

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Свідцтво про реєстрацію:
КВ № 5619 від 15.11.01.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал фаховим виданням з політичних наук (постанова президії ВАК України №1-05/5 від 01.07.2010 р.) та з історичних наук (постанова президії ВАК України №1-05/3 від 14.04.2010 р.)

Передплатний індекс журналу – 49945
Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України
Видавець: **ТОВ „Центр соціальних комунікацій”**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: **Український центр політичного менеджменту,**
вул. Я. Галана, 2, м. Київ, 03061, Україна, тел. 457-92-15
E-mail: 010@politik.org.ua www.politik.org.ua

• політологія • історія • соціологія • психологія

• Політичний менеджмент •

ISSN 2078-1873

№ 3(48)
2011

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Євгеній Бородин, доктор історичних наук, перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Головатий, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, завідувача відділом соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки і права „КРОК”

Людмила Кормич, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувача кафедри соціальних теорій Національного університету „Одеська юридична академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Української академії політичних наук, завідувача відділом правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України

Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, директор Інституту європейських досліджень Національної академії наук України

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук, завідувач відділом теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Май Панчук, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Олеся Цукор, головний консультант Українського центру політичного менеджменту, відповідальний секретар журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Українського інституту національної пам'яті

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, академік Національної академії педагогічних наук України, шеф-редактор журналу

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, завідувач відділом етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ	
Василь Кремень, Василь Ткаченко. Мігранти: в чужій далекій стороні	3
Лариса Нагорна. Фарватери й підводні рифи мультикультуралізму	18
ПОЛІТИЧНА ФУТУРОЛОГІЯ	
Микола Михальченко. Європа і Євразія 2050 року: результат цивілізаційної взаємодії	35
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Дмитро Неліпа. Специфіка системного аналізу як методу політології	43
Віктор Рубанов. Взаємообумовленість кількісних і якісних методів і процедур політичної аналітики	52
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Олена Кіндратець. Особливості формування почуття патріотизму в Україні	61
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Тетяна Андрійчук. Громадські ради як інструмент участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики	71
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Олег Траверсе. Інститут політичного лідерства/керівництва в Україні	80
Ігор Дебенко. Символізація політики: неоінституційно-когнітивний підхід	88
Анна Білівітіна. Символічна складова реклами у політичному маркетингу	98
Світлана Боєва. Вплив позапарламентських рухів на політичний розвиток суспільства	107
ПАРТОЛОГІЯ	
Катерина Меркотан. Квазісистемність української багатопартійності	113
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Наталія Карпенко. Українська національна ідея: чи можливий Імідж, якщо немає Місії?	122
Ольга Брусиловська. Ідеологічна трансформація країн Південно-Східної Європи: наростання націоналістичної хвилі?	130
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА	
Вадим Караваєв. Конституювання державної політики національної ідентичності в контексті забезпечення національних інтересів	139
РЕГІОНАЛІСТИКА	
Володимир Шедяков. Розвиток регіональної складової ефективного соціального управління	147
Тетяна Панченко. Регіональна структура країн Європи: спроба типологізації	157
МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА	
Сергій Чирков. Військова операція НАТО в Афганістані: вихід за межі традиційної зони відповідальності	170
СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ	
Наталія Латигіна. Джерела сучасної демократії	178
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Валерій Бебик. Феномен місцевої демократії	187
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	
Вийшов у світ №2 (46) журналу „Соціальна психологія”	193
ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ	
194	

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Протокол № 2 від 17.03. 2011 р.

Підписано до друку 31.05.2011 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 15,6. Облік.-вид. арк. 12,16. Зам. № 020. Наклад 150 примірників

Надрук. з готових фотоформ видавництва „Інтер Графіка” 36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2011

УДК 323.1

Мігранти: в чужій далекій стороні

Василь Кремень,
доктор філософських наук,
академік НАН України,
президент НАПН України

Василь Ткаченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАПН України,
радник Президії НАПН України

Автори продовжують розглядати питання, порушені у їх статті „Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації”, видрукуваній у попередньому номері „Політичного менеджменту”, з акцентуванням уваги на вирішенні проблем міграції в умовах України.

Ключові слова: глобалізація, демографічні проблеми України, міграція.

The authors continue considering the question raised in their article „Tolerance as an imperative: national identity in the age of globalization”, which was published in previous issue of „Political management”. The problem of migration in Ukraine is accentuated.

Keywords: globalization, demographic problems in Ukraine, migration.

**Кого, рыдая, призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя,
Родную песню пропою?
Тарас Шевченко**

Голова Донецької облдержадміністрації А. Близнюк на одній з прес-конференцій назвав важливу для економіки проблему: переважна більшість випускників шкіл регіону хочуть вчитися у вищих навчальних закладах, а не працювати на виробництві. „Скажіть, будь ласка, – запитав

п. Близнюк, – якщо 93 відсотки цьогорічних випускників, – дай їм Боже, підуть в інститути, ...скільки піде молодих людей на виробництво? А хто буде робити те, що нам треба? Де економіка? Чим вона буде підживлюватися? Ми знаємо цю проблему, і вона комплексна”. Зі слів п. Близнюка, на сьогодні є 12,8 тисячі місць у вищих навчальних закладах області, а подали заявки на зовнішнє незалежне тестування 13,5 тисячі осіб [1].

Пригадаймо: кадрова проблема завжди була в центрі уваги радянського суспільства. Вона лежала в основі глибинних суспільних трансформацій – переходу від аграрного суспільства до індустріального. Керівництво держави приділяло їй першорядне значення. Тут годилося б згадати і гасло В. Леніна „Вчитися, вчитися і ще раз вчитися”, і гасло Й. Сталіна „Кадри вирішують все”. Згадуються й часи М. Хрущова, коли серед випускників сільських шкіл велася кампанія під гаслом „Всім класом залишитись працювати в рідному колгоспі!”. Треба віддати належне: всі ці кампанії у значній мірі допомагали вирішувати кадрові проблеми. Та по-іншому й бути не могло, адже суспільство жило в ситуації „оточеної ворогами фортеці”, де можна було чисто адміністративними методами спрямовувати навчання й трудову діяльність у потрібне керівництву русло. Не випадково ж свою концепцію вирішення кадрової проблеми на виробництві Й. Сталін виголосив 4 травня 1935 року перед випускниками військових академій.

У ХХІ столітті, в час переходу до інформаційних технологій та глибинної демократизації суспільного життя, при вирішенні проблеми кадрового голоду доводиться враховувати безмір нових чинників. Не останнє місце серед них посідає фактор глобалізації суспільних відносин – вільного пересування товарів, капіталів і робочої сили. Відкритість кордонів, навіть в тому урізаному вигляді, який маємо сьогодні, дає шанс кожній молодій людині ризикнути застосувати свої здібності не лише на батьківщині, але й в іншій країні, де є попит на спеціалістів певної кваліфікації й пропонується більш-менш належний рівень заробітної платні. І тут вплинути адміністративними заходами на вибір молодої людини свого життєвого шляху досить складно, практично неможливо. Отже без врахування проблеми міграції робочої сили, наростання міграційних настроїв серед молоді (а надто студентської) аналіз кадрової проблеми був би неповним.

Лукава статистика

Насамперед, очевидно, слід усвідомити, наскільки у площині практичній демографічні проблеми стають реаліями повсякденного життя України. По-перше, куди подітися від того, що чисельність населення країни неухильно скорочується. За даними Держкомстату, на 1 жовтня 2010 року населення України складало 45,8 млн. осіб, а ще рік перед тим ця цифра складала 46 млн. Тенденція невтішна: 2010 року на 10,9 народжених дітей припадало 15,3 померлих людей. За методикою експертів ООН, до

2050 року нас уже має лишитися всього 26 мільйонів. Однак дослідники Інституту демографії та соціальних проблем НАН України вважають такі показники надто тенденційними. Вони прогнозують свою цифру – 39,3 мільйона. Хто має рацію, покаже час.

Не можна говорити, що влада України не реагує на цю тривожну ситуацію. З 2005 року проблему почали вирішувати засобами матеріального стимулювання народжуваності. На першу дитину в сім'ї виплачувалось 12,24 тис. гривень, на другу – 25 тис., на третю – 50 тис. гривень. 17 листопада 2009 року Верховна Рада встановила виплати при народженні першої дитини в сумі 22 прожиткових мінімумів, другої – 45 мінімумів, третьої і наступних – по 90 прожиткових мінімумів. Чи стало це вирішальним фактором, сказати ніхто не може, оскільки народжуваність в Україні почала зростати 2001 року, за чотири роки до початку виплат. Фахівець з питань демографії І. Прибиткова допускає, що, можливо, ці доплати допомогли лише пришвидшити народження дитини тим, хто відкладав роди на пізніше.

Нинішня влада вдається до радикальніших кроків щодо підтримки новонароджених. Так, 18 березня 2011 року Верховна Рада встановила такі виплати: при народженні першої дитини – 30 прожиткових мінімумів для дітей до 6 років, другої дитини – 60, а третьої і наступних – по 120 прожиткових мінімумів. У Державному бюджеті на 2011 рік прожитковий мінімум для дітей віком до 6 років встановлено з 1 січня у розмірі 816 гривень, з 1 квітня – 832 гривні, з 1 жовтня – 853 гривні, а з 1 грудня – 870 гривень. Парламент визначив, що одноразова виплата допомоги складає 10 прожиткових мінімумів. Решта суми допомоги на першу дитину виплачується рівними частинами протягом 2 років, другої дитини – 3 років, третьої і наступних – протягом 6 років [2].

Віддаючи належне заходам влади щодо поліпшення демографічної ситуації, експерти застерігають, що допомогою при народженні часто користуються маргінальні групи населення, які народжують не заради дітей, а заради грошей. У підсумку ці діти не стають бажаними членами суспільства, оскільки не отримують необхідного виховання та належної освіти. Відтак соціальні виплати було б, очевидно, доцільніше використовувати в непрямий спосіб, наприклад, видавати їх молодим сім'ям у вигляді кредиту на житло.

Провідний співробітник Інституту демографії і соціальних проблем НАН України П. Шевчук пропонує запровадити у практику декретну відпустку для батька, що сприяє вихованню дітей. Можна вдаватися й до більш сприятливого для матерів досвіду деяких європейських країн: породілля може без шкоди для своєї кар'єри взяти декретну відпустку, домовитися про гнучкий графік роботи, зрештою — отримати належний лікарняний для догляду за дитиною. Але це тягне за собою ще й необхідність реформування всієї системи охорони здоров'я як у законодавчому, так і у фінансовому плані. Наприклад, 2010 року частка витрат на медицину в

Україні складала 3,64 % ВВП, тоді як в країнах Європи – 8 %, а в США – 10 % ВВП [3]. Тоді рівень охорони здоров'я буде вимірюватися не кількістю лікарняних ліжок на душу населення, а тривалістю життя. Нам поки що до цього далеко, безнадійно далеко.

Ось тут впливає й другий аспект демографічної проблеми: значна частина населення України, розчарувавшись у можливості ефективно вирішити проблеми налагодження своєї життєдіяльності, вдалась до такого кардинального кроку, як еміграція в Росію та в країни Західної Європи і Північної Америки. За даними експертів Всесвітнього Банку, Україна нині посідає п'яте місце серед країн з найбільшим числом емігрантів (після Росії, Мексики, Індії, Китаю).

Скільки їх, цих нових шукачів кращої долі, ніхто достеменно не знає. Міністерство закордонних справ допускає, що це може бути від 1,5 до 3 мільйонів осіб. Уповноважений з прав людини Н. Карпачова вважає, що їх не менше 5 мільйонів. Під час виборчої президентської кампанії 2010 року деякі політики страхали, що емігрантів уже 7 мільйонів. І. Прибиткова вважає, що за роки незалежності на заробітках за рубежом побувало близько 3 мільйонів українців. За даними Інституту соціології НАН України, близько 8 % громадян України відповіли, що мають досвід роботи за кордоном (понад 3,5 млн. осіб). Щоправда, на нашу думку, тут слід зважати й на те, що особи, які перебували у від'їзді, не могли бути учасниками соціологічного опитування. Так що, ймовірно, ближчою до правди може бути інша цифра – 4,5 мільйона, оскільки саме її найчастіше називають в різних аналітично-довідкових матеріалах (в тому числі й у Вікіпедії). З них понад 2 мільйони трудилося в Росії Федерації, а ще близько 2 мільйонів – в країнах Європейського Союзу.

Втрати чи набутки?

Чи втрачає Україна внаслідок масової трудової міграції? Тут все неоднозначно. По-перше, в сучасному світі понад 200 мільйонів людей працює за межами рідного краю. Отже нарікати, що люди вдаються до пошуку кращого заробітку або намагаються втекти від соціальних чи політичних проблем вдома, не доводиться. Сучасний світ слід сприймати адекватно, з усіма його світлими й тіньовими сторонами. За умов глобалізації міграція є буденною соціальною реальністю, бо виїхати на заробітки за кордон чи в інше місто стає все повсякденним явищем.

По-друге, не останнім аргументом на користь роботи за рубежом є те, що мігранти постійно надсилають грошові перекази родичам, а це часто в десятки разів перевищує обсяги гуманітарної, фінансової і кредитної допомоги країнам, що розвиваються. Скільки грошей надходить від мігрантів, ніхто достеменно не знає. Коли статистика щодо самої кількості мігрантів вельми суперечлива, то що можна говорити про циркуляцію фінансів у їх середовищі? Деякі країни не надають Міжнародному Валютному Фонду, який узагальнює ці дані, свідчення про грошові

перекази мігрантів, інші, навпаки, повідомляють лише дані, що стосуються грошових переказів, але іншу інформацію вважають конфіденційною. Іноді спираються лише на звіти комерційних банків, але не відстежують обсяги трансферів, які здійснюються через інші канали (операторів трансферів, поштові офіси, „мобільні гроші” через довірених осіб тощо).

Однак, з усіма допущеннями, експерти Всесвітнього Банку дають таку динаміку: 2008 року загальний обсяг отриманих мігрантами грошових сум нібито досяг 443 мільярдів дол. США; у зв’язку з глобальною економічною кризою він скоротився 2009 року до 416 млрд. дол.; а 2010 року мав би знову досягти 440 млрд. дол. Стверджується, що лівова частка цих грошей була відправлена на батьківщину – 2010 року на суму 325 млрд. дол., а 2011 року ця сума мала б вирости ще на 6 %. У цьому фінансовому потоці частка переказів українських заробітчан з Росії і країн ЄС 2009 року складала 4,7 млрд. дол., тобто майже 5 % ВВП країни; згідно з прогнозами за 2010 рік, цих надходжень мало б бути 5,3 млрд. дол. Тим самим, зазначають експерти, Україна увійшла в топ-10 країн Східної Європи і Середньої Азії щодо притоку грошей від своїх громадян за рубежом. Зрозуміло, що для рідні емігрантів ці грошові перекази з-за кордону є важливим, а часто й основним джерелом доходу. Перекази йдуть на продукти харчування та одяг, підтримку дрібної підприємницької діяльності, на оплату освіти і медичних послуг. Вигідно це й країні, яка за рахунок зарубіжних надходжень погашає державний борг або використовує їх для імпорту найнеобхідніших товарів [4].

Але це все – лише надводна частина айсбергу. Українські банківські чиновники вважають, що реальні обсяги перерахованих українськими гастарбайтерами на батьківщину коштів значно більші – близько 21 млрд. доларів. Так, заступник голови правління Національного Банку України А. Гайдуцький вважає, що „це четверта частина ВВП України, і вона значно більша сукупного обсягу надходження іноземного капіталу в країну”. Отже абсолютна більшість коштів пересилається в Україну через неофіційні джерела. За словами завідуючого відділом міграційних досліджень Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України О. Позняка, „це кошти, які люди передають через кур’єрів, тобто знайомих і близьких” [5].

Не слід забувати й про тіньові сторони міграції. Від’їжджають, як правило, люди бувалі, відповідальні і підприємливі, які готові покинути все й усе подолати заради можливості забезпечити себе та свою сім’ю. Їх від’їзд свідчить про те, що людина не має можливості знайти гідну роботу у своїй країні. Кваліфікований працівник навряд чи захоче працювати не за фахом, але коли вже так складаються обставини, то працювати він погоджується за значну заробітну платню. Доводиться зважати й на те, що за умов кризи спрацьовує принцип: кваліфікованих місць стає менше, а некваліфікованих – більше.

Зміна регіону проживання у себе на батьківщині задля отримання роботи часто не призводить до принципових змін у статусі працівника. До того ж, за умов спаду економіки, вітчизняні роботодавці починають відверто економити на заробітній платні, оскільки заощадити на собівартості матеріалів значно складніше. Це не влаштовує робітників. Наприклад, деякі підприємці із східних областей України намагалися відкрити дочірні підприємства в західних регіонах, пропонуючи ту ж заробітну платню, що й в Донецькій області. Як правило, при високому рівні безробіття їм все ж не вдавалося заповнити вакансії – жителі західних областей добре усвідомили, що у країнах ЄС платня за ту ж роботу значно вища. Отож, при всьому патріотизмі галичан, вони віддають перевагу заробіткам за кордоном.

Поки що йшлося переважно про „заробітки”, бо 90 % осіб пов’язують своє майбутнє з Україною і, як правило, вкладають зароблені гроші в нерухомість. Але слід враховувати й те, що такі настрої були й наприкінці XIX століття, коли перша хвиля трудової еміграції докотилася до США і Канади. Більшість сподівалася заробити й повернутися на рідні землі. Однак життя брало своє, і, попри ностальгію, люди залишалися жити в новій країні назавжди. Чи не станеться так і з новою хвилею, коли мігранти адаптуються й набудуть досвіду життя і праці в країнах, де немає засилля корупції, ціни на товари й послуги штучно не завищуються, кордони відкриті для вільного пересування, де, зрештою, дбають про екологію, а довідку в державних органах можна взяти без зайвої бюрократичної тяганини?

Націленість на еміграцію

Деякі експерти заспокоюють, що всі, хто бажав виїхати з України, уже виїхали на заробітки, а тому темпи міграції мають суттєво знизитися, і все скоро налагодиться само собою. Однак завідувачий сектором Інституту народознавства НАН України І. Марков, який брав участь у комплексному дослідженні українських емігрантів у семи країнах ЄС та в Росії, дійшов іншої думки: „Основний невтішний висновок, який має бути почутим вищою українською владою, – що нині в Україні є сильні еміграційні тенденції і настрої, особливо серед молоді. Молодь не хоче працювати за копійки, а у трудових мігрантів підростають діти, які бачать, в який спосіб батьки заробляли засоби, і чули від них про стандарти життя в Італії, Португалії, Іспанії, Франції...” [6].

Разом з тим, Україна не просто постачальник робочої сили, але й країна-реципієнт, куди стікаються потоки нелегалів з країн Африки та Близького і Середнього Сходу, Китаю і В’єтнаму. За цим показником її можна порівняти з Німеччиною, яка теж є потужним як реципієнтом, так і донором трудової міграції. Щоправда, І. Марков наголошує на принциповій різниці: „Німеччина разом з Францією нині диктують Європі політику стримування міграції і прийняття щодо неї відносно жорстких

законодавчих обмежень, а Україна замість цього перетворюється на вільні коридори потоків, які функціонують і змінюються за внутрішніми правилами” [6]. Відтак Україні є що аналізувати. Наприклад, політика зважена й ліберальна дає можливість трудовому мігрантові ефективно балансувати між країною перебування і батьківщиною, коли він може вільно пересуватися. Подальша лібералізація може призвести до включення мігрантів у суспільний простір країни-реципієнта (прийняття або моделі „асиміляція”, або моделі „діаспора”), коли в той же час жорстка міграційна політика, яку диктують Франція і Німеччина, викликають результат прямо протилежний: держави прагнуть створити фільтр на кордонах ЄС. В цілому він не спрацьовує, оскільки трудові мігранти замість того, щоби повертатися на батьківщину, прагнуть „причаїтися” і залишитися в країні перебування якомога довше.

Саме так чинить більшість трудових емігрантів з України в країнах ЄС – вони залишаються там безвиїзно навіть попри фінансово-економічну кризу. Відіграє свою роль і високий рівень освіти й кваліфікації українських мігрантів, їх швидка інтеграція в соціально-економічний простір країн, у яких вони працюють. За свідченням І. Маркова, серед мігрантів з України „маємо один з найнижчих рівнів злочинності і можемо говорити лише про десятки ув’язнених. Українські мігранти, як правило, зайняті на вторинному ринку праці (будівництво, сфера послуг, сільське господарство). Вони хоч в основному і не конкурують з працівниками країн, що приймають, але успішно конкурують з трудовими мігрантами інших країн. З іншого боку, українські мігранти успішно заміщують вакансії кваліфікованих і висококваліфікованих спеціалістів, потреба в яких стає все більш відчутною в ЄС (Польща, Чехія, в яких відчувається великий відплив своїх спеціалістів на Захід, яких заміщують українці)” [6]. Попри те, що більшість українських емігрантів є нелегальними, в країнах ЄС вони живуть у режимах правових держав і міжнародного режиму прав людини. Якщо вони сумлінно працюють і дотримуються толерантної поведінки щодо усталених в країні норм і звичаїв, то можуть роками перебувати в них. Не останню роль відіграє й те, що вони мають можливість створити власну громаду, зокрема й церковну. І, наостанок, вони можуть сподіватися на правовий і соціальний захист, якого рано чи пізно можуть добитися згідно з європейськими стандартами, домагаючись своєї легалізації.

Новітня хвиля

Попри всю буденність міжнародної міграції за умов глобалізації, все ж не полишають нас тривожні передчуття. Посилуються вони і в зв’язку з опублікуванням списку найактивніших учасників лотереї green card, яка дає шанс виграти право на проживання в США. 2010 року на участь у лотереї подало заявки 15 мільйонів осіб. У підсумку, з них жереб відбере 50 тисяч людей, які й отримають „зелену карту”. На першому місці серед бажаючих мігрувати виявилася Бангладеш – 7,67 млн. осіб. На другому

– Нігерія з 1,47 млн. заявок, на третьому – Україна: емігрувати до США побажали 760 тис. осіб. На четвертому місці Ефіопія з 580 тис. заявок, а на п'ятому – Єгипет з 340 тис. бажаючих отримати дозвіл на проживання в США.

Тут слід враховувати й те, що у процентному відношенні до загальної кількості населення Україна випередила Нігерію і посіла друге місце – переїхати до США захотіли 1,65 % із 45,96 млн. населення. Те, що на першому місці все ж перебуває Бангладеш (4,73 %), мало втіхи, бо нас цікавлять, насамперед, все ж українці, їх націленість на пошуки нової батьківщини [7].

Такі дані змушують замислюватися над прогнозами дослідницьких центрів з вивчення проблем міграції. Л. Максимович, голова одного із західноукраїнських центрів, наголошує, що зараз у кожній другій сім'ї в Україні є родич, який виїхав за рубіж на заробітки: „Сьогодні в ситуації, у якій опинилася країна, люди все більше говорять, що, виїхавши за рубіж, вони не будуть повертатися в Україну. Якщо два – три роки тому вони говорили, що, працюючи за рубежом, хочуть повернутися, посилають гроші, купують житло, будуються, розпочинають бізнес, інвестують, то сьогодні ця картина змінюється. Я думаю, що найближчим часом ми будемо мати ще одну хвилю заробітчан” [8].

Біда в тому, що нині виїждять переважно молоді люди (до 35 років), які не бачать свого майбутнього в Україні, а тому хочуть виїхати за рубіж і „потягнути” за собою сім'ю. За деякими даними, сьогодні уже кожна третя молода людина з вищою освітою в Україні хоче виїхати працювати і жити за кордон. Ще рік тому такі плани були лише у кожного п'ятого. Можливо, ці дані якщо не перебільшені, то, принаймні, потребують додаткової перевірки. Заступник директора Інституту соціології НАН України М. Шульга налаштований скептично: „Я б не говорив про якусь нову хвилю еміграції. Порівняно з 2008 роком, кількість бажаючих емігрувати практично не збільшилася. Зростання – в межах статистичної погрешності, порядку 2 %”. Тим не менше, попри притаманний науковцю скептицизм, М. Шульга не може заперечувати, що деякі цифри справді тривожні: „Судячи з опитувань, майже півкраїни хоче кудись поїхати. Найбільш мобільні люди до 30 років – поїхати хотів би кожен третій, причому більшість націлюється за межі колишнього СРСР. У нас і так економіка ослаблена, а молоде, освічене покоління ще й не асоціює себе з Україною” [8].

Спостереження українських аналітиків підтверджують зарубіжні дослідники. 2010 року міжнародна кампанія Gallup вивчала міграційні процеси на пострадянському просторі. За її даними, 21 % українців висловив бажання виїхати за кордон тимчасово, а ще 15 % – на постійне проживання. Більше половини жителів Молдови (53 %) висловились, що раді були б виїхати працювати за кордон якби мали таку можливість. Так само і серед жителів Вірменії: 44 % хотіли б від'їхати тимчасово, а 39 % — залишити рідні місця назавжди. Більші цифри, ніж в Україні, показує

і Білорусь, де 35 % населення хотіли б потрудитися за рубежом, а 20 % не хотіли б звідти повернутися [9].

Цікаво, що в спеціалісти Gallup порекомендували місцевим урядам надавати допомогу своїм потенційним мігрантам щодо вивчення іноземних мов і оволодіння певними навичками з тим, щоб знайти кращу роботу за кордоном і повернутися колись додому з високою кваліфікацією. Як на нас, то ці рекомендації цинічні. Українські експерти вважають, що більшість українських емігрантів вже й зараз працює на посадах, що потребують нижчої кваліфікації, ніж та, якою володіють. Цим мігрантам був би не зайвим кращий юридичний захист, аби не потерпати від шахрайства роботодавців в країнах-реципієнтах.

Потреба широкого дискурсу

Втім, концентрувати увагу слід, безумовно, на вирішенні внутрішніх проблем. Ще 2009 року М. Райзер, директор Всесвітнього Банку в Україні, Білорусі і Молдові, націлював українську владу на необхідність мобілізації ресурсів для протистояння кризі й відновленню економічного зростання. Він наголошував, що заходи мають включати такі елементи: адекватне і послідовне запровадження макроекономічної політики з відповідною програмою, яку б підтримував МВФ; переорієнтацію бюджетних видатків у бік збільшення обсягів інвестицій в державну інфраструктуру, що дозволяло б підтримувати реальний сектор і зайнятість; нарощування зусиль, спрямованих на мобілізацію ресурсів для захисту бідних і уражених верств населення; опрацювання чіткої стратегії захисту вкладників банків і реабілітації банківського сектора; здійснення реформ, які сприяли б полегшенню входження в ринок і залучення приватних інвестицій. Директор наголошував на тому, що „Україна заслуговує міжнародної допомоги в подоланні значних потрясінь, котрі зруйнували попередню модель зростання. Щоби отримати користь від такої допомоги і вийти з кризи з економікою, здатною повернутися до збалансованого зростання, Україна має визнати і вирішувати свої проблеми й виправляти вади. Часу на очікування уже немає” [10].

При комплексному вирішенні цих завдань, зрозуміло, питання робочої сили – її компетентності й кваліфікаційного рівня – має посідати одне з центральних місць. Особливо з огляду на те, що до 2025 року українська нація суттєво постаріє, а робочі руки будуть на вагу золота. Тут проблема не лише в тому, скільки нас залишиться – 37 чи 42 мільйони, але й те, що сьогодні на 100 працюючих припадає 86,2 пенсіонера, а до 2025 року ці показники зрівняються. Тобто дефіцит робочої сили уже стає вкрай гострим, і за прогнозами найближчим часом у нас бракуватиме принаймні 0,5 мільйона робочих рук. Тобто країна зустрінеться з дефіцитом висококласних спеціалістів або ж і просто кваліфікованої робочої сили, а тому змушена буде поповнювати ринок праці за рахунок іммігрантів.

Це, очевидно, будуть вихідці з колишніх середньоазійських республік СРСР, а також з Африки та Азії [10].

Як буде вирішуватися ця проблема? Судячи із заяв віце-прем'єра, міністра соціальної політики С. Тигіпка, Україна збирається вдатися до жорсткішого міграційного законодавства, а також підвищити адміністративну відповідальність підприємств, що приймають на роботу „нелегалів”. Тим часом, експерти нагадують, що лише економічні заходи з боку держави можуть ускладнити іншу – соціальну проблему, а тим самим й викликати хвилю наростання ксенофобії в суспільстві. Хвалити Бога, що Україна відзначалася до останнього часу досить високим рівнем толерантності. Але саме це й зіграло злий жарт: до недавнього часу ми залишалися чи не єдиною країною в Європі, яка не мала державної концепції протидії нелегальній міграції і навіть не мала належного спеціального державного органу, який би відповідав за вирішення цієї вкрай важливої проблеми. Державну міграційну службу, а якщо говорити точніше, то її зародок, 2010 року було ліквідовано, а її підрозділи передали до складу МВС і Державного комітету у справах національностей та релігії. Широкий громадськості це було важко зрозуміти з огляду на те, що у Плані дій Україна — ЄС є пункт про створення в Україні спеціального органу у сфері міграції.

Ситуація, зрештою, прояснилася. 6 квітня 2011 року Президент підписав Указ №405/2011 про створення Державної міграційної служби України. Поява цього важливого документа, як на нашу думку, заслуговує на широкий громадський резонанс, і ми, з свого боку, сподіваємось на належний суспільний дискурс стосовно проблем міграції, мультикультурності та культивування духу толерантності у взаємовідносинах між людьми.

Нелегальна міграція

Звичайно, було б наївно сподіватися, що запорукою вирішення проблеми міграції є створення ще однієї бюрократичної організації. Але, як показала світова практика, і без спеціального відомства, яке б відповідало за вирішення цієї проблеми, теж не обійтися. В іншому випадку проблема буде просто замовчуватися у сподіванні на те, що „колись воно якось розсмокчеться”. Принаймні, на перших порах таке відомство могло хоча б навести якийсь порядок у статистиці, оскільки й на сьогодні достеменно не відомо, скільки ж зарубіжних мігрантів перебуває в Україні. Наприклад, за звітом UN Statistics Division (спеціального підрозділу ООН) за 2005 рік, Україна входить до першої п'ятірки країн з найбільшим числом іммігрантів (6 млн. 947 тис.) і має високу частку іммігрантів у структурі населення (14 %). За якою методикою виконувалися ці дослідження, не відомо, але й тверезий погляд на навколишню дійсність дає підстави сумніватися у реальності цієї цифри (наприклад, у Англії, згідно з цією статистикою, перебуває 4 млн. іммігрантів, але ж їхня присутність помітна кожному

на вулицях Лондона). Втім, ця дуже сумнівна цифра — 7 мільйонів нелегальних іммігрантів в Україні — „гуляє” у різних виданнях, страхаючи наших громадян засиллям іноземців і нагнітаючи ксенофобію [11].

На грудень 2009 року ситуація з „нелегальними” мігрантами мало прояснилася. Як заявив тодішній заступник міністра закордонних справ В. Чалий, „насправді такої цифри на сьогоднішній день немає. Ми дали доручення, ця інформація перебуває не в МЗС, ми запросили її у відповідних органів влади” [12]. Поки що ці „відповідні органи” такої інформації широко не оприлюднили, а тому доводиться покладатися на думку хоча б експертів Міжнародної організації праці (МОП). За словами глави її представництва в Україні М. Профазі, „що стосується іноземних трудових мігрантів в Україні, то також складно точно назвати їх кількість. За офіційними даними МВС України, кількість іноземних громадян, зареєстрованих в Україні, складає 111 тис. 658 осіб. Це не обов’язково трудові мігранти, однак цифра на сьогодні така. Ми сподіваємось, що перепис населення, запланований на 2012 рік, продемонструє нам точніші показники” [13].

Директор Науково-дослідного економічного інституту при Міністерстві економіки України І. Манцуров дотримується іншої думки: „Через східні й північні кордони до нас приходить величезна кількість, причому часто-густо нелегальних мігрантів. За деякими оцінками, кількість нелегальних мігрантів досягає вже мільйона. Хоча я оцінюю цей потік скромніше — в 700 – 800 тисяч осіб. Але це величезна цифра, якщо взяти до уваги те, що кількість нашого корінного населення знижується” [14].

Отже в сучасному глобалізованому світі без державної імміграційної служби не обійтися. І тому є вагомі причини. Перша — якщо раніше „нелегали” розглядали Україну лише як плацдарм для „вторгнення” в Європу, то нині багато їх осідає у нас. Друга причина — угода про реадмісію між Україною та ЄС: українська сторона зобов’язалася з початку 2010 року приймати назад усіх, хто нелегально потрапив до ЄС з української території. Щоправда, процес масової реадмісії поки що вдалося заморозити до 2012 року, доки в країні не буде організована міграційна служба. Третя причина — з наближенням Євро-2012 число тих, хто в’їде на територію України, буде збільшуватися. Але чи всі потім виїдуть, ніхто не знає, і ні з кого буде спитати. Тут би й згодилася імміграційна служба.

Крім того, ця служба могла б провадити належну інформаційну політику, не допускаючи спотворень хоча б в оцінці тих подій навколо реадмісії. Наприклад, активісти партії „Свобода” лякають громадян загрозою для України прийняти на свою територію близько 7 мільйонів мігрантів з азійських та африканських країн. Тут було б доречно детальніше поінформувати наших громадян: у який спосіб реадмісія убезпечить Україну від нелегальної міграції, як вона запобігатиме загрозі перетворення України на такий собі „відстійник” нелегальних мігрантів, хто візьме на себе витрати на їх транспортування й утримання, як угода

про реадмісію впливатиме на запровадження спрощеного візового режиму між Україною і ЄС? Все це аж надто актуальні проблеми, а тому без належної інформації тут не обійтися.

Ксенофобія

Як тут не згадати стару істину: „Зволікання смерті подібне”. На очах українців, зазначає народний депутат Ю. Кармазин, з’являються цілі мікрорайони-земляцтва, значна частина яких зайнята не просто в нелегальному, але й у кримінальному бізнесі. Згідно з опитуваннями Інституту ім. Горшеніна, понад 60 % українців вважають реальною небезпеку виникнення в країні міжнаціональних конфліктів. В Україні, яка ще недавно славилася своїм толерантним ставленням до іноземців, з’являються групи скінхедів, які влаштовують бійки і підпали торговельних яток мігрантів. Хай цих випадків і не багато, але їх заводи починають настирливо нав’язувати свій стиль ставлення до представників інших рас і національностей, до іммігрантів в цілому. Соціологічні дані підтверджують ці тенденції, а ми можемо наочно упевнитись у цьому, спостерігаючи за активізацією різних парамілітарних козачих угруповань, які проголошують своєю місією захистити православне населення від супостатів [15].

Показово, що в Україні з’являються громадські рухи, які виступають під тими ж гаслами, що й антиміграційні рухи в Західній Європі. В державній політиці, заявляють вони, наголос повинен ставитися не на „захисті національних меншин”, а на захисті корінного населення й усталеного способу життя країни, захисті національної безпеки та обороноздатності країни. Так, лідер Українського руху проти нелегальної імміграції Я. Дунаєв акцентував на так званій „етнічній злочинності”, де, мовляв, склався своєрідний „розподіл праці”: представники одних етносів спеціалізуються на квартирних крадіжках та викраденні автомобілів, других – на шахрайстві із застосуванням гіпнозу та під виглядом „працівників соціального забезпечення”, третіх – на наркотрафіку афганського героїну, четвертих – на розбійних нападах та викраденні заручників, а представники ще інших етносів – на вивезенні молодих українок з метою сексуальної експлуатації. В такий спосіб криміналітет набуває етнічного забарвлення. Ми ж спеціально уникаємо тих етнічних характеристик, до яких вдався Я. Дунаєв, щоб не втягуватись у процес нагнітання етнофобії.

Однак слід визнати, що одним твердженням „злочинність не має етнічної ознаки” тут не обійтися. Очевидно, експерти міграційної служби мали б розробити конкретні рекомендації, в тому числі й щодо необхідних профілактичних заходів для недопущення наростання етнофобії шляхом культивування в суспільстві духу толерантності та взаєморозуміння. В чому не можна не визнати слушності судження Я. Дунаєва, так це в тому, що „потрібна продумана політика, яка має спершу визначити, хто

нам насправді потрібен? Безграмотний погонич ослів, який продаватиме „травки”, оскільки не має будь-якої спеціальності, чи висококласний інженер, IT-спеціаліст?” [16].

Політика

Отже, продуманої міграційної політики на державному рівні у нас не існує. Пошлемось на судження І. Манцурова, експерта Міністерства економіки України: „Це не є політика. Я б сказав, це є якась система, яка дійсно якимось чином облаштовує життя мігрантів. А якраз політики немає. Поглянемо на міграційну політику тої ж Канади, Німеччини... Ці країни заінтересовані в міграції висококваліфікованої робочої сили. За певними віковими групами. Тобто насправді приїздять люди, які можуть посісти своє місце на ринку праці, які ще будуть два десятиліття плідно працювати на виробництві. І тоді, через двадцять років, отримають пенсію і так далі... У нас же немає такої політики – ось у чому справа” [14].

Тим часом, „процес пішов”: деякі іноземці обирають Україну для постійного проживання. Пошлемось знову на судження експерта Міжнародної організації з міграції М. Профазі. Він наголошує, що Україна не лише країна походження мігрантів, вона також є країною призначення міграції – сюди їдуть працювати люди з усіх усяд.

З цих причин, а також внаслідок загального впливу глобалізаційних процесів, українське населення має бути готовим до того, щоб спокійно і виважено сприймати суспільство, яке стає все більш різноманітним. Пускати цей процес на самоплив було б необачно – такі глибокі суспільні трансформації потребують наукового супроводу й широкої освітньої практики. Тут треба, щоб мігранти, на думку І. Манцурова, були упевнені в наявності в Україні „певного статусу й певного рівня. Щоб ті ж мігранти, коли потрапляють в нові пункти тимчасового утримування, розуміли, що потрапили не в якусь дику країну, а в цивілізовану Україну” [14].

Делікатні проблеми, які ми часто намагаємось сором’язливо обходити в дискурсі (задля уникнення огульних звинувачень у расизмі абощо), слід спокійно і виважено, на належному науковому рівні обговорювати й вирішувати шляхом діалогу й порозуміння, а не методом навішування політико-ідеологічних ярликів.

Насамперед слід доходити спільної думки щодо вирішення зафіксованого документами ЮНЕСКО завдання „вчитися жити разом”. Той же І. Манцуров, посилаючись на свій досвід роботи в міжнародних організаціях, описує ситуацію так, як вона склалася на сьогодні, не стаючи в позу оракула і не пропонуючи якихось універсальних рецептів: „Безумовно, вони (мігранти – авт.) несуть із собою хвороби, з якими ми раніше не зустрічалися, або ж ті, які в нас існують, наприклад, СНІД. У них немає засобів для існування – зростає рівень злочинності. Вони претендують на низькооплачувані види праці, займають певну нішу на ринку праці, що, в цілому, не сприяє вирішенню проблем корінного

населення країни. Але найстрашніше – вони, вибачте, сексуально активні. Це достатньо молоді люди, і деякі з них цілеспрямовано шукають можливість залишитися в Україні. Якщо не знайти роботу, то одружитися з українкою. З'являються діти від змішаних шлюбів, що б'є по генотипу нації. Я розумію, що це процес глобалізації, який спостерігається в усіх країнах, але мені все одно жаль слов'янського генотипу. Так, недавно Швейцарія вступила до Шенгенської зони. Я досить часто бував там, але коли приїхав через півроку після вступу, то не впізнав країни. На вулицях з'явилася велика кількість румунів, молдаван, циган і вихідців з північної Африки, Південно-Східної Азії. Різко, за півроку, просто неможливо впізнати Женеvu. Так що не відомо, що буде через 100 – 150 років зі слов'янами” [14].

Ми спеціально навели таку розлогу цитату, щоб не бути звинуваченими „у вириванні цитати з контексту”. Найбільш сумнівні тут, як на нашу думку, положення про самоцінність певного „слов'янського генотипу”, а також судження про „генотип української нації”. Тим не менше, як ми пересвідчуємося з дискусій в країнах ЄС щодо відмови від політики „мультикультурності”, так і з активізації цього питання в громадських рухах України, проблема ця породжена самим життям. А тому вона має бути науково описана й осмислена в подальшому суспільному дискурсі.

Представник МОП в Україні М. Профазі подає приклад вдумливого ставлення до делікатних проблем, пов'язаних з мігрантами: „Іноземні трудові мігранти в Україні, в цілому, зустрічаються з тими ж проблемами, що й українці за рубезем – їхня праця часто низькооплачувана, існує й загроза невиплати зарплатні. Так звані видимі меншини теж можуть стикатися з такою проблемою, як ксенофобія, а також можуть стати жертвами злочинів, пов'язаних з нею” [13]. Уникаючи будь-яких звинувачень на кшталт „власливої українцям етнофобії”, чим іноді грішать деякі одіозні ідеологи в Україні, М. Профазі наголошує на тому, що слід зосередити увагу на сфері освіти: важливо, щоб українська спільнота знала, як функціонує ринок праці, щоб населення України було інформоване про існування мультикультурності, щоб люди були зацікавлені в інформації про інші культури, життєдіяльність і нормативні цінності інших народів, про користь, яку може принести Україні „діалог культур”. Зрештою, сприйняти думку, що не годиться говорити про мігрантів як про „нелегалів”, хоча на загал це поки що досить поширено. Тут слід виходити з того, що сам цей термін є некоректним, оскільки перетин кордону може бути нелегальним, але людина як особистість не може бути „нелегалом”. Таке ставлення до представника іншого народу лише породжує ксенофобію як нетерпимість (а то й ненависть) до всього незнайомого, іноземного.

Власне, не оглядаючись на те, чи буде зрештою створено Державну міграційну службу, сумлінний науковець і освітянин приречений „сіяти добре, розумне, вічне”. То ж залишається культивувати оце „поле неоране”

– ідентичності за умов глобалізаційних змін – з почуттям відповідальності як перед пам'яттю предків, так і перед власним сумлінням та з думкою про мир і добробут майбутніх поколінь.

Література:

1. Донецький губернатор стурбований... // <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1195915/print>
2. Рада утвердила выплаты при рождении детей // <http://www.rbc.ua/rus/digests/show/rada-utverdila-vyplaty-pri-rozhd///>)
3. В 2025 году украинцев будет 26 миллионов // <http://sztstia.com.ua/ru/print/id/306>
4. Див.: <http://m-ns.org/economy/perevody-denezhnyx-sredstv-glazami-vsemi...> ; <http://demoscope.ru/weekly/2010/0445/barom02.php>; http://sensor.net.ua/ru/news/view/140702/vseмирnyi_bank_perevod...; <http://finance.tochka.net/print/10368-denezhnye-perevody-migrantov...>
5. Мигранты обеспечивают до 25 % украинского ВВП // http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=45&idArt=920
6. Готовность к миграции // <http://vkurse.ua/analytics/gotovnost-k-migracii.html>
7. Украинцы – на третьем месте среди желающих эмигрировать в США // <http://ru.tsn.ua/article/husnt/ukraina/ukraincy-na-nretem-meste-sredi...>
8. Новые украинские „заробитчане” уедут из страны навсегда // <http://vu.ua/news/863.html>
9. 15 % украинцев хотят навсегда покинуть свою родину // <http://ru.tsn.ua/article/print/ukraina/15-ukraincev-hotyat-navsehda-p...>
10. Всемирный банк советует Украине... // http://sensor.net.ua/ru/news/view/89089/vseмирnyi_bank_sovetuet...
11. Украина – в топ-5 государств по количеству иммигрантов // <http://www.rate1.com.ua/politika/mezhdunarodnye-otnosheniya/-793...>
12. Украина посчитает нелегальных мигрантов // <http://ura.dn.ua/print/08.12.2009/88600.html>
13. Украинцам надо привыкать к увеличению числа иностранцев // <http://biz.liga.net/interview/print-EI100051.html>
14. Игорь Манцуров: „В Украине нет иммиграционной политики” // http://lb.ua/news/2010/02/16/26878_Igor_Mantsurov_V_Ukraine_n...
15. **Ивженко Т.** В Украине растут ксенофобские настроения // <http://www.ng.ru/printed/251625>
16. О любви нелегалов к Украине // <http://politiconl.at.ua/forum/12-406-1>

УДК 323.1

Фарватери й підводні рифи мультикультуралізму

Лариса Нагорна,
доктор історичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

В історії понять трапляються випадки, коли однозначно позитивна дефініція з часом набуває нейтрального змісту, а то й негативних конотацій. Щось подібне сталося і з терміном „мультикультуралізм”. Нині такі дефініції дедалі частіше піддаються суспільному скепсису, а то й активному несприйняттю. Про причини цього йдеться у пропонованій статті.

Ключові слова: полікультурність, мультикультуралізм, інтеркультуралізм, міжкультурна взаємодія, толерантність, політкоректність.

In the history of concepts sometime happens when positive definition acquires neutral content and even negative connotations in due course. The same happened with a term „multiculturalism” that was connected with great expectations. Today such definitions often meet with public scepticism and even active non-acceptance. The reasons of it are considered in this article.

Keywords: polyculturality, multiculturalism, interculturalism, intercultural interaction, tolerance, political correctness.

Проблеми мультикультуралізму, культурного плюралізму, транскультурації, міжкультурного діалогу набули у наш час особливого політичного, соціального й екзистенційного звучання. Перетворення комунікаційних мереж на головну домінанту суспільного буття робить надзвичайно актуальним завдання формування простору культурної

поведінки – як у масштабі соціумів, так і на рівні індивіда. Від того, як організований цей простір, залежать і стратегії ідентифікації, і діапазон міжкультурної взаємодії, і атмосфера толерантності у міжетнічних, міжконфесійних та інших взаєминах.

Сучасний світ багатопликий – такою мірою, що людям, які живуть поруч, доволі часто буває важко зрозуміти одне одного. У їхньому культурному просторі співіснують десятки субкультур; сформовані на їх основі ідентичності можуть бути налаштовані як на діалог, так і на конфлікт. Якими ж мають бути ідеологія й політика, щоб консолідувати суспільство не засобами асиміляції одних культур іншими, а шляхом інтеграції зі збереженням культурного розмаїття й самодостатності етнічних та релігійних спільнот? Тридцять – сорок років тому багатьом здавалося, що відповідь на це питання знайдено завдяки введенню у політичний дискурс доктрини мультикультуралізму. З нею пов'язувалися надії не лише на послаблення міжетнічної напруги, але й на пом'якшення дихотомії „свій – чужий” і формування на безконфліктній основі простору культурної поведінки і стратегій ідентифікації. Вважалося також, що доктрина мультикультуралізму врівноважує напругу у сфері захисту прав людини, створену притаманною лібералізму пріоритетністю індивідуальних прав над груповими. Про мультикультуралізм згадували відразу ж, як тільки на політичному рівні починалися розмови про кризу сучасних моделей держави, про місце і роль міграцій, брак толерантності у міжетнічних та міжконфесійних стосунках, про реформування систем освіти, про „політику ідентичності”, права людини тощо.

Минали роки, і ейфорія стосовно переваг „культурної мозаїки” поступалася місцем сумнівам і навіть відвертому скепсису. Те, що мало такий привабливий вигляд в теорії, далеко не завжди виправдовувалося на практиці. Уведена в систему державної політики ряду країн (США, Канади, Австралії) система преференцій і квот для окремих категорій громадян, посилені еталоном політкоректності, призвела не до пом'якшення, а, навпаки, до загострення міжетнічної напруженості. А іманентна несумісність християнських і світських цінностей з мусульманськими не так вже й рідко завершувалася кривавими конфліктами. Сьогодні про нейтральну, здавалося б, концепцію політкоректності інколи говорять як про „гідру”, „багатоголову потвору” [1]. Що ж до рефлексій на теми мультикультуралізму, то тут дедалі частіше ставиться наголос на необхідності аналізувати не лише його конструктивні засади, але й побічні, деструктивні явища, які ним породжуються. Дехто схильний говорити і про „кінець мультикультуралізму”, щоправда, як правило, зі знаком питання.

Щоб не виводити дискусії на теми мультикультуралізму в емоційне русло, слід по-можливості чітко окреслювати зміст цього поняття. Адже на побутовому рівні мультикультуралізм часто трактується в дусі сприйняття культурного розмаїття і, відповідно, культурної свободи не лише як даності, але і як неперехідної цінності, вартої всебічної

підтримки. Такий широкий погляд на мультикультуралізм, однак, слабо узгоджується з усталеними політико-правовими підходами, закріпленими в юридичній практиці цілого ряду держав: мультикультуралізм – це не що інше, як законодавче визнання специфічних прав расових, культурних, релігійних груп та послідовне дотримання владою узаконених нормативів щодо цього. Йдеться, отже, не про ставлення до цивілізаційного й культурного розмаїття, а про заохочення і забезпечення на державному рівні найширшої культурної свободи (або, навпаки, про уведення її у певні загальноприйнятні межі). Кожна держава має визначати для себе, який обсяг нестандартних політичних і культурних прав вона може й повинна забезпечити спільнотам та їх представникам, котрі відчувають труднощі з адаптацією у країні проживання або обстоюють принципи „альтернативної” ідентичності. Виробляючи відповідну стратегію щодо групових інтересів етнічних та релігійних спільнот, вона має дбати і про всю систему механізмів, які забезпечать її реалізацію.

Поняття „мультикультуралізм” зазнало складної еволюції в процесі вироблення людством стандартів цивілізованого буття. Його джерела можна побачити ще у гердерівській ідеї загального миру як конгломерату культур, що розвиваються за власними алгоритмами, у кантівських закликах до „вічного миру”. Саме ж поняття з’явилося у науковому дискурсі 1957 року в контексті ситуації у поліетнічній Швейцарії. Політичний тезаурус йому судилося поповнити після того, як канадський уряд П. Трюдо ухвалив 1971 року офіційний акт про мультикультуралізм, який потягнув за собою серію відповідних законів. 1973 року відмову від політики „білої Австралії” й орієнтацію на культурний плюралізм зафіксували правлячі кола цього континенту. У 1970 – 1990 роках державне визнання мультикультуралізму як політики тією чи іншою мірою відбулося в США, Великій Британії та ФРН.

Мультикультуралізм як ідеологія й політика став відповіддю на виклики середини XX століття – кризу і розпад колоніальних систем, а відтак і кризу тогочасних теорій нації, появу нових гегемоністських центрів і пожвавлення міжнародних контактів та міграційних процесів, почастищення проявів екстремізму у ставленні до інакшості у країнах, які зустрілися з проблемою великих діаспор. Слід зазначити, що проблему діаспор створили самі ж правлячі кола західних країн, широко відчинивши двері мігрантам із своїх колишніх колоній у пошуках дешевої робочої сили і задля розв’язання демографічних проблем. Пропаганда використовувала це частково для демонстрації „публічного каяття” за наслідки колоніальної політики, але значно більше – для реклами західного способу життя.

В США доктрина мультикультуралізму відверто протиставлялася концепції „плавильного казана” з асиміляційним підтекстом, яка тривалий час домінувала. Смысл її заміни теоріями „миски з салатом” вбачався у необхідності здійснити етичну переоцінку норм поведінки, розширивши тим самим простір моралі в політиці й аксіоматику довіри. Йшлося,

насамперед, про нове бачення свідомісного плюралізму, сумісного не просто з визнанням полікультурності як природного явища, але й з побудовою міжетнічних та міжконфесійних взаємин на основі виведення расових та етнічних конфліктів за межі політики й стосунків на побутовому рівні.

Спочатку мультикультуралізм розглядали переважно як інструмент адаптації іммігрантів у нове середовище проживання з певними гарантіями збереження їх мовних, культурних, релігійних традицій. У це поняття включалися, насамперед, терпимість до широкого спектра культурних відмінностей, повага до прав меншин, право індивіда на вибір прийнятної для нього ідентичності. Та поступово термін набував ідеологічного звучання і нині зазвичай асоціюється із специфічною формою ліберальної ідеології з виразно інтегральним змістом і стратегічною лінією на досягнення згоди у поліетнічних, полікультурних соціумах. Теоретики мультикультуралізму (Р. Брубейкер, Р. Баубек, Е. Балібар, А. Зольберг) обстоюють „диференційоване громадянство”, „особливі права підпорядкованих меншин”. „Транснаціональне громадянство” розглядається, зокрема, як ефективний засіб включення іммігрантів у політичне життя об'єднаної Європи.

Далеко не всі прихильники мультикультуралізму одноставні в розумінні меж його застосування як політики у поліетнічних соціумах. Найбільш радикальними видаються концепції sandwich-цивілізації, які подаються як зразки логічно завершеного, „автентичного” мультикультуралізму. На противагу поміркованому („паліативному”) мультикультуралізмові, вони обстоюють, по суті, перетворення держав на спільноту майже повністю автономних у визначенні свого правового статусу етнокультурних груп і виступають проти „тиску уніфікації” у будь-якій формі. Очевидно, якщо піти цим шляхом, то можна легко зруйнувати правовий простір держави і спровокувати колапс державності за ліванським зразком.

Значно популярнішими в сучасному світі є ліберальні трактування мультикультуралізму, які базуються на обстоюванні морального релятивізму й толерантності щодо інакшості. На таких підвалинах базуються, зокрема, підходи теоретика мультикультурного громадянства В. Кімліки. Давати одним членам соціуму право якимось чином обмежувати права інших небезпечно, доводить він. Оскільки етнокультурні конфлікти стали найбільш поширеним джерелом насильства у світі і „немає простих відповідей і чудодійних рецептів”, щоб їх пом'якшити, то саме на ґрунті захисту прав людини і громадянина належить зробити все для того, щоб долю етнічних і національних груп не вирішували націоналісти-ксенофоби, релігійні екстремісти чи військові диктатори [2].

Аналогічних підходів дотримується й Т. Модуд. На його думку, не можна просто пропонувати людям переймати чужу для них ідентичність – треба допомогти їм адаптуватися до неї поступово, надаючи відповідним спільнотам широкий обсяг культурних прав і водночас забезпечуючи право держави захищати суспільство від тих, хто не бажає поділяти прийняті

в країні проживання поведінкові стандарти. Оскільки суть проблеми зводиться до інтеграції культурно різнорідних меншин, то „теоретичний” мультикультуралізм не слід розглядати як „всеохопну теорію політики чи якусь нову й особливу політичну філософію”. Радше це логічний розвиток демократичної політики лівоцентристського спрямування і відповідний політичний курс [3].

Утім, чіткої відповіді на питання про те, що собою являє мультикультуралізм – теорію, концепцію, доктрину чи філософську систему – жодна галузь сучасної соціогуманітаристики не дає. Не існує й узгодженого усвідомлення того, як слід розглядати відповідну політику – як мегатренд світового розвитку чи як ситуаційну реакцію на проблеми, породжені складністю адаптації іммігрантів до нових умов проживання. Більш-менш сталий консенсус існує хіба що у трактуванні вихідного пункту мультикультуралізму – невідчужуваності прав колективних суб’єктів (етнічних, етноконфесійних, культурних груп).

Глобалізація змусила, однак, подивитися на проблему максимально широко – у контексті нових викликів і ризиків, пов’язаних з перетворенням міграції на транснаціональне явище та з активізацією фундаменталістських течій та екстремістських проявів. Зіткнення секулярної західноєвропейської системи цінностей з релігійною мусульманською і великий наплив мігрантів уже в 1990-х роках спричинили справжню зливу негативних емоцій і в Європі, і в США, причому їх ініціаторами виступали як праві консерватори, так і доволі часто ліберали. Досить згадати, приміром, книгу патріарха американської ліберальної думки А. Шлезінгера-молодшого „Роз’єднана Америка” (1991 р.) чи останню книгу С. Гантінгтона „Хто ми?” (2004 р.). Проблеми інтеграції представників інокультурного, насамперед мусульманського, світу в уже сформовані системи демократичних соціумів ставилися переважно у площині принципової неможливості узгодження ліберально-демократичного принципу універсальності прав особи з преференціями для представників культур, які не сприймають демократію як таку або розглядають її як симулякр. Але скільки-небудь вартісної заміни доктринам мультикультуралізму у ході цих дискусій так і не було запропоновано.

Пошук таких замінників триває й сьогодні, хоч помітні успіхи у цій справі зафіксувати не вдається. У науковому дискурсі орієнтація на мультикультуралізм пов’язується з визнанням багатоаспектності соціального розвитку, яка вимагає від політиків пошуку нових форм включення іммігрантів у політичне життя розвинутих країн Європи й Америки, а від соціогуманітаріїв – нетрадиційних, базованих на багатофакторному аналізі, методів досліджень. Водночас міцнішає розуміння того, що мультикультуралізм – це, насамперед, „концепція „толерантності культур”, яка прагне подолати крайнощі ціннісного абсолютизму й етноцентризму, з одного боку, й культурного релятивізму –

з іншого” [4]. Йдеться, отже, про утвердження нової ціннісної парадигми з підкресленою транскультурною легітимністю, про переведення принципів толерантності на найвищий, загальноцивілізаційний рівень.

Очевидно, що проблема узгодження принципів конституційної демократії з повагою до цінностей різних культур може розв’язуватися лише на ґрунті принципової відмови від монологізму й одномірності. В принципі у кожній культурі можна відшукати тенденції, які роблять її сприйнятливою для поєднання індивідуалізуючих та універсалістських цінностей. Доволі часто перешкодою для засвоєння демократичних цінностей стають чинники незавершеної модернізації, що сприяє збереженню патерналістського типу свідомості і пов’язаних з патріархальністю забобонів. А отже саме забезпечення представникам різних культурних традицій однакового доступу до освіти й культури здатне зламати стереотипи недовіри й ворожості.

Однак те, що в теорії здається самоочевидним, на практиці викликає чимало ускладнень внаслідок різного історичного досвіду культурних спільнот і величезних масштабів міграційних процесів. Лише у ФРН, приміром, проживає до 3,5 мільйона мусульман, у Великій Британії – до 1,8 мільйона. В останні роки зазнали істотних змін настрої іммігрантів – зменшується престижність освіти, зростає конфесійна складова у визначенні ідентичності, частішають прояви активної непокори. 88 % немусульманського населення ФРН і 63 % – Великої Британії висловлюють занепокоєння стосовно наростання дистанціювання іммігрантів від суспільств проживання [5]. Зрозуміло, що ці тенденції не можуть перебувати поза увагою науковців. „Універсум відмінностей” аналізується під кутом зору співвідношення демократії і свободи, сумісності принципів рівності індивідів та рівності груп, у складному контексті взаємодії західного і східного цивілізаційних типів, з врахуванням особливостей протестного реагування в різних регіонах і в різних культурах.

У найширшому контексті проблема мультикультуралізму вписується у контекст іншокультурного сприйняття з врахуванням „культурного несвідомого”, присутнього в кожній системі цінностей. У такому ракурсі досліджень відшукується розгадка парадоксів складної взаємодії „свого” й „чужого” в суспільній реальності і в лабіринтах людського мислення. Зрештою, на багатоманітності культурних традицій зав’язана вся проблема сприйняття інакшості як і не менш складна діалектика загального й часткового, глобального й локального, спільного й відмінного. З розрахунком на ефективність політики заохочення культивованого розмаїття й культурної свободи часто пов’язують надії на відкритість полікультурного простору для нових комунікацій, взаємопроникнення інституційних та інших запозичень.

В процесі осмислення логіки ставлення до інакшості виразно проявилася й необхідність коригування моделі громадянина Модерну, яка стала альфою й омегою західного світосприймання. Апеляція в ній

до самообмеження і самоконтролю, до впорядкування й раціоналізації інстинктів та емоцій, до високого ступеня автономії особи виявилася слабо сумісною як з традиційними групоцентристськими підвалинами, на яких базується ідентичність мусульманина, так і з новітніми тенденціями, ґрунтованими на пріоритеті інтересів омріяної всесвітньої мусульманської умми над інтересами немусульманських держав. Активність численних мусульманських організацій в країнах Заходу виразно спрямовується на здобуття ісламом статусу, близького до християнства та юдаїзму.

Природною у цьому контексті стала певна переорієнтація ксенології, яка дедалі більше набирає узагальнених рис „науки про чужого”. Якщо ще недавно її цікавили, насамперед, літературні сюжети й „страшилки” на теми інопланетних цивілізацій чи нелюдського в людині, то нині почастишали спроби окреслити її предметне поле через широкий спектр проблем рас, етносів, культур у поведінкових аспектах. В етології (науці про поведінку) недовіра до чужого розглядається як прояв філогенетичної адаптації й консолідації групи як (біо)соціальної системи, а етноцентризм і ксенофобія – як наслідок тривалої міжгрупової ізоляції. Людина усвідомлює своє „Я” лише через „Не-Я”; будь-яка соціальна ідентичність актуалізується у зіткненні з іншою. Але оскільки будь-яке чуже все ж лишається конструкцією нашого „Я-образу”, то саме моделі „чужого” стають індикатором рівня розвитку як окремого індивіда, так і соціуму. В людині як біологічній істоті генетично закладений страх перед чужим, але вона піднімається над цим страхом за допомогою соціальних і культурних механізмів, спрямованих на усвідомлення презумпції людяності як регулятора поведінки. Головним постулатом ксенології стає теза: проблема розуміння чужого – це, насамперед, проблема саморефлексії. Лише інфантильна свідомість апіорно розглядає чужого як ворога, знімаючи тим самим з себе відповідальність за свої вчинки. „Щоб зустріч з чужим змогла відкрити нам цього чужого, а не самого себе, треба навчитися дивитися на себе збоку” [6].

Як правило, чуже – просто інше. Ксенофобські моделі, ексклюзивістські у своїй основі, лише на перший погляд здаються моделями самоствердження. Насправді ж вони, борючися з глибинними комплексами неповноцінності, лише посилюють їх. Перспективними є лише універсалістські, гуманістичні моделі, які обстоюють ідеї культурної багатоманітності як цінності та рівності як запоруки загального добра.

Саме під таким кутом зору розглядалися проблеми багатокультурності на XXIII Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації філософії права й соціальної філософії (Краків, серпень 2007 р.) та на XXXVIII конгресі Міжнародного інституту соціології (Будапешт, червень 2008 р.). Науковці дійшли згоди в тому, що за умов мультикультуралізму потрібна нова філософія європейської правової культури – з наголосом на конвергенції правових явищ, які раніше жилися логікою протиставлення. Дискусії мають фокусуватися не тільки на міжнародних стандартах прав людини,

але й на ефективних механізмах їх реалізації на рівні національних урядів, а також на своєчасній імплементації норм міжнародного права у національних законодавствах. Універсалізм фундаментальних прав і рівності не повинен протиставлятися мультикультуралізму. Формування науки прав людини як спеціальної наукової дисципліни відбувається на фундаменті пошуку балансу, гармонії індивідуальних, групових і колективних прав, уникнення ущемлення одних прав іншими [7].

В сучасних наукових дискурсах поволі викристалізовується розуміння того, що феномен мультикультуралізму невіддільний логіці традиційних методик цивілізаційного підходу. Багато явищ суспільного життя піддаються розумінню лише у контексті того історико-культурного середовища, яке їх породило. Американський соціолог А. Аппадурай у доповіді „Майбутнє як культурний факт” проілюстрував імовірність ризиків на прикладі країн і народів „культурного перехрестя”. Особливо небезпечним йому уявляється культивування сучасними елітами „етики відплати”. Навряд чи варто тішити себе розрахунком на те, що глобалізація згладжує різницю між державами й націями. Навпаки, саме вона вимагає інноваційних підходів, що базуються на всебічному врахуванні культурного розмаїття й відповідної політики мультикультуральності [8].

Найвиразніша риса сучасного бачення мультикультуралізму – орієнтація на принципове політичне визнання взаємозалежності індивідуальних і групових (колективних) прав громадян з чітким дотриманням адекватних критеріїв оцінювання. Важливо вже те, що завдяки введенню поняття мультикультуралізму в науковий та політичний дискурс змінився сам кут зору на суспільство й соціальну культуру. Стало можливим порівнювати різні суспільні групи – приміром, афроамериканців США та мусульман у Європі. В межах мультикультуралізму було запропоновано новий погляд на співвідношення етнічного й національного – національне перестало прямо пов’язуватися з етнічною належністю, а національна ідентичність почала трактуватися як національно-громадянська. Так само по-новому, здебільш як нейтральні в своїй основі, почали усвідомлюватися категорії націоналізму і навіть сепаратизму. А культурне розмаїття набуло значення не перешкоди для нормального розвитку, а неперехідної цінності.

Водночас дуже швидко виразно проявилася еклектичність, суперечливість мультикультуралістських підходів. Особливо наочною є закладена в мультикультуралізмі внутрішня діалогічність – він одночасно базується на декларуванні рівності груп і вимогах порушення рівності в ім’я обстоювання культурного розмаїття й відповідних компенсацій „ущемленим” групам. Розуміючи рівність як надання „компенсаторних” прав окремим етнічним групам, прибічники політики мультикультуралізму протиставляють принципу рівності індивідів, що є фундаментом ліберальної системи громадянства, розмитий принцип пріоритетності групових інтересів. Зрозуміло, що міжгрупові кордони у такий спосіб не

руйнуються, а, навпаки, зміцнюються. Найгіршим при цьому є те, що в суспільство вноситься ідея різних правових порядків для різних груп, а від держави вимагається дотримання логіки етнокультурної упередженості. За таких умов не виключені настрої „культурного фундаменталізму”, які можуть набувати вигляду „боротьби культур”. Що ж стосується феномена нерівності, то він на такому ґрунті навіть закріплюється.

Хоч гуманістичний зміст концепту мультикультуралізму очевидний, ставлення до нього у різних країнах далеко не однозначне. Доволі часто доводиться чути побоювання: а чи не суперечить він становленню глобальної світоцілісності, чи не стримує об’єктивний процес зближення культур? Дехто взагалі вбачає в ситуаціях мультикультуралізму прихований фундаменталізм „малих груп” і етнорегіональні стратегії, які загрожують стабільності й безпеці. У російській громадській думці, приміром, існує побоювання щодо ймовірності негативного впливу політики мультикультуралізму на поглиблення „культурної мозаїки” й наростання напруги на Північному Кавказі [9].

Доводиться визнати, що такі побоювання й сумніви небезпідставні. Те, що зазвичай вкладається у поняття „тероризм”, має доволі складну природу і досить часто підживлюється ущемленими етнічними почуттями, дискримінацією на расовому ґрунті, а то й психологічним несприйняттям культурних, насамперед – релігійних відмінностей. Релігійний фундаменталізм має настільки глибокі культурні корені, що нетерпимість до інших систем світобачення стала його альфою й омегою. Це проявляється, зокрема, у відмові „строку давності” для помсти за найменші прояви неповаги до пророка Мухаммеда. Абсолютною владою Бога виправдовується дегуманізація ворога, яка легітимізує крайні ступені насильства щодо нього й наділяє образом „борця за свободу” з перспективою вічного блаженства кожного, хто здійснює місію помсти. Не доводиться вже говорити про те, що часто буває важко провести грань між тероризмом і національно-визвольним рухом. Отже, хоч культури самі по собі й не конфліктують, міжетнічні й міжрелігійні конфлікти, які загрожують самим основам цивілізованого співжиття, здебільш фарбуються в тони культурного протистояння.

Найбільш відверто сумніви щодо переваг мультікультуралізму як офіційної політики держави висловлюються в Австралії. Праві сили незадоволені надто великими, на їхню думку, масштабами імміграції, що створює для країни загрозу „бути затопленою вихідцями з Азії”. Ліві, навпаки, вважають урядову політику декларативною й такою, що не вирішує проблем економічної й соціальної інтеграції мігрантів. На початку нового тисячоліття Г. Фрімен і Р. Біррель прогнозували ймовірність в Австралії „популістського тиску, який здатен істотно захитати урядову лінію у сфері імміграції й мультикультуралізму, послабивши її або навіть повністю змінивши її напрям” [10]. Та поки що обґрунтованість таких прогнозів викликає сумнів. Імміграційна політика Австралії достатньою

мірою відповідає вимогам активізації людського капіталу і дає змогу цій країні успішно протистояти викликам ХХІ століття.

Дещо інша ситуація склалася в Німеччині, де антиімміграційні настрої істотно похитнули впевненість влади у необхідності побудови багатокультурного суспільства. На зібранні партії Християнсько-демократичний союз А. Меркель прямо заявила, що концепція „мультикульти” не спрацювала, а отже спроба побудувати багатокультурне суспільство в Німеччині „повністю провалилася”. Соціологічні дослідження показали, що 30 % громадян ФРН вважають, що країну „заполонили іноземці” і що близько 16 мільйонів іммігрантів чи людей іноземного походження прибули в Німеччину заради соціального захисту й виплат. Канцлер заявила, що іммігрантам потрібно докладати більше зусиль, щоб інтегруватися, зокрема – вивчати німецьку мову [11].

Аналізуючи цю ситуацію, треба мати на увазі давні особисті упередження А. Меркель проти преференцій для іммігрантів – ще при вступі на посаду вона заявляла про неприйнятність таких несумісних з основною культурою країни (Leitkultur) проявів ісламської ідентичності, як нерівноправність чоловіка й жінки, примусові шлюби, допустимість убивств „в ім’я честі” тощо. В лютому 2008 року, під час візиту турецького прем’єр-міністра в ФРН, А. Меркель доволі гостро відреагувала на його обіцянку підтримувати відкриття у Німеччині тюркомовних шкіл „на протидію урядовій асиміляції”, заявивши, що інтеграція передбачає зусилля іммігрантів у напрямі акультурації і що визначати напрям шкільної політики щодо своїх громадян буде вона, а не її турецький колега. В рамках Німецької ісламської конференції, створеної 2006 року, багато робиться для реалізації в ФРН процесу інтеграції за сценарієм акультурації. Визнання недостатності чи неефективності цих заходів сприймається сьогодні як налаштованість на істотний перегляд засад, які визначали напрям і зміст політики мультикультуралізму в Європі.

У лютому 2011 року на конференції з питань безпеки у Мюнхені з гострим осудом політики мультикультуралізму виступив прем’єр-міністр Великої Британії Д. Кемерон. „Політика мультикультуралізму нас підвела, – заявив він. – Настав час лібералізму з м’язами”. Стратегія умиротворення екстремізму, на думку Д. Кемерона, призвела до появи в країні ізольованих національних громад, які не бажають інтегруватися у британське суспільство. Реакція на цю промову не забарилася: в місті Лутоні відбулася антиісламська демонстрація під гаслом „Мусульманські терористи, забирайтеся з наших вулиць!”. Антифашисти відразу ж звинуватили прем’єра у потуранні ультраправим, „тим, хто хоче сіяти насіння розбрату й ненависті” [12].

У таких неоднозначних ситуаціях багато важить неупереджений голос аналітиків і соціогуманітаріїв. Але загальна тональність наукових дискурсів у тих країнах, де мультикультуралізм підтримується на державному рівні, насамперед у США і в Канаді, теж змінюється у бік

негативного ставлення. Опоненти мультикультуралізму доводять, що він пропагує „фольклорний”, значно міфологізований образ представників етнокультур, формує в їхньому середовищі завищені претензії і, зрештою, призводить до маргіналізації етнічних та релігійних спільнот. Звертається увага на те, що переселенці не інтегруються в соціуми, в середовищі яких проживають, а живуть відособлено, виховуючи дітей відповідно до своїх традицій і моралі. Оскільки вже сьогодні в США 20 % населення становлять латинос, а 18 % – чорношкірі, то робиться прогноз, що 2050 року білі американці становитимуть меншість.

З подачі радикальних атлантистів з’явилася навіть теорія „прихованої окупації” країн Заходу через масову імміграцію і внутрішній розкол. Наводяться, зокрема, такі цифри: у Великій Британії 5,4 мільйона мігрантів, у Франції – 6,5 мільйона, у Німеччині – 10,1 мільйона. Щодо України наводиться теж досить значна цифра – 6,8 мільйона осіб за даними 2005 року [13].

Існує й такий крайній погляд: практика мультикультуралізму, що розглядалася як своєрідна платня за стабільність, перетворилася на своєрідну форму корупції, підкупу різних етнокультурних меншин. Особливу стурбованість викликає те, що християнські й світські цінності погано уживаються з постулатами мусульманської ідентичності і що носіями ідей джихаду й радикального ісламізму найчастіше стають мусульмани, які здобули освіту в Європі та США.

На побутовому рівні під обстрілом опинилася не стільки сама політика мультикультуралізму, скільки правила політкоректності, покликані її забезпечувати. Починаючи з 1970-х років, у США за ініціативою університетських професорів розгорнуто широку кампанію протидії расовій дискримінації шляхом відмови від застосування понять, які, з точки зору меншин, є дискримінаційними чи образливими, і побудови міжкультурного діалогу на засадах визнання й врахування інтересів всіх взаємодіючих сторін. Тезаурус політкоректності оперує евфемізмами – символічними образами антирасизму, терпимого ставлення до етнічних та сексуальних меншин, жертв СНІДу, інвалідів. У такий спосіб відшукуються нові засоби мовної комунікації, здатні запобігати нетактовності й образам щодо мігрантів, людей з обмеженими можливостями, представників нетрадиційних орієнтацій. Далеко не завжди на цьому ґрунті вдається пом’якшити градус конфліктності – напівзаходи когось дратують, когось розбещують, когось підштовхують до безглузвих вчинків. Але у цивілізованих соціумах існує розуміння того, що добровільне самообмеження у висловленні емоцій – це не надмірна платня за громадянський мир і стабільність. І зовсім не випадково стратегія мультикультуралізму, а відтак і норми політкоректності, розглядаються як найбільш універсальний і найменш затратний спосіб регулювання культурної мозаїчності за допомогою соціальних механізмів.

В Україні, як і повсюди на пострадянському просторі, поняття „політкоректність” застосовується не часто, і зміст його, якщо порівнювати з американським, дещо інший. Найчастіше це поняття вживається як синонім толерантності або ж у розумінні „політична нейтральність” чи „політична лояльність”. Деякі російські політологи вважають поняття „політкоректність” не досить репрезентативним і пропонують замінити його ширшим – „комунікативна коректність” або „мовний такт”. У цьому є сенс, оскільки расовий чинник на пострадянському просторі проявляється значно слабше, ніж на американському континенті, а саме поняття „політкоректність” виявилось дещо скомпрометованим через надмірне вживання. Але, так чи інакше, будь-який соціум має дбати про атмосферу міжетнічних взаємин і запобігати міжетнічній конфліктності. Політика толерантності не є панацеєю, спроможною автоматично забезпечити громадянський мир. Але вона більше, ніж будь-яка інша, сприяє формуванню інтегруючого типу етносоціального розвитку, який не нівелює етнічні відмінності, а, пропагуючи полікультурність, зберігає етнокультурну самобутність.

Хай там як, але очевидно, що у глобалізованому світі мультикультуралізму як ідеології й політиці немає розумної альтернативи. Розкручування спіралі ненависті вже коштувало людству мільйонів життів і сотень мільйонів скалічених долів. У наш час, коли 25 країн світу мають ядерну зброю або стоять на порозі її створення, подальше нагнітання напруги загрожує всесвітнім апокаліпсисом. Ситуація значно ускладнюється тим, що нові лінії поляризації, які утворюються поглибленням прірви між багатством і бідністю, виразно девальвують поняття моралі, порядності, людської гідності. Атомізація соціумів, посилена явищами аномії у багатьох країнах, сприяє зростанню наркоманії, девіантної поведінки, ксенофобії, немотивованої злочинності тощо. Саме тому світова спільнота в особі провідних міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, ОБСЄ тощо) вважає оптимізацію міжкультурної взаємодії одним із своїх пріоритетів. В. Євтух наводить промовисті цифри: Рада Європи з 1950 по 2008 рік ухвалила 17 рамкових конвенцій, які так чи інакше стосуються міжкультурного діалогу, а також майже 150 рекомендацій різних спеціалізованих органів РЄ. Всі вони наголошують, що співробітництво між культурами (а через культури й між народами) сприятиме балансу між двома тенденціями, що домінують у суспільному розвитку, – прагненням народів до культурної самобутності та формуванням спільного (до певної міри глобалізованого) європейського культурного простору [14].

Інша справа, що моделі реагування на проблему багатокультурності може бути багато, і тому у виробленні теоретичних підвалин міжкультурної взаємодії жодні зусилля не можуть вважатися надмірними. Цим, до речі, пояснюється поява у науковому дискурсі нових понять, покликаних вносити вклад у концептуалізацію діалогової взаємодії. Інтеркультурність,

транскультуралізм, культурний плюралізм, полікультурність та багато інших – це не просто замітники поняття „мультикультуралізм”, а терміни, що доповнюють одне одного. Дискурс відмінностей у цьому випадку покликаний служити інструментом організації управління відмінностями. Утім, далеко не завжди понятійний тезаурус надійно забезпечує ієрархізацію й легітимацію наявних форм культурної мозаїчності.

Приміром, поняття полікультурності й мультикультуралізму часто ототожнюють. Це не зовсім коректно, оскільки перше характеризує переважно об’єктивний стан речей, а друге – відповідну політику. Коли говорять про мультикультурне суспільство, то мають на увазі насамперед регульований простір відмінностей, дії та ідеологію держав у рамках формули „інтеграція без асиміляції”. Мультикультурні проекти в ідеалі є стабілізаційними, оскільки мають своїм фундаментом толерантність і ненасильство.

Чималий евристичний потенціал має уведення Ф. Ортисом у науковий дискурс поняття „транскультурація”. Воно розглядається як символ відкритості полікультурного суспільства в умовах активізації міграцій, культурної й політичної взаємодії, розширення „зон пограниччя”. Посилення уваги до проблем простору, передислокацій, комунікацій диктується зростанням ризиків, пов’язаних з активізацією східного фундаменталізму, який базується на розкручуванні „спіралі насильства”, пропаганді ненависті й релігійної нетерпимості. Транскультурація пов’язана з пошуком механізмів творення нового простору соціальності й публічності, нестандартних шляхів пом’якшення напруги, вільного вибору моральних орієнтирів.

В основу ідеології й політики інтеркультуралізму закладається ідея активної й позитивної діалогової взаємодії, насамперед у контексті переведення „чужого” у площину інакшості, яка заслуговує на розуміння й повагу вже внаслідок своєї специфічності. Її базисом є філософія єдиного соціального простору й екзистенційного часу, який зумовлює увагу до неповторного досвіду традиційного життя кожної спільноти. Такий інтеркультуралізм дуже мало відрізняється від класичних версій мультикультуралізму, оскільки у їх фундамент теж закладено ідею діалогу. Слід мати на увазі й те, що навіть у теорії мультикультуралізму має кілька різновидів. Ч. Кукатас, приміром, розрізняє м’який і жорсткий мультикультуралізм – у залежності від того, наскільки послідовно й наполегливо проводиться лінія на відмову від асиміляціоністської політики й забезпечення максимуму можливостей для збереження особливих ідентичностей і традицій [15].

Найбільш надійний фундамент для дослідження комунікативних можливостей інтеркультуралізму створюють напрацювання у сфері символічного інтеракціонізму. Кожен індивід живе в системі розгалужених соціальних зв’язків, а лад у цій системі забезпечується засобами соціокультурної комунікації. Обмін інформацією, смислами, цінностями

завжди опосередкований якимись символами. З позицій символічного інтеракціонізму (формула Г. Блумера [16]), політична сфера „приречена” на символізацію в силу своєї всеохопності й доступності символів для масового сприйняття. Застосування теорії символічного інтеракціонізму дає змогу зрозуміти як базовані на традиції прагнення етнічних та інших спільнот до самоствердження, так і виклики часу, що зумовлюють інноваційні тенденції до зближення й обмінів культурними надбаннями.

Треба, однак, визнати, що в Україні ані теорія мультикультуралізму, ані її замітники не дістали чітких онтологічних обрисів. Головну причину цього слід вбачати у монокультурній налаштованості вітчизняних еліт. Протягом минулого п'ятиріччя правий спектр політичної думки зробив чимало для утвердження етноцентризму, монолінгвізму, „україноцентричного розуміння історії” як домінант гуманітарної політики. У цьому ж напрямі діяли постійні намагання праворадикальних політичних сил визнати за українською етнічною спільнотою особливий статус, закріпити виняткові колективні права „титульного етносу” як „хазяїна у домі”. На лівому фланзі це посилювало упередження щодо „українськості” як такої й проросійські настрої. Не досить активна, щоб не сказати більше, протидія етнократичним тенденціям і ксенофобським проявам призвела до явища, яке психологи вкладають у поняття психічної інфляції – чимало людей перебувають у стані психологічного роздвоєння, вони ніби загіпнотизовані, з ними важко сперечатися [17].

Ситуація ускладнюється тим, що, на відміну від більшості країн світу, де проблема мультикультуралізму лежить винятково у площині ставлення до меншин, в Україні ця проблема асоціюється з політико-культурним статусом російськомовної частини соціуму і, отже, зачіпає інтереси як мінімум третини населення. Намагання „націонал-патріотів” представити російськомовних громадян мало не ворогами української державності, однозначно ототожнити патріотизм з україномовністю справили гостро подразливий вплив на стан політичної культури суспільства, створили нові осі розмежування. Виключення з українського культурного спадку надбань, що в силу історичних обставин творилися в Україні російською мовою, не тільки збіднило арсенал вітчизняної культури, але й стало одним з чинників погіршення загальної атмосфери українсько-російських відносин. Пропаганда ізоляціоністських настанов у мовно-культурній сфері по суті заблокувала завдання етносоціокультурної інтеграції, принципово важливі для кожного полікультурного соціуму. І хоча нова влада активно декларує зміну курсу гуманітарної політики, на практиці інтеграційні завдання реалізуються мляво.

Немає, зрозуміло, жодної потреби робити мультикультуралізм в Україні різновидом державної політики: американський і європейський досвід створює проти цього чимало застережень. Але так чи інакше Україні доведеться виробляти ефективну стратегію міжкультурного діалогу і вводити її у певні концептуальні рамки. Йдеться про чітке

формулювання основоположних засад культурної політики – відмову від патерналістської моделі етнонаціональних відносин на користь партнерської, пріоритет індивідуальних прав перед груповими, підвищення престижу національного як загальногромадянського (національних інтересів, національної самоповаги), чітке розмежування культуроформуючих і політичних функцій етнічності, непримиренність до етнічного нарцисизму й ксенофобії тощо.

У цьому контексті плідною може виявитися запропонована вітчизняними правозахисниками ідея розрізнення багатокультурної і міжкультурної моделей плюралізму. У популярних теоріях багатокультурності все ж відлунує стара теорія „боротьби культур” з узаконенням різних переваг для більшості, що домінує, або ж підтримки з якихось міркувань подальшого панування меншини, яка історично домінує. В основі своєї така модель конфронтаційна. Міжкультурна модель плюралізму від самого початку націлена на співпрацю і взаємодію культур, зорієнтована на визнання і розвиток таких фундаментальних цінностей, як права людини, її гідність, свобода, демократія та солідарність.

„Навчання плюралізму” є, по суті, опануванням науки співіснування. У баченні правозахисника З. Антонюка обстоювання такої моделі зводиться до нового осмислення поняття „інтеграція”, яке в минулому часто використовували для соромливого прикриття реальної асиміляції. „Цивілізована інтеграція є формою співіснування з найвищим рівнем взаєморозуміння й толерантності між етнічними та культурними групами, а водночас і з величезним потенціалом для розвитку нової культури. Вона в принципі відкрита в різні боки за умов консенсусного визнання базових цінностей в якості спільного зобов’язання, серед яких і право на власний вибір індивідом своєї етнічної чи культурної самоідентичності як і конфесійної чи світоглядної зорієнтованості. У світі це поняття пов’язується не з підпорядкуванням більшості та відмовою від своєї етнічної самобутності, а з багатомірним поняттям, яке передбачає обов’язкове дотримання системи цінностей, необхідної для збереження та забезпечення виживання кожної інтеграційної одиниці”.

Піднятися на рівень вимог сучасності без втрати ідентичності, розмірковує далі З. Антонюк, можна лише у контексті культурного синтезу. „Мотузками з крові” нікого утримати не можна. „Не шукаймо „щирого українця”, а шукаймо людську гідність у громадянині України... Перестаньмо боятися плюралізму і зруйнуймо своє добровільне гетто... Перестаньмо надавати творчого значення ненависті (за будь-якою ознакою)... Справді творчою є любов чи, принаймні, соціальна довіра і співпраця як компоненти громадянської культури” [18].

Ідеологія і політика міжкультурного плюралізму (а це і є аналог мультикультуралізму) виступає, отже, як виразний антипод етноцентризму. Вона протистоїть будь-яким різновидам радикального націоналізму, соціальної нетерпимості, ксенофобії; органічно чужим для

неї виявляється і такий різновид культурного релятивізму, що межує з національним нігілізмом. Для неї неприйнятне таке протиставлення за лінією „ми” і „вони”, де „вони” ототожнюються з „чужими” (не кажучи вже про ворогів). Так само неприйнятним є і утвердження власної винятковості, культурно-побутового нарцисизму, проповідь нетерпимості до іншої думки. Вододіл між націоналізмом і міжкультурним плюралізмом пролягає за лінією сприйняття/несприйняття групоцентризму і шовінізму та готовності/неготовності відкинути у табір „чужих” навіть тих представників своєї етнічної спільноти, для яких етнічні цінності не є пріоритетними.

Що ж до доцільності застосування у політичній практиці поняття мультикультуралізму, то особливої потреби у цьому немає. Більш органічним в українському контексті є поняття „політика полікультурності”, в яке вкладається врахування в політиці культурного розмаїття і створення умов для гармонійного розвитку різних етнічних спільнот. Природно, що така політика передбачає здійснення заходів як законодавчого, так і операційного характеру, які мають забезпечити цей розвиток і плідну міжетнічну й міжкультурну взаємодію.

Література:

1. Див., напр.: **Шаров К. С.** На темной стороне политкорректности: гендерно-нейтральный новояз / К. С. Шаров // – Вопросы философии . – 2010. – №3. – С. 31.
2. **Кімлічка В.** Лібералізм і права меншин / В. Кімлічка. – Харків, 2001. – С. 15, 149.
3. **Modood T.** Multiculturalism: A civic idea / T. Modood. – Cambridge, 2007. – P. 3 – 35.
4. **Гожев К. М.** Рефлексия мультикультурализма / К. М. Гожев // – Мир и политика . – 2009. – №9. – С. 77.
5. **Пинюгина Е. В.** Великобритания и ФРГ: правительственные стратегии интеграции мусульман / Е. В. Пинюгина // Политическая наука. – 2008. – №1. – С. 178 – 194.
6. **Лысенко В. Г.** Познание чужого как способ самопознания: Запад, Индия, Россия (попытка ксенологии) / В. Г. Лысенко // Вопросы философии. – 2009. – №11. – С. 61 – 77.
7. **Глушкова С. И.** Индивидуальные, групповые, коллективные и всеобщие права в условиях мультикультурализма / С. И. Глушкова // Полис. – 2010. – №6. – С. 131 – 140.
8. Див.: **Титаренко Л. Г.** Современная теоретическая социология. Размышления после конгресса / Л. Г. Титаренко // – Социс. – 2009. – №1. – С. 18; **Култыгин В. П.** От локального универсализма к глобальному контекстуализму / В. П. Култыгин // – Социс. – 2009. – №1. – С. 27.

9. **Гожев К. М.** Рефлексия мультикультурализма / К. М. Гожев // Социс. – 2009. – №1. – С. 79 – 80.
10. **Шапаров А.** От „белой Австралии” до мультикультурализма / А. Шапаров // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – №3. – С. 104.
11. Меркель констатує провал концепції „мульти-культи” // День. – 2010, 19 жовтня.
12. Кемерона звинуватили у потуранні ультраправим // День. – 2011, 8 лютого.
13. **Николаевский Д. А.** Демография и ресурсы: факторы цивилизационных перемен / Д. А. Николаевский // Социс. – 2010. – №5. – С. 114 – 115.
14. **Євтух В.** Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств / В. Євтух // Політичний менеджмент. – 2009. – №3. – С. 5.
15. **Кукатас Ч.** Теоретические основы мультикультурализма // Режим доступу: [http:// inliberty. ru/library/ study/327/](http://inliberty.ru/library/study/327/)
16. **Blumer H.** Symbolic Interactionism: Perspective and Method / H. Blumer. – N.-Y., 1969.
17. **Донченко О. А., Афонін Е. А.** Феномени психічної інфляції і проєкції в політиці / О. А. Донченко, Е. А. Афонін // Український соціум. – 2009. – №3. – С. 119 – 135.
18. **Антонюк З.** Рефлексії ідентичності / З. Антонюк. – К. – Харків, 2007. – С. 113 – 118.

УДК 008.2

Європа і Євразія 2050 року: результат цивілізаційної взаємодії

Микола Михальченко,
доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України,
завідуючий відділом теорії
та історії політичної науки
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

Востанні десятиліття утопії й антиутопії не сприймаються як гра чистого розуму. Цей тип творчості статусно став своєрідним вільним соціальним прогнозом, особливо після розпаду СРСР. Вільний творчий погляд сьогодні спрямований на рубіж 2050 року, коли світ в черговий раз змінить свій вигляд.

Текст статті російською мовою розміщений на сайті Українського центру політичного менеджменту — www.politik.org.ua

Ключові слова: світовий порядок, США, Європейський Союз, Китай, Росія.

In the past decades utopias and anti-utopias are not apprehended as a game of pure mind. This type of creation has got a status of so-called free social prognosis, especially after the disintegration of the USSR. Free creative view is directed today to the 2050-th year, when the world will change its look.

The text of this article in Russian is placed on the web-site of the Ukrainian Centre of Political Management — www.politik.org.ua

Keywords: world order, USA, European Union, China, Russia.

1. Цивілізаційні потрясіння, які готує сучасність

У той час, коли російські й українські олігархії ділять і переділяють власні країни, об'єднана Європа шукає свій шлях без диктату США, а маленька Білорусь намагається продовжити радянську авторитарну

традицію, у світі визрівають процеси, які докорінно змінять економічне й політичне обличчя Європи та Азії, й онуки російських та українських олігархів опиняться в новій, несподіваній історичній реальності. Уже сьогодні готується новий переділ світу, де два гегемони – гравці світової політики нагромаджують науково-технічний, фінансовий, людський, військовий потенціал для вирішальної сутички за колоніальні території.

Перший такий гравець – США. Деякі аналітики недооцінюють цієї держави, вважаючи, що вона сповзає до занепаду. Та реальність інша. Якщо уподібнити США тигрові, то він тільки вступає в третю фазу. Перша фаза – Перша світова війна. Молодий економічний і політичний „тигр” випробовує свою силу у світовій політиці й усвідомлює, що настає пора його зрілості. Він стає повноцінним учасником світової політики. США виходять із ситуації традиційного ізоляціонізму. Правда, економічна криза кінця 1920-х – середини 1930-х років змушує „молодого тигра” відійти на власну територію, в політиці країни знову беруть гору ізоляціоністські мотиви.

У Європі й Азії точиться традиційна імперська сутичка Німеччини (нацистської), Франції, Росії (більшовицької), Японії, Великої Британії, що вилилася в Другу світову війну. Ця війна змусила США перебороти ізоляціоністські настрої й знову втрутитися в глобальну політику. Спонукали США до цього не стільки події в Європі, скільки в Азії. „Зухвала рись” – Японія, напала на володіння „тигра”. США змушені були поставити на місце цю „знахабнілу тварюку”, а також втрутитися в європейські справи, щоб урятувати європейську цивілізацію. З Другої світової війни США виходить „зрілим тигром”, що вміє захищати власні інтереси й нав’язувати свою волю іншим світовим хижакам. Правда, він („американський тигр”) не дооцінив можливостей нового хижака (в особі СРСР) у справі переозброєння, отож ці „тигри” розпочали Третю світову війну (її помилково називали „холодною”, хоча вона була досить „гарячою”). Перемога й у цій війні зробила „американського тигра” гегемоном світової політики. Він став настільки „крутим”, що взявся нав’язувати свою волю усьому світові.

Але знову сталася недооцінка світової ситуації. Аналітики США не врахували тези Мао Цзедуна, що Китай сидітиме збоку й спостерігатиме за сутичкою двох „тигрів” – США й СРСР, а потім нападе на „тигра-переможця”, який значно ослабне у бійці. Ситуація розвивалася саме в такому напрямі, але надто вже швидко зазнав поразки Радянський Союз: на той час Китай ще не був готовий до вирішальної сутички з „тигром-переможцем”.

Останні двадцять років „китайський тигр” продовжував готуватися до сутички, але й уточнював свою стратегію. Китайські політики зрозуміли, що перевершити США у військово-технічній потузі найближчим часом неможливо, а тому вдалися до політики „співіснування двох тигрів” щоби спільно здійснити новий переділ світу. Тобто Китай готовий до існування у двохполюсному світі. Тим більше, що природно визначилися об’єкти

нової колонізації – азійська частина Росії та центрально-азійські країни. Для США й Китаю це природне вирішення подібних завдань – вирішення проблем з придбанням природних ресурсів, а для Китаю, додатково, ще й вирішення проблеми розміщення надлишкових людських ресурсів.

Сучасний світовий порядок ось уже чверть століття тримається на гегемонії США. Спроби Росії, Євросоюзу та Японії порушити цю гегемонію виявилися безуспішними. Але чергова світова економічна криза призвела до зміни політичної складової світопорядку.

Поки країни з ринковою економікою намагалися хоча б стабілізувати національні, регіональні та світову фінансово-економічні системи, Китай з своєю планово-ринковою економікою мінімізував втрати від світової кризи й скористався хаосом у світовій економіці для нарощування свого фінансово-економічного капіталу. Притім йому вдалося частково модернізувати промисловість, оскільки в умовах кризи західні країни послабили свою політику щодо науково-технічних секретів. Аби вижити, західні фірми продавали все – акції, нові технології, науково-технічні проекти, у тому числі й таємні. Одночасно модернізувалося управління китайською економікою: застосовувалися ліберальніші методи державного регулювання, цілеспрямовано зменшувався ідеологічний і політичний тиск на економіку, пропаганда привчала населення до нових цінностей планово-ринкового господарювання.

У цей період у Китаю виявилися „вільні” фінансові засоби в національній валюті, на які скуповувалися не тільки західні валюти, але й цінні папери уряду США. Це дозволило Китаю стати головним іноземним гравцем на ринку валюти й цінних паперів США, від дій якого цей ринок залежить у величезній мірі.

Тобто нинішня фінансово-економічна криза внесла глибокі зміни у світовий порядок. Головним стратегічним партнером США став Китай (у позитивному й негативному плані), хоча він поки ще не може суперничати з ними у військовій потузі. Європейський Союз фактично втратив статус головного стратегічного партнера США у фінансово-економічній сфері й сам вдався до оборонних дій проти експансії Китаю, особливо на світовому фінансовому ринку.

2. Можливі сценарії змін світопорядку

У ситуації, що склалася, можливі якісно нові сценарії розвитку світопорядку. Найімовірніші з них чотири.

Перший сценарій. Корінних змін у світі не відбудеться. США з союзниками зменшить загрозу терористичних акцій, знищивши бази підготовки терористів в арабському та в ісламському світі в цілому і перекривши джерела фінансування від арабських та ісламських урядів, громадських організацій, бізнесменів. Це обумовить досить спокійний розвиток світу з тривалим домінуванням США, особливо у військовій сфері, зміцнення позицій долара як світової валюти. Відновиться повільне

економічне зростання в США та в інших країнах Заходу, а також у постсоціалістичних країнах. Пожвавиться економічне зростання в деяких країнах Азії та Латинської Америки. Африка залишиться нестійкою зоною з локальними зонами бідунства.

Другий сценарій. Швидке зростання економічної й військової потуги Китаю й повернення до двохполюсного світопорядку, де встановиться протистояння США й Китаю. Зменшуватиметься вплив ЄС і продовжуватиметься зниження впливу Росії. Найтрагічніше цей сценарій позначиться на долі Росії, що буде болісно усвідомлюватися громадською думкою цієї країни. З своїм 140-мільйонним населенням і технологічно відсталою економікою та наукою вона стане другорядною країною, а її азійська частина може бути поділена між США й Китаєм. У якій пропорції, цього сьогодні не може передбачити жоден аналітичний центр. У Росії є лише один шанс не допустити відторгнення азійської її частини – це союз з НАТО і, в першу чергу, з США, а також з Індією.

Третій сценарій. Домінування у світі Китаю в результаті зростання його могутності й нездатності США та ЄС упоратися з складними проблемами економіки, фінансів; особливою загрозою для країн ЄС стане етнічна дестабілізація внаслідок масової міграції з країн Африки й Азії. У цьому сценарії очевидна мета експансії Китаю – малонаселені й багаті на природні ресурси території Сибіру і країн Центральної Азії. Експансія може здійснюватися як шляхом „мирного” заселення територій, так і шляхом воєнного тиску. (Співвідношення збройних сил Китаю і Росії на їхніх кордонах уже сьогодні – десять до одного на користь Китаю). Ядерна зброя через десять – п’ятнадцять років не може бути застосована в імовірному конфлікті, оскільки на той час утвориться ядерний паритет між потенційними супротивниками або ж перевага Китаю. Тим більше, що Китай зможе миттєво перерізати шляхи доставки підкріплень і ресурсів з європейської частини Росії.

У такій ситуації постає питання: чи зможе керівництво Китаю усвідомити, що величезний вплив – це й величезна відповідальність, а відтак піти на самообмеження геоекономічних та геополітичних апетитів. Реформи й відкритість економіки Китаю сприяли становленню нової наддержави та інтеграції її у світову економіку. Але глобальна нестабільність загрожуватиме й Китаю. Тому що, по-перше, загнана в глухий кут Росія може зважитися на відчайдушні дії. По-друге, більш перспективними для Китаю є не цілі агресії, а стабільна ситуація у своїй країні та економічне й політичне співробітництво на міжнародній арені.

Китай протягом тисячоліть у більшості випадків дотримувався обережної, зваженої політики в міжнародних справах. Зараз, коли він став найбільшим експортером і другим імпортером у світі, то навряд чи забagne різких змін у правилах та інститутах функціонування світопорядку, який вже склався. Про це свідчить, зокрема, зважена позиція Китаю при голосуванні в Раді Безпеки ООН. Те ж саме Китай демонструє у сферах

світової торгівлі, платіжних систем і навіть у фінансових взаєминах з США та світовими фінансовими установами. Єдина небезпечна сфера – це доступ до ресурсів, оскільки Китай все більше й більше залежить від їх зовнішніх джерел.

Історія розвитку Китаю свідчить, що й ця країна може впасти у хаос на кшталт „великої китайської культурної революції”. У світової спільноти залишається надія, що в міжнародних відносинах Китай не піде шляхом „революцій”. Це було б загибеллю і для світової спільноти, і для самого Китаю.

Четвертий сценарій. Вплив США як сучасного гегемона світової політики знижується внаслідок проблем в економіці, підриву позицій долара з боку Китаю (викидання цінних паперів США і доларових запасів на ринок), знижується і вплив Європи, що запанікувала (та й інших країн, що мають доларові запаси). Але могутність Китаю поки що недостатня для встановлення його гегемонії у світі. Людство сповзає в ситуацію „глобальної нестабільності”, де повсякденням стане боротьба регіональних лідерів. При цьому сценарії регіональними „центрами сили” залишаться ЄС і Росія, зросте значення таких країн, як Японія, Індія, Бразилія, Австралія та деяких інших. Глобальна нестабільність небезпечна посиленням міждержавних і релігійних конфліктів. Від такої ситуації виграє лише Китай, на який „працює” час. Країна, яка тисячоліттями чекала своєї гегемонії, може почекати і ще кілька десятиріч років.

У результаті здійснення кожного з чотирьох сценаріїв найістотніші зміни відбудуться на пострадянському просторі, оскільки Сибір і Казахстан є потенційним першочерговим об’єктом китайської експансії мирним або ж збройним шляхом. У такій ситуації США не можуть не вступити в конкуренцію з Китаєм, аби не допустити його домінування. Експансія Китаю в Японію, В’єтнам та Індію менш реальна через щільність їх заселення. Китаю вистачає й своїх демографічних проблем. Та й ресурсами Сибір і Казахстан значно багатші. Взагалі міграція китайців та індусів – це глобальний виклик нинішньому світопорядку.

З раціональної точки зору найбільш безпечним слід було б вважати **другий сценарій** (хоча Перша і Друга світові війни показали всю ірраціональність світової політики). У цьому випадку світові ринки енергоресурсів, промислових товарів, продовольства, фінансів та інші заспокоюються на відносно тривалий час. Глобальний розвиток міг би здійснюватися хоча й повільно, але без різких стрибків. США могли б зберігати лідерські позиції, але з урахуванням політики Китаю та ЄС. Зміщення центру світової політики у бік Китаю відбувалося б повільно, без різких потрясінь. Позиції країн-експортерів енергоресурсів могли б стабілізуватися. А деякі з них, наприклад, Росія, могли б продовжувати економічну модернізацію. Хоча „китайський дамоклів меч” продовжував би нависати над Росією й Казахстаном, державами Центральної Азії, оскільки переселення китайців на їхні території триватиме за будь-яких

сценаріїв. Питання лише в темпах міграції китайців, що багато в чому залежать від стратегії керівництва Китаю.

При такому сценарії розвитку багато регіонів в Африці, Азії, Латинській Америці залишаться зонами „стабільної нестабільності”, особливо в політичному плані. Але якщо США зможуть контролювати ситуацію в Північній і Південній Америці (аж до створення конфедерації США й Канади як запобіжного кроку у протидії Китаю), то Африка й Азія перетворяться на зону китайського впливу. І через 20 – 25 років США і ЄС у цих регіонах доведеться істотно зменшити свої економічні та політичні амбіції.

Найнебезпечніший для сучасного світопорядку третій сценарій. По-перше, величезні території Азії виявляться зоною гострого конфлікту стратегій. Особливо з огляду на те, що Росія, Китай, Індія та Пакистан володіють ядерною зброєю. Тим більше, що ядерна зброя – це єдиний аргумент Росії в протистоянні з Китаєм, якщо вона не погодиться віддати Сибір добровільно. Так само малоімовірний союз Росії з США і НАТО перед лицем китайської загрози. Архетипи російської політики настільки консервативні, особливо у сфері імперських претензій, що Росія готова загинути, але не укласти союзу зі своїм „ворогом” – США. Хоча США сьогодні і не є стратегічним супротивником Росії. Це лише марення якоїсь частини російських політиків.

Доля Росії сумна, але не безнадійна. Можливо, Китай обмежить свою експансію Сибіром. Тоді Росія у своїх європейських територіях стане нормальною державою без імперських амбіцій. Буде, як і в часи Московського царства, вести війни з Лівонією (сучасна Білорусь), Україною, з кавказькими державами тощо. Колесо долі Росії зробить повний оберт.

Більш невизначеною видається доля України й Білорусі. Якщо Україна до 2030 року стане членом Європейського Союзу, то, по-перше, вона додасть новий життєвий стимул ЄС за рахунок своїх сільськогосподарських угідь, запасів корисних копалин і білого населення. По-друге, вона повільно старітиме зі старою Європою, зберігаючи незалежність і не боячись ослабленої Росії. Якщо ж Україна не стане членом ЄС, то її історична доля буде складнішою. Входити в тісний союз з технологічно відсталою та уразливою на Сході Росією безглуздо і навіть небезпечно. Тому будуть нескінченні маневри між ЄС і Росією, що супроводжуватиметься стагнацією держави й суспільства. Вихід буде один – опора на власні сили в розвитку держави й суспільства.

Білорусь, швидше за все, буде й далі гальмувати інтеграцію з Росією, тим більше, що, відповідно до опитувань соціологів, уже сьогодні більшість білорусів не бажає такої інтеграції. Якщо ж позиції Росії будуть і далі слабшати через протистояння з Китаєм та внутрішню нестабільність, то в Білорусі втрачатиметься інтерес до „дружби” з обмілілою „нафтовою

бочкою” і „газовою цистерною”. У цьому випадку Білорусь обере шлях більш динамічної інтеграції в ЄС.

Однак не можна відкидати й **п'ятого сценарію**. Якщо світові економічні кризи стануть буденним явищем, то уповільниться економічний розвиток усього світу, впаде попит на багато товарів (за винятком продовольства). Тоді навіть такі економічні гіганти, як Китай і США, перестануть нарощувати економічну й політичну могутність. Економічний ізоляціонізм і протекціонізм можуть спалахнути як протипага процесам економічної глобалізації. Жодна СОТ не зможе цьому протистояти.

Особливо небезпечний такий розвиток подій для Європейського Союзу: він може розпастися, й у Європі міждержавна конкуренція відродить ситуацію 1930-х років, коли кожна країна прагнула економічно й політично вижити поодиночі. А нинішня глобалізація сприяє об'єднанню Європи, вирішенню її проблем. Глобалізація – це не стільки інформаційна й економічна проблема, скільки переміщення людей, інтеграція культур. Це дуже складний синтез. Об'єктивна потреба ЄС у залученні 20 мільйонів мігрантів (брак робочої сили внаслідок скорочення народжуваності корінного населення й некерованості попиту суспільства споживання) реалізується конфліктно. Важливо також враховувати, що для ЄС не дуже привабливою видається перспектива інтеграції у свій склад Туреччини й України. Вони надто великі, їх важко „переварити”. Водночас для ЄС життєво важливі контакти з Росією як країною багатого на ресурси. Тому „європейський ухил” у бік ширшого співробітництва з Росією, особливо Німеччини та Франції, зберігатиметься.

Росія могла б відігравати конструктивнішу роль у Європі, якби усередині країни не нагніталися ізоляціоністські настрої стосовно „агресивних” НАТО та ЄС. Ні НАТО, ні ЄС не планують окупацію Росію, вони, скоріше, її стратегічні союзники. Такий потенційний стратегічний союз, за умови, якщо Росія залишить у спокої Україну, Білорусь і Грузію, підсилив би можливості ЄС та Росії впливати на міжнародні справи й зберігати статус важливих гравців у підтриманні стабільності світопорядку. Стратегія захисту тільки своїх російських ізоляціоністських інтересів з одночасним акцентуванням на пострадянських країнах як на „зоні” російського виняткового впливу не перспективна. СРСР уже награвся в „соціалістичний табір”, пора б Росії зробити висновки з таких „ігор”.

Настав час не тільки світові усвідомити, що ж є Росія сьогодні, але й росіянам теж. На перший погляд Росія здається напівавторитарною, ізоляціоністською державою, населення якої в переважній більшості підтримує правлячий режим. Але глибші дослідження російських та зарубіжних аналітиків засвідчують, що це не зовсім так.

По-перше, віртуально, усередині країни, Російську імперію ніби й створено. У будь-якому випадку, про це говорить офіційна пропаганда. Тим часом, для всього іншого світу Росія — це внутрішньо нестабільний

конгломерат етносів, соціальних груп, релігій з різними цінностями й прагненнями, це другорядна країна, яка не є повноцінним центром сили навіть у військовому відношенні.

По-друге, не слід сприймати однозначно офіційну пропаганду Росії, хоча вона й досить ефективна як засіб маніпуляції думкою пересічних росіян. Крім того, влада в Росії не монолітна, там два напрями ціннісних орієнтацій. Одна група владної еліти (разом зі значною частиною бізнесу) вважає, що Росія зберігає шанс увійти до європейської та світової еліти; ці люди налаштовані на співробітництво із Заходом. Інша група виходить з того, що Захід – це одвічний ворог Росії, отже треба обмежувати з ним контакти на ціннісній основі, будуючи лише економічні відносини та й то під жорстким контролем держави. Тобто існує владна група західників і модернізаторів, а також група носіїв цінностей архаїки та антизахідництва. Яка лінія переможе, покаже майбутнє. Від перемоги тієї чи іншої групи багато в чому залежить доля Росії.

Глобальна зміна світопорядку на різних історичних стадіях показує, що протистояння соціального прогресу, який базується на науково-технічному розвитку, і соціального прогресу здебільшого закінчується на користь регресу або ж розвитку по колу. Падіння античних цивілізацій та середньовічний хаос показали це дуже рельєфно. Перша, друга і третя („холодна”) світові війни свідчать, що людство в певні періоди впадає в стан самознищення. Сучасні перегони озброєнь, особливо нагромадження термоядерної зброї, теж підтверджує цю тенденцію.

Тому оптимістичні сценарії майбутнього людства не зустрічають підтримки експертної спільноти. Антиутопії (песимістичні сценарії) витісняють утопії, які обіцяли щасливлення людства. Але й антиутопії бувають різними – від апокаліпсичних до критико-прагматичних. Конкуренцію країн і народів у геополітичній і геоекономічній сфері з історичної арени не усунеш. Тому краще бути готовим до нейтралізації жорстких, реалістичних сценаріїв трансформації світопорядку, ніж повірити казкам про альтруїзм людських спільнот, а потім оплакувати нещасливу долю людства. Якщо буде кому плакати.

УДК 32:303.4

Специфіка системного аналізу як методу політології

Дмитро Неліпа,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
філософського факультету
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

У статті аналізується сутність системного аналізу, з'ясовується його співвідношення як методу політології з системним підходом, загальною теорією систем, синергетикою та системною інженерією.

Ключові слова: системний аналіз, метод політології, системний підхід, загальна теорія систем, синергетика, системна інженерія.

The essence of system analysis is considered in the article. The correlation of system analysis as a method of political science and systems approach, general systems theory, synergetics and systems engineering is identified.

Keywords: system analysis, method of political science, systems approach, general systems theory, synergetics, systems engineering.

Ставлення до дійсності як до сукупності взаємопов'язаних елементів було притаманне людському мисленню ще від періоду міфологічних уявлень про світ, домінує воно й сьогодні. Вчені, що досліджували явища та процеси в межах природничих і технічних галузей знання, спиралися на розуміння світу як системи, і це дозволяло їм швидше й ефективніше вирішувати складні багатоаспектні проблеми та приймати оптимальні рішення. З початку XX століття можна вже було вести мову про формалізацію системного мислення та появу системного аналізу як методу науки з своїм алгоритмом дій, принципами й технологіями.

Нині системний аналіз активно використовується не лише в природничих, а й в гуманітарних та соціальних науках. Його навіть вважають одним з найперспективніших методів політології. На таку увагу він заслуговує, серед іншого, тим, що дає можливість використовувати теоретичні та методологічні здобутки інших галузей знання (математики, фізики, кібернетики тощо) для ефективнішого та оперативнішого вирішення політичних проблем. У своїх дослідженнях системний аналіз застосовували й застосовують провідні зарубіжні вчені, зокрема, Д. Істон, Г. Алмонд, Р. Даль, І. Хус, Дж. Стівенс, Дж. Росснер, А. Пенн, Дж. Нейманн, О. Моргенштейн, Е. Ласло, Д. Белінські, А. Ханкен, Е. Даунс, К. Дойч, А. Пшеворські, М. Коен, П. Чекланд, Дж. Фітцджеральд та інші. Перші розробки з використанням системного аналізу з'являються і в Україні. Це, зокрема, праці таких вчених, як О. Ярошенко, І. Черняк, Д. Чебикін, А. Фісун, М. Польовий, Б. Пліщ, В. Лола, О. Маноха, А. Пехник, І. Осадца, А. Михайлова, Ю. Левенець, В. Гондюл, М. Жук, І. Зварич, Р. Костенко, А. Коваленко, А. Катренко, М. Згуровський, М. Габріелян, А. Бакурова та інші.

Водночас бурхлива еволюція системних уявлень про світ призвела до виникнення одразу кількох напрямів їх розвитку. Внаслідок цього з'явилося кілька понять, які, в найзагальнішому сенсі, використовуються для позначення наукового дослідження того чи іншого явища і процесу як системи. Крім системного аналізу, про який йшлося вище, це, зокрема, такі, як „системний підхід”, „загальна теорія систем”, „синергетика”, „системна інженерія”. Кожна із цих категорій позначає окрему парадигму, дисципліну чи науковий метод, проте часто можна зустріти і їх помилкове вживання, особливо в галузях гуманітарних та соціальних наук. Відтак метою нашої статті є з'ясування кореляції вищезазначених понять та визначення специфіки системного аналізу як методу політології в цьому контексті.

Найширшою з перелічених вище категорій є „системний підхід”. Він передбачає виокремлення об'єкта, який цікавить дослідника, із зовнішнього середовища через визначення меж та аналіз цього об'єкта як системи (вивчення структурних елементів, характерних ознак, функцій, особливостей тощо). В цьому сенсі системний підхід наближається до системного аналізу, однак, на відміну від нього, це певна парадигма, спосіб розгляду будь-якого явища чи процесу як системи. Системний підхід ширший за системний аналіз. Це своєрідний напрям, який дозволяє вченому залишатися в межах обраного ним методу. Наприклад, науковець може ставити за мету з'ясувати особливості партійної системи України у порівнянні з партійною системою Польщі. За таких умов основним методом дослідження буде компаративістський, але партійні системи кожної з держав розглядатимуться як системи (з певними межами та віднесенням інших явищ і процесів, які безпосередньо їх не стосуються, але можуть певною мірою впливати на них, до зовнішнього середовища). Системний

підхід тут використовуватиметься як парадигма, котра спрямовує дослідження, але головна увага приділятиметься порівнянню.

На противагу цьому, системний аналіз – це, насамперед, самостійний науковий метод зі своїми принципами та алгоритмом застосування, який передбачає чітку етапність дослідження і використання певного набору технологій. Очевидно, він теж базується на розумінні того чи іншого явища чи процесу як системи, проте неодмінно вимагає дотримання послідовності етапів аналізу. Тому для того, щоб розглядати явище як систему, не обов'язково використовувати системний аналіз, достатньо системного підходу, який дозволяє „побачити” явище чи процес більш цілісно. Проте у випадку правильного застосування системного аналізу можна зосередитися на ґрунтовному вивченні проблем, які стосуються об'єкта дослідження, та прийняти оптимальне рішення, спрямоване на їх вирішення.

Відтак, системний аналіз – це загальнонауковий метод з своїми принципами, етапами виконання і технологіями. Це своєрідний „каркас”, який дозволяє використовувати здобутки різних галузей знань для аналізу тієї чи іншої проблемної ситуації. Саме системний аналіз дозволяє приймати оптимальні рішення з врахуванням реалій сучасного політичного життя – обмеженості людських (фахових), часових та фінансових ресурсів. За твердженням Е. Юдіна, теоретичне і методологічне значення цього методу виходить за межі його прикладної спрямованості, дозволяючи створювати загальний алгоритм дослідження різних явищ і процесів [цит. за: 4, с. 16].

На противагу традиційному (предметному), системний аналіз не передбачає зосередження винятково на певній предметній сфері. Він дає змогу враховувати всі фактори, котрі можуть сприяти віднайденню оптимального рішення, навіть якщо вони виходять за рамки науки, яку представляє фахівець. Оскільки будь-яка політична система є поєднанням елементів та взаємозв'язків між ними, то не варто шукати винятково причин чи передумов певної проблеми. Політичні рішення мають ґрунтуватися на всіх факторах, які обумовили виникнення саме такої ситуації. Побуває думка, що системний аналіз не можна вивчити, йому слід навчатися через постійне вдосконалення вмінь та навичок на практиці.

Системний аналіз як метод науки базується на ряді принципів. Насамперед, система розглядається як ціле, а не як проста сукупність елементів. Лише розгляд системи як цілого дозволить виокремити та зрозуміти її головні властивості. При цьому, властивості системи як цілого не є сумою властивостей окремих елементів, оскільки вона може набувати і якісно нових властивостей, тоді як властивості елементів, притаманних їм у стані „незалежності”, можуть втрачатися.

Щоб ретельно розглянути систему, необхідно з'ясувати її структуру. Для цього можна поділити її не лише на елементи як неподільні частки, а й на підсистеми як сукупності елементів. Такий поділ, звичайно, має

бути природним. Не слід штучно встановлювати підсистеми в межах системи, адже це може призвести до помилкового тлумачення сутності системи і втрати нею цілісності. У той же час, розгляд системи як цілого не означатиме її вивчення як ізольованої від інших явищ і процесів. Справжню сутність системи можна досягнути лише за умов врахування її взаємозв'язків з навколишнім середовищем. Ефективність системи обмежена значеннями максимуму та мінімуму і може коливатися лише в цих межах.

Розвиток системного аналізу як методу вирішення складних багатоаспектних проблем призвів до появи різних підходів до визначення етапів його виконання. Приміром, Г. Блек, визнаний фахівець у галузі системного аналізу, вважає, що успішний аналіз політичних явищ і процесів можливий лише за дотримання послідовності шести основних „фаз”. Починати слід з окреслення меж політичних проблем, які вивчатимуться, та визначення політичної системи, в рамках якої міститься дана проблема. Тобто, перша фаза передбачає формулювання проблеми в аналітичних термінах, зручних для дослідника, та постановку цілей подальшого аналізу [8, р. В43].

Після цього дослідження спрямовується „всередину” системи. У другій фазі вивчаються взаємозв'язки між її елементами, третя фаза спрямовується на визначення функціональних взаємовідносин між елементами системи та виходами з неї, четверта – між елементами системи та входами до неї. Дані та інформація, отримані за результатами другої, третьої і четвертої фаз системного аналізу, узагальнюються під час п'ятої фази, яка передбачає побудову моделі відносин „вхід – вихід”. Шоста фаза включає пошук та з'ясування того, який саме стан взаємовідносин „вхід – вихід” є оптимальним, а отже, за якого стану проблема буде вирішена чи хоча б ж мінімізована.

Ф. Перегудов і Ф. Тарасенко теж пропонують досить детальний перелік етапів системного аналізу. При цьому, вони зазначають, що кожен з етапів може включати інші, дрібніші, аж до окремих операцій. Міра подібнення етапів залежить від характеру проблеми, яка досліджується, та мети і завдань дослідника, але, загалом, системний аналіз включає: визначення проблеми та проблематики; виявлення цілей; формування критеріїв; генерування альтернатив; побудову та використання моделей; оптимізацію (для простих систем); вибір; декомпозицію; агрегування; дослідження інформаційних потоків; дослідження ресурсних можливостей; спостереження й експерименти над системою, що досліджується; впровадження результатів аналізу [5, с. 56 – 118].

Найдоцільніше виокремлювати основні етапи системного аналізу, згрупувавши їх у три категорії, – підготовчий, основний та завершальний. Це дає змогу краще структурувати дії дослідника, виділивши час на підготовку, яка допоможе сформулювати проблему, визначити головну мету та обрати оптимальний спосіб виконання системного аналізу. На

основному етапі можна зосередити увагу на опрацюванні отриманих даних, а на завершальному – підбивати підсумки та приймати остаточне рішення. Ці три етапи мають бути основою для будь-якого системного дослідження. Важливо дотримуватися послідовності та не пропускати жодного з них. Подальша деталізація потрібна, але підетапи можуть варіюватися в залежності від галузі науки, в межах якої проводиться дослідження, головної мети здійснення системного аналізу, потреб аналітика чи клієнта тощо.

Системний аналіз є підґрунтям для значної кількості концепцій існування та функціонування систем, з яких виводяться загальні закономірності, притаманні будь-якій системі. Сукупність цих концепцій утворює окремий міждисциплінарний напрям наукових досліджень – загальну теорію систем. Ця теорія за своєю суттю є зведенням результатів здійсненого системного аналізу певного явища чи процесу задля подальшого використання виокремлених закономірностей для вивчення подібних систем. Оскільки всі сфери життя є ізоморфними, взаємозв'язки, характерні для однієї з них, можна (з певною адаптацією, звичайно) переносити на інші сфери [9, р. 322]. Приміром, системні розробки в біологічних науках застосовуються для конструювання моделей економічних систем.

Науковим підґрунтям для розвитку бурхливого розвитку загальної теорії систем у XIX – XX століттях стали фундаментальні дослідження О. Богданова, Л. фон Берталанфі та Н. Вінера.

1930 року в Берліні вийшла друком праця О. Богданова (Малиновського) „Загальна організаційна наука (тектологія)”. У ній було викладено ключові ідеї теорії організації або ж тектології, як називає її вчений (термін „тектологія” походить з грецької мови та означає „вчення про будову”) [1]. Дослідник переконував, що будь-яке явище потрібно розглядати з огляду на його організованість, тобто властивості бути більшим за просту суму частин. Організація і є основним підґрунтям для розмежування сукупності окремих елементів та системи. На основі критерію організованості систем О. Богданов виокремлював три їх види: організовані, неорганізовані та нейтральні. Ця класифікація може застосовуватися до будь-якого типу систем (природних, штучних чи соціальних), оскільки усім їм притаманні безперервні процеси організації та дезорганізації, які призводять до виникнення та розпаду систем. Організовані системи – найстійкіші та найбільш життєздатні, а тому головним завданням тектології вчений вважав роботу над подальшим вдосконаленням речей, людей та ідей через підвищення рівня їх організованості.

О. Богданов увів ряд понять, які використовуються в межах загальної теорії систем і до сьогодні. Це, зокрема, „комплексія”, „кон'югація”, „інгресія” та „дезінгресія”. Комплексія позначає ситуацію, характерну для систем, які є суто механічним об'єднанням елементів, взаємозв'язки та взаємодії між якими мінімальні. Наприклад, при створенні певного

підприємства власник знаходить приміщення, закуповує техніку та обладнання, набирає персонал, об'єднуючи різні елементи майбутньої системи, які не взаємодіятимуть між собою достатньою мірою, поки підприємство не запрацює. Кон'югація – стан системи, який передбачає активізацію співпраці між елементами. У наведеному прикладі з підприємством така ситуація виникає тоді, коли працівники уже встановили між собою формальні та неформальні відносини. Інгресія – це поліпшення якості системи (працівники підприємства поглиблюють співробітництво, формується команда, здатна ефективно виконувати завдання та досягати мети), а дезінгресія – протилежний стан системи, її деградація, розпад [1].

Головною заслугою О. Богданова часто вважають те, що він вивчає не лише закриті статичні, а й відкриті динамічні системи, наголошуючи на визначальності зворотного зв'язку системи та довкілля. Ці ідеї були підхоплені у 1930-х роках австрійським дослідником Л. фон Берталанфі, який, власне, й увів термін „загальна теорія систем”, а тому його вважають „батьком” цього напрямку.

Ідеї Л. фон Берталанфі ґрунтувалися на необхідності формулювання загальних закономірностей існування та функціонування систем без огляду на їх структуру та характер взаємозв'язків між елементами. Вчений прагнув довести, що системний метод може успішно використовуватися в будь-якій галузі знань. Він заклав основи організмичного підходу до організованих динамічних систем, вважаючи еквіфінальність способом досягати мети незалежно від перешкод [6, с. 202]. Саме це і лягло в основу програми подальшої розбудови загальної теорії систем у 1940 – 1950-х роках. Ця наука, переконував Л. фон Берталанфі, дозволяє впорядкувати усі нагромаджені людством знання; відповідно, її метою є утворення цілісного комплексу закономірностей, які б сприяли кращому розумінню та поясненню роботи різних систем. Для досягнення цієї мети оптимальною буде така структура загальної теорії систем: теоретична складова (кібернетика, теорія ігор, теорія інформації, теорія рішень, теорія графів, топологія, факторний аналіз) та прикладна складова (системотехніка, дослідження операцій та інженерна психологія) [3, с. 35].

До „батьків-засновників” загальної теорії систем інколи відносять і Н. Вінера. У праці „Кібернетика, або Управління та зв'язок у тварині та машині” (1948 р.) він наполягав на необхідності систематизації усіх управлінських знань та досвіду в єдину науку про процеси управління в складних системах – кібернетику, яка теж має ґрунтуватися на універсальних закономірностях, які можна застосовувати для аналізу будь-яких управлінських систем.

Подальшу роботу над основними категоріями загальної теорії систем здійснювало чимало дослідників, зокрема І. Блауберг, В. Афанасьєв, А. Рапопорт, Р. Акофф, Дж. ван Гіг, І. Пригожин. Ідеї І. Пригожина (про особливості розвитку дисипативних систем) лягли в основу ще одного

сучасного напрямку досліджень – синергетики. Її можна вважати як новітньою парадигмою в межах загальної теорії систем, так і своєрідним відгалуженням від неї, яке розвивається до певної міри автономно.

Термін „синергетика” увів у науковий обіг німецький фізик Г. Хакеном (від грецьк. *synergetikos* – спільна діяльність, поєднання енергії задля досягнення мети). Вчений вважав, що цей міждисциплінарний напрям необхідний для поглиблення розуміння загальних принципів, які лежать в основі існування та функціонування систем, що самоорганізуються. Сутність синергетики полягає у вивченні зв'язків між елементами, що утворюються у відкритих системах завдяки інтенсивному обміну енергією, інформацією та речовиною з навколишнім середовищем за нерівноважних умов.

Крім Г. Хакена проблемам самоорганізації та синергетики присвятили свої дослідження В. Арнольд, Р. Том, А. Самарський, С. Курдюмов, М. Волькенштейн, Д. Чернавський, М. Моїсєєв, У. Матурана, Ф. Варела, М. Ейген, Е. Янч, В. Бранський, В. Василькова, А. Назаретян. Серед українських вчених найвідомішим у світі синергетиком є професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка І. Добронравова. Вона видала чимало праць з теорії самоорганізації та синергетики, а саме: „Синергетика: становление нелинейного мышления” (1990 р.); „Нелінійне мислення” (1991 р.); „Идеалы и типы научной рациональности” (1999 р.); „На каких основаниях возможно единство современной науки?” (2000 р.); „Причинность и целостность в синергетических образах мира” (2003 р.). З 2002 року І. Добронравова очолює Українське синергетичне товариство.

Ключовим поняттям синергетики, на якому ґрунтуються усі перелічені дослідження, є поняття „дисипативної” (відкритої) системи, тобто системи, яка постійно обмінюється речовиною, інформацією чи енергією з навколишнім середовищем. Життєвий цикл таких систем можна пояснити на основі двох категорій – „порядок” і „хаос”. Оскільки дисипативні системи тісно пов'язані із зовнішнім середовищем, виникнення порядку у них зумовлює зменшення хаосу, що, у свою чергу, призводить до збільшення хаосу та зменшення порядку в навколишньому середовищі. „Поглинаючи” порядок з середовища, система посилює там хаос аж до моменту, коли цей хаос знову „потрапить” в систему, зменшуючи внутрішній порядок.

Ще одним важливим поняттям у синергетиці є „точка біфуркації” – розгалуження варіантів подальшого розвитку системи та необхідність вибору того чи іншого варіанту (атрактора). Через постійну та динамічну взаємодію системи з навколишнім середовищем у ній виникають флуктуації – випадкові відхилення значень величин від середніх (від стану рівноваги). З часом флуктуації можуть посилюватися та досягати критичного рівня, підштовхуючи систему до точки біфуркації. Перехід точки біфуркації та вибір атрактора означає перехід системи у якісно новий стан при одночасному існуванні залишків старого стану. Атрактор

– це граничне значення системи, після якого вона змушена переходити в новий стан [7, с. 212].

Таким чином, синергетика – це окремий міждисциплінарний напрям досліджень, який розвинувся під впливом загальної теорії систем. Відтак, співвідношення понять „синергетика” і „системний аналіз” є подібним до співвідношення понять „загальна теорія систем” та „системний аналіз”. Принципи чи процедури системного аналізу як загальнонаукового методу досліджень можуть використовуватися в синергетичних розробках, водночас при здійсненні системного аналізу можна враховувати напрацювання, отримані в межах синергетики як певного наукового напрямку.

Ще одна близька до перелічених категорій, які характеризують вивчення тих чи інших явищ та процесів як системи, – „системна інженерія” (в російськомовних джерелах – „системотехніка”). Цей термін почав вживатися ще у 1940-х роках для означення практичної діяльності, метою якої є фактична розробка та управління системами. Є три найпоширеніші визначення системної інженерії. Її можна розуміти, насамперед, як логічну послідовність рішень та дій з метою трансформації операційної потреби в опис параметрів поведінки системи та потрібну її конфігурацію. Системну інженерію часто визначають і як міждисциплінарний підхід, що акумулює технічну роботу над створенням інтегрованої системи людей, продуктів та рішень для задоволення потреб клієнтів та роботу над цією системою протягом всього циклу її існування. Прихильники третього підходу до цього додають ще й працю над створенням позитивного іміджу серед громадськості [10, р. 3].

Іншими словами, системна інженерія, на відміну від інших підходів та методів, проаналізованих у статті, передбачає не просто вивчення того чи іншого явища або процесу як системи, а безпосередні практичні дії над створенням, вдосконаленням чи ліквідацією системи. Її виникнення та розвиток зумовлений, серед іншого, ускладненням проблем у різних сферах природничих і технічних наук, що призвело до виникнення потреби у самостійній розробці систем, які б ефективно функціонували в даних реаліях.

Підсумовуючи, слід зазначити, що з перелічених вище понять найширшим є системний підхід, який передбачає розгляд певного явища чи процесу як системи без обов’язкового пошуку універсальних законів чи дотримання чіткого алгоритму дій. Загальна теорія систем – наука, яка вивчає різні системи (природничі, технічні, соціальні) та веде пошук загальних закономірностей їх розвитку. Вона є результатом системних уявлень про світ та являє собою уже здійснений і завершений системний аналіз. Синергетика – новий напрям досліджень, що вивчає відкриті самоорганізовані системи, які обмінюються з навколишнім середовищем енергією, речовиною та інформацією. Системний аналіз – це загальнонауковий метод дослідження, сутність якого полягає у

дослідженні певних явищ чи процесів за допомогою наперед визначеного алгоритму дій та на основі певних принципів, насамперед принципу системності. Врешті, системна інженерія – це робота над розробкою та практичною побудовою систем, а також процес управління ними протягом усього їх життєвого циклу.

Література:

1. **Богданов А. А.** Тектология. Всеобщая организационная наука. Книга 1; [Електронний ресурс] / Александр Александрович Богданов. – М.: Экономика, 1989. – Режим доступа: http://fb2lib.net.ru/read_online/81713#ТОС_id2406872.
2. **Добронравова И. С.** Синергетика: становление нелинейного мышления / Ирина Серафимовна Добронравова. – Киев: Лыбидь, 1990. – 152 с.
3. **Спицнадель В. Н.** Основы системного анализа / В. Н. Спицнадель. – Санкт-Петербург: Издательский дом „Бизнес-пресса”, 2000. – 326 с.
4. **Спільник І.** До питання системності і економічного аналізу / Ірина Спільник // Економічний аналіз. – 2008. – №2 (18). – С. 15 – 22.
5. **Тарасенко Ф. П.** Прикладной системный анализ / Ф. П. Тарасенко. – Томск: Издательство Томского университета, 2004. – 186 с.
6. Теория систем и системный анализ в управлении организациями: справочник / под. ред. В. Н. Волковой, А. А. Емельянова. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 848 с.
7. **Чорней Н. Б.** Теорія систем і системний аналіз / Н. Б. Чорней, Р. К. Чорней. – К.: МАУП, 2005. – 256 с.
8. **Black G.** Systems Analysis in Government Operations / Guy Black // Management Science. – 1967. – Vol. 14. – P. B41-B58
9. **Stephens J.** An Appraisal of Some System Approaches in the Study of International Systems / Jerone Stephens // International Studies Quarterly. – 1972. – Vol. 16, No. 3. – P. 321 – 349.
10. Systems Engineering Fundamentals / supplementary text prepared by The Defense Acquisition University. – Fort Belvoir: The Defense Acquisition University Press, 2001. – 222 p.

УДК 303.444

Взаємообумовленість кількісних і якісних методів і процедур політичної аналітики

Віктор Рубанов,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології
Харківського національного університету
ім. В. Н. Каразіна

У статті ідентифікуються основні способи і процедури політичної аналітики, а також основні види політичного знання, які ними продукуються. На основі аналізу їх природи автор робить висновок, що традиція, яка існує в політичній науці, стверджувати про несумісність кількісних і якісних методів і процедур дослідження як і визнавати абсолютну пріоритетність кожного з них в цьому процесі, є методологічно невиправданою. Кількісні та якісні методи і процедури дослідження не можуть суперечити одне одному, навпаки – вони повинні доповнювати одне одного, і тільки їх раціональна цілісність може закласти підвалини якісного експертно-аналітичного процесу підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень і програм.

Ключові слова: кількісні і якісні методи та процедури дослідження, аналітичне і експертне знання, політична аналітика.

Basic methods and procedures of political analytics, and also basic types of political knowledge, which are produced by them, are identified in the article. On the basis of analysis of their nature the author draw the conclusion that existing in political science tradition to assert the incompatibility of quantitative and qualitative methods and research procedures, as well as to acknowledge absolute priority of each of them in this process, is methodologically unjustified. Quantitative and qualitative methods and research procedures are not absolutely opposite, but vice versa – they must complement mutually each other,

and only their rational integrity can lay the foundations of qualitative expert-analytical process of preparation, acceptance and realization of political decisions and programs.

Keywords: *quantitative and qualitative methods and research procedures, analytical and expert knowledge, political analytics.*

Актуальність дослідження кількісних і якісних методів політичної аналітики зумовлюється, по-перше, загальним дефіцитом наукових праць з методології політичного аналізу. По-друге, і це найголовніше, - дискусійністю питання щодо пріоритетності кількісних чи якісних методів і процедур дослідження в пізнавальному процесі. Маятник думок вчених-методологів у цьому питанні коливається, як покажемо нижче, від тверджень про їх опозиційність і принципову несумісність в політичній аналітиці до визнання їх невідповідності профілю політичної науки загалом.

Мета дослідження – довести на підставі аналізу природи кількісних і якісних методів і процедур не тільки їх методологічну сумісність в політологічному дискурсі, але й реальний процедурно-функціональний взаємозв'язок між ними і взаємообумовленість в сучасній політичній аналітиці.

Воцінці місця і ролі кількісних та якісних методів і процедур дослідження політичних проблем визначились дві основні групи опонентів. Одні з них (Дж. Б. Мангейм, Р. К. Річ та Ф. А. Шродт [1]) віддають явну перевагу кількісним та іншим суворо формалізованим методам і процедурам політичного дослідження, а інші (Ч. Рейджин, Д. Берг-Шлоссер, Ж. Д. Мер, [2], Х. Л. Алкер [3]) наголошують на якісних способах і процедурах аналізу політичних проблем. При цьому обидві групи вчених (для прикладу ми вибрали найбільш яскравих їх представників) висувають досить, на їхню думку, переконливі аргументи на користь тих методів і процедур, які ними використовуються. Так, Ф. А. Шродт, обгрунтовуючи пріоритетність використання кількісних методів і процедур у пізнавальному процесі, аргументує свою позицію, по-перше, тим, що багато політичних рішень концентрують значний економічний компонент, а тому помітну роль в політології мають відігравати моделі, розроблені в межах економічної науки. По-друге, на його думку, гроші— не єдина перемінна, яка цікавить політологів і може описуватися математично. Результати голосування на виборах теж подаються у вигляді чисел, а в опитувальному дослідженні політичні думки виражаються у вигляді відсоткового співвідношення між різними групами респондентів. І, нарешті, по-третє, математичне моделювання не обмежується операціями з кількостями, воно може мати справу і з якісними характеристиками політичного процесу. „Деякі

політичні процеси, – пише Ф. А. Шродт, – такі як прийняття рішень на виборах чи розподіл голосів виборців – можуть бути визначені повністю в математичних термінах” [1, с. 467 – 468].

Прихильники пріоритетності якісних методів і процедур політологічного дослідження, у свою чергу, небезпідставно заявляють, що перевага їхніх способів аналізу політичних проблем обумовлена, по-перше, тим, що якісні методи і процедури аналізу можуть з більшим успіхом використовуватися в дослідницьких програмах, у яких теоретична база **розвинута слабо і основні поняття достатньо не визначені**. Тому якісні дослідження зазвичай **передують** досягненню серйозних теоретичних результатів. Звідси звичайною практикою якісного дослідження є „подвійне поєднання” теоретичного поняття і емпіричної категорії, що дозволяє виявити та прояснити зміст як поняття, так і категорії [2, с. 730].

Другим, не менш переконливим аргументом прихильників якісних методів і процедур аналізу, є те, що дослідники часто порушують питання, на які **неможливо** відповісти, користуючись звичайними **кількісними методами**. Зокрема, більшість питань щодо найважливіших культурних та історичних явищ пов’язані з емпіричними категоріями, обмеженими часом і простором, а тому зазвичай базуються на незначній, фіксованій кількості відомих прикладів. Отже кількісні методи важко застосувати в ситуаціях, де виникає потреба малих чисел. Більше того, на думку Ч. Рейджина, Д. Берг-Шлоссера та Ж. Д. Мера, питання, порушені в ході дослідження, можуть суперечити ряду вимог, які висувуються кількісними методами, таким, наприклад, як чітко визначений набір спостережень, можливість вибірки, виявлення передумов і результатів, які в кожному конкретному випадку відрізняються одне від одного, впевненість в тому, що випадки, включені в дане дослідження, гіпотетично гомогенні, тощо [2, с. 730].

В протистоянні вчених, яке склалося стосовно оцінки місця і ролі кількісних та якісних методів у політологічному дискурсі, не можна не помітити, як ми вже переконались, того, що не існує зацікавленого творчого діалогу сторін у вирішенні проблеми інтеграції способів аналізу в пізнавальному процесі; скоріше навпаки – простежується тенденція аргументації методологічної неспроможності інструментарію, який пропонується опонентами. Прикладом є позиція Х. Л. Алкера, який прямо заявляє, що запропонований його колегами Л. Бартелзом і Г. Брейді довгий перелік удосконалених інструментальних прийомів від подійного підрахунку до аналізу даних динамічного ряду не зовсім наочно пов’язаний з фундаментальними проблемами нашої дисципліни... Таким чином, „статистика”, яка донедавна означала „емпірично обгрунтоване вивчення держав” і слугувала обгрунтуванням різних теоретичних міркувань про суспільство і специфіку національного розвитку, мабуть, втратила свої політичні основи” [3, с. 768].

У зв’язку з цим не може не виникнути природне для будь-якого дослідника питання: якщо в сучасній методології політичної науки все

так, як вважає Х. Л. Алкер, то чи можливо, в принципі, застосовуючи лише кількісні чи лише якісні методи і процедури дослідження, отримати політично релевантне наукове знання? На нашу думку, відповідь може бути однозначно негативною. Доказом можуть бути не тільки розглянуті вище позитивні якості і вади кількісних і якісних методів і процедур дослідження, але й матеріали всіх конгресів МАПН, які підтверджують широку практику їх використання політологами всіх країн у наукових проектах, що реалізуються. На користь необхідності використання як кількісних, так і якісних методів і процедур дослідження політичних проблем свідчать і спроби розробити на їх основі нові так звані комбіновані способи політологічного аналізу, які, за визнанням самих же вчених (в цьому випадку А. Дегтярьова) переважно є формою, ланкою або способом адаптації загальних і окремих методик до вивчення специфічних і по-своєму унікальних політичних явищ і процесів, але, знову ж таки, які не зводяться ні до кількісного, ні до якісного способу аналізу окремо [4, с. 5].

Але справа не тільки у наведених вище аргументах. У дослідженні, яке реалізується, нас більше цікавлять не самі аргументи як такі, а наукові теоретико-методологічні обґрунтування, що лежать в основі їх формулювань. Якраз з'ясування таких підстав, на відміну від згаданих дискусій щодо аргументації позитивних якостей і переваг методів і процедур, які використовуються в аналітичному процесі, і дозволяє досягти поставленої нами мети – довести не тільки методологічну сумісність кількісних і якісних методів та процедур дослідження в політологічному дискурсі, але й реальний процедурно-функціональний взаємозв'язок між ними та їх взаємозумовленість в сучасній політичній аналітиці.

Так, в процесі аналізу **природи** кількісних і якісних методів і процедур дослідження ми виявили, що, з огляду на їх природну сутність, вони перебувають у нерозривній єдності – одні способи (кількісні) тісніше пов'язані з **аналітичною** діяльністю суб'єктів політичної аналітики, а інші (якісні) – з **синтезуючою** їх діяльністю. І їхня цілісна єдність забезпечується не тільки загальною процедурно-функціональною стратегічною метою – підготовкою, прийняттям і реалізацією політичного рішення, але й логікою самого наукового процесу пізнання як такого. По-перше, будь-який синтез неможливий в принципі, якщо йому не передуює аналіз. По-друге, в чистому вигляді окремо аналіз як метод пізнання теж не може бути реалізований, оскільки він використовується лише в діалектичній єдності і протилежності з синтезом. Але в окремих випадках процесу пізнання допускається, як відомо, перевага аналізу, а в інших – синтезу як самостійних видів наукової діяльності.

Інакше кажучи – кожен із способів аналізу, які розглядаються, є **самодостатнім, який виконує тільки йому притаманні специфічні функції**. Разом з тим, і це треба особливо підкреслити, обидва ці способи аналізу є **системно** взаємопов'язаними і взаємообумовленими як прояв

діалектичної єдності загального і особливого в аналітичному процесі підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень і програм. Це диктується, насамперед, самою природою методів, які використовуються в політичній аналітиці. Існує, і ми про це вже докладно писали [5], певна закономірність у використанні тих чи інших способів і процедур дослідження: математичні та інші суворо формалізовані методи і процедури ефективні при вирішенні задач рутинного характеру, і навпаки – при невизначеності й наростанні динамічності ситуації управлінські процедури неминуче ускладнюються, а тому потребують аналізу численних альтернатив і, відповідно, застосування якісних способів і процедур дослідження. Саме в процесі впливу **особливого** – експертних методів і процедур дослідження – й відбувається розвиток **загального** – аналітичного процесу в цілому.

Разом з тим, відзначаючи переваги саме експертних методів та їх превалювання над формалізованими, слід мати на увазі, що не слід перебільшувати їх процедурно-функціональну роль і значення, як і применшувати роль і значення формалізованих методів і процедур, оскільки в практиці підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень і програм різні способи й види аналітичної діяльності, що використовуються суб'єктами політичної аналітики, органічно взаємозалежні та взаємообумовлені. Так, прийняття рішень в типових неструктурованих обставинах належить до тих сфер людської діяльності, де кількісні способи вимірювання не розроблені і навряд чи, на думку фахівців, взагалі можуть з'явитися в майбутньому [6, с. 190], а тому в аналітичному процесі залишається покладатися лише на можливості якісних вимірів. Адже аналіз і опрацювання експертної інформації здійснюється за допомогою математичного апарату, досконалість якого і визначає успішність застосування методу експертних оцінок [7, с. 15].

Викладене вище дозволяє зробити висновок: головною вадою використання в політичній аналітиці лише кількісних або лише якісних методів і процедур дослідження є невиправдане наділення їх властивостями виробляти цілісне політологічне знання. В той час як об'єктивно, користуючись лише кількісними або лише якісними методами і процедурами дослідження, можна отримати, і це буде доведено нижче, тільки один з його необхідних компонентів, який не наділений властивостями цілого.

Справа в тому, що закономірність обумовленості аналітичного процесу природою методів, що використовуються в ньому, згодом проявилася не тільки в **загальному** – виникненні **політичного аналізу**, але й в **особливому** – інституціоналізації на рубежі XX – XXI століть відносно самостійної, в межах предметного поля політичного аналізу, галузі політико-управлінського знання — „**аналіз політики**” і, відповідно, формуванні на основі якісних способів і процедур дослідження нового різновиду аналітичної професії – **політичного експерта**. Політичний експерт, як і

політичний аналітик, став самодостатнім суб'єктом аналітичного процесу, оскільки у своїй діяльності він спирається на профільні, вироблені вже самим аналізом політики, експертні методи і процедури дослідження. Виступаючи в цьому єдиному процесі як **особливе**, вони, завдяки своїй природній сутності, **підкоряють** собі частину **загального** – кількісні методи і процедури дослідження.

Це відбувається, по-перше, тому, що на певних фазах аналітичного процесу, особливо при прогнозуванні і розробці варіантів політичних рішень, експертні методи і процедури не тільки більш інноваційні й оперативні, але й результативніші завдяки об'єктивним процедурно-функціональним умовам їх безпосереднього застосування. Якщо кількісними методами в аналітичному процесі користується лише один їх носій – політичний аналітик, то безпосередньо експертними методами і процедурами користуються відразу два суб'єкти експертної діяльності – особи, що приймають рішення, і незалежні професійні експерти. Завдяки цьому, як правило, в процесі спільної професійної діяльності експертів – керівників і незалежних професійних експертів утворюється креативний експертний тандем і складається особлива творча атмосфера осмислення складних, особливо малодосліджених проблем і застарілих стереотипів їх сприйняття.

По-друге, що не менш важливо, це відбувається ще й тому, що достовірне знання політики передбачає володіння двома **різними видами знань** – **аналітичним і експертним**, або, користуючись формулюванням М. Оукшота, технічним і практичним знанням [8, с. 14 – 15], які окремо не існують і в однаковій мірі беруть участь в будь-якій реальній діяльності, в тому числі і в політичній. А політичний аналітик, спираючись на кількісні методи і процедури дослідження, продукує в процесі своєї професійної діяльності лише один вид політологічного знання – **аналітичний** – необхідне, але недостатнє підґрунтя для **ціннісного аналізу** процесу підготовки, прийняття і реалізації політичних рішень і програм. Цю функцію може виконувати тільки **експертне знання** і його носій – **політичний експерт**, який і реалізує в аналітичному процесі досвід поєднання загального і особливого: якщо політичний аналітик, використовуючи кількісні методи і процедури, формує вихідне позитивне знання, необхідне для здійснення самого цього процесу, то політичний експерт, використовуючи якісні методи і процедури аналізу, узагальнює це знання і формує на його основі особливе – легітимну думку, тобто необхідний ресурс, який володіє **загальними** мобілізаційними можливостями процесу підготовки, прийняття і реалізації політичних рішень і програм. Завдяки цьому політичний експерт в більшій мірі, ніж політичний аналітик, знає, яке знання краще цінується, і краще поінформований, з якого „боку” його треба подати як особі, котра приймає рішення, так і суспільству в цілому, щоби це знання було сприйняте й оцінене позитивно.

Інакше кажучи, цінність експертного знання і його носія – політичного експерта в аналітичному процесі полягає у можливості контролювати сам процес пізнання і встановлювати тим самим межі і форми практичного застосування знань. Зокрема, відтинати в процесі експертної оцінки знання, що не піддається інструменталізації, тобто не може стати ні ресурсом, ні капіталом, а отже й не має стати предметом обговорення для учасників процесу підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень і програм. Цю специфічну особливість професійної діяльності, притаманної тільки експертові як суб'єкту пізнавального процесу загалом, точно визначив А. Ашкеров, зауваживши, що „якщо експерт і є „жерцем”, то, в першу чергу, жерцем операціоналізації результатів пізнавальної діяльності. Завдяки йому знання перетворюються на інструмент, починають функціонувати, „працювати”. Завдяки йому формула „знання – сила” з декларації перетворюється на керівництво до дії” [9, с. 39].

Разом з тим, важливо зазначити, що в політичній експертизі існує, як прийнято говорити, і зворотний бік медалі: жодне з сформульованих в її руслі суджень **не є суто науковим** поясненням чи передбаченням, реєстрацією спостережень чи нейтральним узагальненням [10, с. 111]. Це вже, як було доведено, прерогатива політичного аналітика, який, спираючись на кількісні методи і процедури дослідження, якраз і виступає в аналітичному процесі в ролі спостерігача, реєстратора і дослідника, котрий готує початкову необхідну наукову інформацію для політичної експертизи. Однак з цієї сентенції в жодному випадку не випливає те, що політична експертиза в принципі ненаукова і неефективна. Вона всього лише вказує на те, що **науковість і ефективність політичної експертизи прямо залежить від якості вихідної наукової інформації, яку готує для політичного експерта політичний аналітик**. Якраз цим і обумовлюється взаємозв'язок функціонально-рольових особливостей професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта. Тому віддавати, як ми вже переконалися, весь процес підготовки, прийняття і реалізації політичних рішень і програм на відкуп тільки політичним аналітикам чи тільки політичним експертам не можна.

Отже, якщо зважати на суть проблеми, що досліджується, це означає, що і в цьому конкретному випадку ми змушені добиватися досягнення не тільки якогось ідеального балансу при використанні кількісних та якісних методів і процедур аналізу політичних проблем й отриманих у такий спосіб знань, а й досягнення такого ж балансу у професійній діяльності їх носіїв – політичного аналітика і політичного експерта – з врахуванням реального місця, яке вони посідають у системі суспільного розподілу праці. Адже без їх спільної методологічно-обумовленої процедурно-функціональної професійної діяльності неможливо забезпечити якісний процес підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень і програм.

Висновки

1. Традиція, що існує в політичній аналітиці, вважати несумісними кількісні і якісні методи і процедури дослідження, як і визнавати абсолютну пріоритетність будь-якого з них у цьому процесі, методологічно невиправдана. Кількісні та якісні методи і процедури повинні доповнювати одне одного; лише їх раціональна цілісність може закласти підвалини якісного експертно-аналітичного процесу підготовки, прийняття та реалізації політичних рішень і програм.

2. Основними аргументами на користь цього слугують три очевидні факти. По-перше, головною вадою використання в політичній аналітиці лише кількісних або лише якісних методів і процедур дослідження є невиправдане наділення їх властивостями виробляти цілісне політологічне знання. Доведено, що, користуючись тільки кількісними або тільки якісними методами і процедурами, можна отримати в процесі наукового пізнання тільки один з його необхідних компонентів, який не наділений властивостями цілого. По-друге, ці два справді різні способи і процедури аналізу політичних проблем дають можливість отримати в процесі наукового пізнання і два різні види політологічного знання: аналітичне – від кількісних і експертне – від якісних методів і процедур дослідження, які також, як і продукуючі їх методи, не є ні тотожними, ні взаємозамінними, а є взаємообумовленими в пізнавальному процесі. Їх неможливо відокремити одне від одного, а тому вони однаково необхідні в процесі підготовки, прийнятті та реалізації політичних рішень і програм. По-третє, те, що ні перший, ні другий вид знання, про яке ведемо мову, не є окремо політично-релевантним науковим знанням. Таким воно стає тоді, коли поєднує в собі і аналітичну, і експертну складові, перетворюючись зрештою на цілісне експертно-аналітичне політологічне знання як похідну системи кількісних та якісних способів і процедур політичного аналізу.

3. Саме цими трьома фактами й обумовлюється необхідність та цінність використання як кількісних, так і якісних методів і процедур дослідження в сучасній політичній аналітиці.

Література:

1. Мангейм Джарол Б., Рич Ричард К.. Политология. Методы исследования / Джарол Б. Мангейм, Ричард К. Рич :Пер. Сангл. / Предисл. А. К. Соколова. – М.: Издательство „Весь Мир”. – 1997. – 544 с.

2. Рейджин Ч., Берг-Шлоссер Д., Мер Ж. Д. Политическая методология: качественные методы / Ч. Рейджин, Д. Берг-Шлоссер, Ж. Д. Мер // Политическая наука: новые направления. Под ред. Р.Гудина и Х.-Д. Клингемана / Пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой. – Науч. ред. Е. Б. Шестопал. – М.: Вече. – 1999. – С. 729 -747.

3. Алкер Х. Р. Политическая методология: вчера и сегодня / Х. Р. Алкер // Политическая наука: новые направления. Под ред. Р. Гудина и Х.-Д.

Клингемана / Пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой. – Науч. ред. Е. Б. Шестопал. – М.: Вече. – 1999. – С. 766 - 778.

4. **Дегтярев А. А.** Основы политической теории / А. А. Дегтярев. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Degt/_02.Php

5. **Рубанов В.** Політичний аналіз і аналіз політики: загальне й особливе / В. Рубанов // Політичний менеджмент. – 2009. – №6. – С. 36 –47.

6. **Ларичев О. И.** Теория и методы принятия решений, а также хроника событий в волшебных странах / О. И. Ларичев. – М.: Университетская книга, Логос. – 2008. – 392 с.

7. **Литвак Б. Г.** Дискретные методы анализа экспертных оценок / Б. Г. Литвак // Экспертные методы в системных исследованиях. Сборник трудов, вып. 4. – М., Всесоюзный научно-исследовательский институт системных исследований. – 1979. – С. 15 - 28.

8. **Оукшот, Майкл.** Рационализм в политике и другие статьи. Перевод с англ. / М. Оукшот. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 288 с.

9. **Ашкерев А.** Экспертократия. Управление знаниями: производство и обращение информации в эпоху ультракапитализма / А. Ашкерев. – М.: Издательство „Европа”, 2009. – 132 с.

10. **Филиппов А.** Советники суверена / А. Филиппов // Апология. – 2005. – №1. – С. 102 – 111.

УДК : 32.019.51: 37

Особливості формування почуття патріотизму в Україні

Олена Кіндратець,

доктор політичних наук,

професор кафедри політології

Запорізького національного університету

Стаття присвячена проблемі формування почуття патріотизму у населення України. Визначається роль політичної еліти у цій справі. Показано негативний вплив корупції на ставлення громадян до своєї держави. Розглядаються особливості патріотичного виховання молоді.

Ключові слова: патріотизм, патріотичне виховання, соціалізація, політична соціалізація.

The paper deals with a problem of the forming of patriotic feeling among the inhabitants of Ukraine. The role of political elite in this matter is defined. Negative influence of corruption upon people's attitude toward their state is depicted. The particularities of patriotic education of youth are considered.

Keywords: patriotism, patriotic education, socialization, political socialization.

Одним з питань, на яке українські вчені вже давно мали б знайти відповідь, – чому Україна не може реалізувати свій величезний потенціал і стати, зрештою, країною з високим рівнем людського розвитку. Не можна говорити, що це нікого не цікавить. Звичайно, проблеми українського суспільства досліджує багато вчених. Серед причин, що зумовлюють нинішній незадовільний стан країни, вони називають, перш за все, економічний, політичний, культурний спадок, що дістався нам від попереднього режиму, організовану злочинність, корупцію, яка проникла майже в усі сфери життя. Але одній причині вчені приділяють менше уваги, ніж вона того заслуговує – не патріотичності населення, а передусім – управлінців-корупціонерів, тобто тих, хто створює неформальні правила

поведінки, котрі суперечать державним інтересам, а також людей, що не протестують проти них, не прагнуть їх зламати, а пристосовуються і живуть за цими правилами.

Що ж таке патріотизм в сучасному глобалізованому світі, у світі, де обмежується державний суверенітет, „розмиваються” кордони, де з’являється все більше людей, які називають себе „громадянами світу”?

Поняття „патріотизм”, як і багато інших понять, які сьогодні використовуються для характеристики політичної сфери життя, має давнє походження. В перекладі з грецької мови це слово означає – співвітчизник, вітчизна.

Нині патріотизм визначають як любов до батьківщини, як почуття відповідальності за її долю і готовність служити її інтересам. С. Натансон, зокрема, теж визначає патріотизм як любов до своєї країни, але підкреслює, що це **особлива** любов, яка поєднується з відчуттям **особистої ідентичності** з країною, а ще з **особливою тривогою** за її благополуччя, з **готовністю пожертвувати** собою заради її країни [1]. В цих визначеннях патріотизму крім любові до батьківщини називаються й інші його ознаки, адже любов до своєї країни може і не поєднуватися з тривогою за її благополуччя та готовністю пожертвувати собою заради неї.

Згідно з І. Кантом, „ми любимо те, що приносить нам вигоду”. Треба відзначити, що тут йдеться про любов однієї людини до іншої. На думку І. Канта, людину поважають тому, що вона має внутрішню цінність, але люблять за те, що пов’язують з нею отримання вигоди, різного роду задоволень [2]. Чи стосується це любові до батьківщини? Чи, можливо, любов до неї є почуттям ірраціональним („Батьківщину не обирають”)? Чи люблять все ж свою державу за щось – могутність, силу, багатство? Тоді патріотизм може бути своєрідною вдячністю за достаток, благополуччя, безпеку.

Соціально-економічні і політичні умови життя певною мірою впливають на формування патріотизму, але не однаково на всіх членів суспільства. Громадяни по-різному реагують на обставини. В тяжкі воєнні роки одні люди робили все, що від них залежало, для перемоги і ні на мить не сумнівалися в правильності своїх дій. Вони приносили себе в жертву, свідомо йшли на смерть, боронячи свою країну від завойовників. А були й такі, що відкрито зраджували свій народ, свою державу. Нині несприятливі соціально-політичні умови життя змушують людей, не байдужих до долі своєї батьківщини, прагнути їх змінити на краще. А люди байдужі, не патріоти, якщо це їм вдається, намагаються використати ці умови у власних інтересах, або ж виїжджають в інші країни в пошуках кращого заробітку.

Корумпована політична „еліта”, очевидно, теж любить свою країну особливою любов’ю, яка аж ніяк не поєднується з готовністю пожертвувати собою заради блага батьківщини (вживати поняття „політична еліта” треба з певними застереженнями, оскільки поняття „еліта” означає „кращі”, а

в Україні, на жаль, не всі, кого називають політичною елітою, є кращими). А оскільки така „еліта” не здатна жертвувати власними інтересами заради батьківщини, а навпаки – готова жертвувати її інтересами заради свого блага, то вона не є взірцем патріотичності. Така „еліта” не виконує важливих функцій, які б мала виконувати. Р. Балабан вважає, що функція еліти — диктувати, виховувати, насаджувати позитивні цінності. Брак загальнонаціональних (загальнодержавних) цінностей послаблює колективізм народу, позбавляє державу і народ ідеалу та власної місії [3]. Це дезорієнтує, дезінтегрує суспільство, призводить до ослаблення патріотизму.

Г. Ашин, порівнюючи російську й американську еліти, називає їх спільною рисою месіанську ідеологію, намагання передати її іншим [4]. Чи притаманна ця риса політичній еліті України? Тільки певній її частині. Ця частина еліти вірить у свій народ і бажає йому „світлого майбутнього”. Інша частина дбає лише про власне „світле майбутнє”. Вона не є ні творцем нової ідеології, ні сповідником ідеології старої, яку донедавна проповідувала.

Звідки взялася така „еліта” – непатріотична, безвідповідальна? Ким вона виховувалася і коли?

Любов до батьківщини формується під дією багатьох чинників. Як вважають соціологи, на її формування впливають, перш за все, такі чинники, як місце народження і зростання людини, місце проживання (вкорінення), країна походження свого етносу (земля предків).

Значна частина населення України народилася і зростала в державі, якої вже не існує – в Радянському Союзі. Це зумовлює особливості політичної соціалізації старшого покоління, яке, у свою чергу, впливає на соціалізацію молоді. Серед політичної еліти України вихідців з СРСР” більшість, тобто більшість тих, хто в старі часи боровся з будь-якими проявами націоналізму. В зрусіфікованих містах радянської України представників інтелігенції, які розмовляли українською мовою, підозрювали в тому, що вони є націоналістами („буржуазними націоналістами”). Українська мова інших груп населення (робітників, селян) сприймалась як прояв безкультур’я, селянщини”. Люди, що розмовляли українською мовою (усвідомлюючи це чи ні) знижували свій соціальний статус, повинні були миритися до певної міри із зневажливим ставленням до них. Можливо, й досі в когось у підсвідомості зберігається інформація, що любов до України – це мало не злочин, а українська мова – мова „плебеїв”.

Співвідношення патріотизму і націоналізму є однією з проблем, що викликають дискусії. Дехто вважає, що ці поняття ідентичні, що національна ідея є основою патріотизму, інші це заперечують. Очевидно, ідентичними ці поняття є тоді, коли сформувалася політична нація. Якщо існує політична нація, то тоді існує й територіальний патріотизм. Ідентифікація з політичною нацією одночасно є ідентифікацією з країною, любов до своєї нації і до своєї держави – одне і те ж, а отже націоналізм і патріотизм у цьому випадку є ідентичними поняттями.

Якщо ж політична нація не сформувалася, а існує націоналізм етнічний, культурний, то тоді в багатонаціональній країні потрібно докладати чималих зусиль для того, щоб всі національні групи країни свого проживання вважали своєю батьківщиною.

Україна – країна багатонаціональна, в ній існують різні ідентифікації, а отже існує і потенційна небезпека появи сепаратистських настроїв. Сепаратизм можна вважати одним з крайніх проявів непатріотичності.

Існування цієї проблеми певною мірою зумовлюється поведінкою політичної еліти. 1920 року В. Липинський писав, що потрібної усім держави й нації немає, а є економічно – грабіж, а ідеологічно – фарисейство й деморалізація [5]. Основне завдання „справжньої еліти” сьогодні – покінчити і з грабунком, і з деморалізацією, фарисейством. Питання в тому, хто підтримає таку еліту в її зусиллях змінити життя суспільства на краще. Вважається, що доля України залежить від молоді, яка формується, соціалізується в нових умовах, що значно відрізняються від тих, у яких відбувалася первинна соціалізація їх батьків.

Зміна поколінь є важливим фактором соціальних і політичних змін в суспільстві. Ці зміни відбуваються тому, що молоді люди мають інші погляди, ніж представники старших поколінь, інші уявлення про життя, інші цінності. Відхилення в уявленнях молодих людей можуть бути як „безпечними” з точки зору збереження політичної стабільності, так і „небезпечними”. В деяких колишніх соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи саме молоді люди стали рушійною силою демократичних перетворень. Вони добивалися прогресивних перетворень у своїх країнах, що засвідчує їх патріотичність. Простіше було б, очевидно, для кожного з цих молодих людей емігрувати в країни, в яких вже давно утвердилися демократичні режими, сформувалася правова, соціальна держава.

Патріотичне виховання молоді є одним з найважливіших завдань політичної соціалізації в будь-якій країні.

Держава використовує певні засоби впливу, за допомогою яких молоді люди засвоюють базові цінності суспільства. Та часом старі способи впливу на молодих людей стають неефективними. Це трапляється, по-перше, тоді, коли руйнуються базові цінності суспільства. Теорія аномії Е. Дюркгейма не втратила своєї актуальності й сьогодні. Вона пояснює процеси, що відбуваються в транзитивних суспільствах. По-друге, хоча процес соціалізації часом називають консервативним, оскільки засвоєнню підлягають правила і цінності, що існують тривалий час, однак насправді зміна цінностей і правил відбувається, певною мірою, в кожному поколінні. Це пов’язується з тим, що, по-перше, сам об’єкт соціалізації не може бути пасивним. Існують і чинники, що порушують безперервність соціалізації. Цих чинників багато – це культурні зміни, розвиток комунікації, міграція населення не тільки в межах території держави, зміна уявлень під впливом інформації, нових знань, трансформація суспільства, руйнування старих стереотипів тощо. Крім того, відбуваються зміни самих інститутів

соціалізації. Наприклад, соціалізація в сім'ї в XIX столітті відрізняється від соціалізації кінця XX – початку XXI століття хоча б тому, що тоді існували складні сім'ї, а сьогодні переважають сім'ї нуклеарні.

Під впливом таких чинників молодь час від часу „вчиняє бунт” проти старих цінностей. Проявами „тихого бунту” молоді є нові молодіжні субкультури, неформальні об'єднання. Абсентеїзм молодих людей теж можна вважати такими бунтом, якщо його причиною є неприйняття політичних цінностей, правил, правових норм, що діють в суспільстві. Вивчення цих явищ дає змогу знайти способи збереження системи, пристосування її до „нових громадян”, що замінюють громадян довірливих, терплячих, лояльних до влади, до суспільно-політичного устрою.

Прихід кожного нового покоління Т. Парсонс порівнював з навалою варварів. На його думку, лише процес соціалізації може забезпечити засвоєння норм співжиття цими „прибульцями”. Саме тому основною метою соціалізації є стабілізація суспільства – по вертикалі (між поколіннями) і по горизонталі (між соціальними групами).

Політичну соціалізацію розглядають як процес, що передбачає зміну уявлень і цінностей протягом життя людини, поколінь, тобто ресоціалізацію. Однак ресоціалізація старших поколінь відбувається не завжди. Руйнування радянської ідентичності, наприклад, призвело до деформації патріотизму. Нездатність пристосуватися до змін у суспільстві зумовлює появу маргіналів, тобто людей, які не ідентифікують себе з жодною з груп, що нині існують. В перехідних суспільствах кількість таких людей зростає, що дає підставу говорити про маргіналізацію суспільства. В такому суспільстві зростає рівень тривожності, незадоволення життям, агресивності. Звичайно, такі умови несприятливі для формування патріотичних почуттів у громадян. В такі періоди спостерігаються хвилі міграції. Враховуючи все це, слід зауважити, що важлива не тільки політична соціалізація молоді, але й політична соціалізація інших вікових груп.

Політична соціалізація і патріотичне виховання в СРСР мали свої особливості. Патріотичне виховання починалося з сім'ї, з дошкільних закладів і продовжувалося протягом усього життя людини. В тій країні існував жорсткий контроль за процесом соціалізації, всі сфери життя були ідеологізовані, політизовані, існувало й чітке уявлення про тип громадянина, який необхідно сформував („моральний кодекс будівника комунізму”).

В недемократичних державах влада часто використовує „сліпий патріотизм” народу для досягнення своїх цілей. Для цього створюється „образ ворога”, розпалюється ворожнеча. Такий патріотизм споріднений з шовінізмом, расизмом, його підживлює ксенофобія. В СРСР використовувалося протиставлення „ми – вони” („ми” – хороші, „вони” – лихі). І нині політики деяких країн використовують таке порівняння для посилення свого впливу на народ. Так діють, перш за все, політики, які не

можуть похвалитися суттєвими успіхами в реалізації своїх передвиборчих програм.

В демократичній країні тотального контролю за процесом соціалізації з боку держави хоча й немає, однак це не означає, що вона не бере участі в цьому процесі. Демократичні держави використовують різні засоби впливу на свідомість громадян. Вплив може бути прямим і опосередкованим. Виховує патріотизм і переконує громадян країни в тому, що вони живуть у найкращій країні, не тільки пропаганда, але й добробут, гідні умови життя, захищеність прав і свобод.

Хоча політична соціалізація і відбувається протягом всього життя людини, однак в дорослому віці вона має свої особливості, які суб'єкти соціалізації мають враховувати. Сформовані раніше уявлення, стереотипи заважають сприйняттю нових цінностей, правил, ролей. Багато дослідників вважають, що вплив первинних чинників соціалізації є вирішальним, хоча й не заперечують того, що протягом життя змінюється значення агентів соціалізації. Спершу найважливішими є сім'я і школа, згодом – друзі, колектив, у якому працює доросла людина, ЗМІ, харизматичні політики, релігійні проповідники, месії тощо.

В інформаційному суспільстві, в епоху глобалізації, відкритості кордонів держава не може бути монополістом у формуванні політичних цінностей. Як вважав О. Панарін, національна ідентичність підривається глобальною інформацією. Тому проблема патріотичного виховання тісно пов'язується з проблемою інформаційної безпеки. Нині будь-яка країна зустрічається з труднощами забезпечення контролю за інформацією, що надходить ззовні. Це змушує держави створювати концепції інформаційної безпеки. Роль патріотизму в забезпеченні національної безпеки зростає.

Хоча й існує небезпека негативного впливу зовнішніх чинників на формування патріотизму, перш за все, у молодих людей, однак визначальними є все ж внутрішні чинники. Л. Чупрій називає негативні явища, характерні для сучасного українського суспільства – зниження рівня життя, знецінення традиційних моральних норм, пропаганда жорстокості, бездуховності, насильства, невизначеність в оцінці подій історичного минулого українського народу тощо. Дослідник вважає, що все це негативно впливає на моральні цінності нового покоління. Висновок автора невтішний: зростає покоління, позбавлене почуття національної гідності, гордості, покоління, якому насаджується безкультур'я, у якого нівелюється совість, деградує мораль, честь, справедливість, натомість формується меркантилізм, манкурство [6]. Хоча проблеми, на які вказує Л. Чупрій, існують, однак не слід усіх, хто належить до молодого покоління, вважати бездуховними, позбавленими почуття національної гідності. Звичайно, серед представників цього покоління є „манкурти”, але не тільки серед цього покоління (в роки перебудови в СРСР тих, хто демонстрував свою нелюбов, байдужість до батьківщини, називали „манкуртами”. Ч. Айтматов у романі „І довше віку триває день” так описав манкурта:

„Неначе вчора народився на світ, не пам'ятає, не знає імені свого, ні батька, ні матері, ...звідки сам родом, теж не знає”). „Манкурти” були в усі часи і у всіх народів. Особливо небезпечні вони при владі, адже за легендою манкурт вбиває власну матір.

Велике значення для усвідомлення того, хто ми є, якими ми є, для формування патріотизму має історія. Історія України часом переписується при зміні влади. Багато історичних фактів трактуються по-різному в різних регіонах України. В будь-якій багатонаціональній країні складно формувати патріотизм, використовуючи історичні факти.

Дехто вважає, що мають бути представлені протилежні уявлення про історичні події без оцінок. В деяких країнах вже сьогодні в школах намагаються подавати історичні факти, не даючи їм оцінки. Це пов'язується з так званими морально неоднозначними фактами історії. Прагнення викликати почуття гордості за дії предків, які б мали викликати осуд, негативно позначається на формуванні патріотизму молоді, яка більш чутлива до обману через свій максималізм.

В історії України є сторінки, які можна по-різному оцінювати і тлумачити.

В країнах, що були тривалий час чи то метрополіями, чи колоніями, існує проблема оцінки свого минулого. Історію визвольної боротьби часто використовують для формування патріотичних почуттів. Та якщо сьогодні будь-який тероризм засуджується, то як бути з терористичною діяльністю визвольних армій? Не лише певні дії є морально неоднозначними, але й певні історичні постаті; наприклад, питання, на яке немає однозначної відповіді: кого вважати героєм України?

Англійський історик Т. Хант зазначає, що неможливо оцінювати історію як правильну чи неправильну з позицій ХХІ століття. Важливо не давати оцінки історичним подіям, а намагатися зрозуміти те, чим ці події були викликані, зрозуміти спосіб мислення наших предків.

Формування патріота передбачає наявність у суб'єктів патріотичного виховання уявлення про певний узагальнений образ людини, яка любить свою вітчизну, віддана їй. Чи існує в сучасних державах уявлення, який саме тип громадянина вони хочуть сформувати? Очевидно, так. США відома як країна, в якій більшість громадян є патріотами. Американці гордяться своєю Конституцією. Все, що стосується становлення держави, викликає у американців шанобливе ставлення – Декларація про незалежність, Біль про права тощо. Любов до держави виховують літературні твори, живописні полотна, фотографії, музика, пам'ятники. Цим патріотичне виховання в США подібне до патріотичного виховання в СРСР.

Досить велика частка громадян України вважає себе патріотами, або скоріш за все патріотами. Під час дослідження, яке виконувала соціологічна служба Центру ім. О. Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 року в усіх регіонах України, на запитання „Чи вважаєте Ви себе патріотом

Україні?” відповіли „так” 38,1 % респондентів, „скоріше так” – 36,7 %, „скоріше ні” – 13,8 %, „ні” — 3,8 %, важко відповісти – 7,6 % [7].

Соціологічне дослідження, що проводилося в АР Крим і Севастополі, показало, що кількість тих, хто вважає себе патріотами, і тих, хто вважає себе скоріш за все патріотами, 2008 року суттєво зменшилася порівняно з 2007 роком. На запитання „Чи вважаєте Ви себе патріотом України?” 2007 року відповіли „так” 36,6 % респондентів, „скоріше так” — 30,1 %, „скоріше ні” – 13,0 %, „ні” — 13,9 %, „важко відповісти” – 6,4 %, а 2008 року, відповідно, — 9,2 %, 19,4 %, 24,4 %, 24,9 %, 22,1 % [8]. Очевидно, на респондентів вплинули і економічні, і політичні чинники.

Є. Головаха і Н. Паніна у статті „Пострадянська аномія: особливості виходу із стану аномічної деморалізації в Росії і в Україні” відзначали, що економічне зростання призвело до певного поліпшення матеріального становища більшості населення, що відобразилося на соціальному самопочутті людей. Стало менше розчарувань і невпевнених в тому, що вони здатні забезпечити прийнятні умови життя для себе і своєї родини. Заміри рівня аномії, що проводилися під час моніторингу „Українське суспільство. 1992 – 2006 рр.”, показували позитивні тенденції: дещо знизився загальний рівень аномічної деморалізованості громадян України і менше стало тих, у кого вона сягає критичного значення [9]. Однак економічна криза знову зумовила погіршення соціального самопочуття людей, призвела до зростання кількості людей, які бажали б виїхати за кордон з метою тимчасового чи постійного проживання. За результатами опитування, що проводилося Центром соціальних досліджень „Софія” у серпні 2007 року, 26,6 % українців хотіли б виїхати в іншу країну на деякий час, а 13,3 % хотіли б виїхати назавжди [10].

Звичайно, не можна вважати непатріотами всіх, хто бажає виїхати за кордон на заробітки. В умовах глобалізації, яка характеризується мобільністю населення, бажання працювати, навчатися в іншій країні не може засуджуватися. Звичайно, було б добре, аби люди, що отриманими в інших країнах нові знання і досвід, поверталися на батьківщину і допомагали розбудовувати молоду державу. Любов до своєї країни „здалеку” часом називають „ледачим патріотизмом”. Хоча і „здалеку” можна допомагати своїй вітчизні. Так роблять представники української діаспори в різних країнах світу, для яких Україна є країною предків чи країною народження.

Громадяни різних країн розуміють, що таке патріотизм, по-різному. Порівняльні дослідження показують різницю у ставленні до своєї держави громадян України і Росії. Аналітики соціологічної групи „Рейтинг” виконали дослідження „Чим гордяться українці і росіяни і що для них означає патріотизм”. Воно охоплювало всі регіони України. Для порівняння були використані результати аналогічного дослідження, здійсненого в Росії влітку 2010 року Всеросійським центром дослідження громадської думки.

Дослідження показало, що головним приводом для гордості за країну для українців є місце, де вони народилися і виросли (33 %), а також земля, на якій вони живуть (31 %). Для росіян головним приводом для гордості за свою країну є її історичне минуле (47 %). 57 % українців і 58 % росіян ідентифікують себе, перш за все, як громадян своєї країни. Переважна більшість українців (76 %) і росіян (84 %) вважають себе патріотами. При цьому серед українців виявилось вдвічі більше респондентів, які не змогли відповісти на запитання „Як би Ви самі себе охарактеризували – як патріота своєї країни чи ні?”. Як у Росії, так і в Україні найменше відчуває себе патріотами молодь, найбільш патріотично налаштовані люди старшого віку [11].

Любов до своєї країни дехто вважає потребою. Пояснюють існування такої потреби необхідністю належати до певної групи, що має минуле і майбутнє, що виходить за вузькі межі людського життя. Якщо така потреба справді існує, то тоді, як в пісні Ю. Шевчука „Батьківщина”, не має значення, яка вона; вона подобається, бо вона Батьківщина.

Патріотизм – любов до батьківщини формується в процесі політичної соціалізації. Патріотичне виховання є однією з важливих умов подолання дезінтеграції суспільства, умов його консолідації.

Не всі громадяни України вважають себе патріотами. Серед причин важливе місце належить соціальному самопочуттю людини, соціально-економічним умовам життя.

Непатріотичність частини політичної еліти, яка проявляється, перш за все, в корупційних діяннях, негативно впливає на формування патріотизму громадян, оскільки ті, кого називають політичною елітою, є певним зразком поведінки для людей. Демонстрація неповаги до закону, порушення етичних норм, „розкіш на показ” як своєрідна демонстрація зверхності – все це у свідомості молодих людей може сприйматися як шлях до успіху. Молодь в більшій мірі, ніж люди старшого покоління, піддаються негативному впливу.

Зміна поколінь, політичних режимів, політичних систем, зміна цінностей, переконань, поглядів, позицій впливає на формування почуття патріотизму. Формування любові до Батьківщини в умовах глобалізації має свої особливості.

Всі проблеми, про які ми говорили, потребують подальшого вивчення з тим, щоб поліпшити патріотичне виховання громадян України.

Література:

1. **Nathanson, Stephen.** Patriotism, Morality and Peace, Lanham: Rowman & Littlefield. 1993.- С.34-35.
2. **Кант И.** О двух природных побуждениях и связанных с ними обязанностях / И. Кант // Этическая мысль: Науч. публицист. чтения. – М.: Политиздат, 1998. – С. 299.

3. Балабан Р. Українські суспільні цінності / Р. Балабан // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – №5 (49). – С. 237 - 238.

4. Ашин Г. К. Курс истории элитологии / Г. К. Ашин // [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-895.html>

5. Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів.—Видання друге / В'ячеслав Липинський. — Нью-Йорк. — Булава. — 1954. - С. 16 - 17.

6. Чупрій Л. В. Патріотичне виховання в Україні: стан і перспективи / Л. В. Чупрій // [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://sd.net.ua/2009/11/05/patrotichne_vikhovannja_v_ukran_ctan__perspektivi.html

7. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [Електронних ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт] - Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=282

8. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. - Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=399

9. Головаха Е. И., Панина Н. В. Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния анемической деморализации в России и на Украине / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Общественные науки и современность. - 2008. - №6. - С. 5 - 10.

10. Зеркало – 2007 (настроения и стереотипы населения Украины) [Електронний ресурс] // ЦСИ СОФІЯ [веб-сайт] - Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page42.html>

11. Шамота М. Три чверті українців вважають себе патріотами / М. Шамота // Kyiv Post - 17 листопада 2010 [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/ukraine/article/tri-chverti-ukrayintsiv-vvazhayut-sebe-patriotami.html>

УДК 323.21

Громадські ради як інструмент участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики

Тетяна Андрійчук,

завідуюча сектором

сприяння розвитку громадянського суспільства

та взаємодії з об'єднаннями громадян

відділу комунікацій з громадськістю

Департаменту інформації та комунікацій з громадськістю

Секретаріату Кабінету Міністрів України

Стаття присвячена дослідженню особливостей функціонування громадських рад при органах виконавчої влади України, розглядові проблемних питань, пов'язаних зі створенням таких рад відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996.

Ключові слова: громадські ради, консультативно-дорадчі органи, громадськість, державна політика.

The paper contains the research of the functioning of public councils of executive power bodies in Ukraine. The author considers topical questions on the establishment of such councils according to the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 996 from the 3-rd of November, 2010.

Keywords: public councils, consultative bodies, community, public policy.

Пошук ефективних шляхів демократизації політичної системи та державного управління в Україні набув особливої актуальності на початку 2000-х років у зв'язку з поступовим розвитком громадянського суспільства та формуванням у політиків і державних діячів розуміння важливості співпраці з його інститутами. У цей час Президент України та Кабінет Міністрів України прийняли чимало важливих рішень з питань підвищення рівня відкритості та прозорості діяльності органів влади,

утворення у їх структурі підрозділів з питань взаємодії з громадськістю та засобами масової інформації, забезпечення функціонування офіційних веб-сайтів цих органів (укази Президента України від 1 серпня 2002 р. №683 „Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади” та від 31 липня 2004 р. №854 „Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, постанови Кабінету Міністрів від 4 січня 2002 р. №3 „Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади”, від 29 серпня 2002 р. №1302 „Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади”, від 24 лютого 2003 р. №208 „Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи „Електронний Уряд” та ін.).

Враховуючи, що однією з важливих передумов демократичного поступу є залучення інститутів громадянського суспільства до підготовки та реалізації державних рішень, 15 жовтня 2004 року Кабінет Міністрів після тривалого громадського обговорення прийняв постанову №1378 „Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”. Цей акт визначив нові для вітчизняної нормативно-правової бази процедури проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю та створення при них консультативно-дорадчих органів – громадських рад. Пізніше відповідне нормативно-правове забезпечення неодноразово змінювалось. Останні зміни відбулись наприкінці 2010 року (постанова Кабінету Міністрів від 3 листопада 2010 р. №996), у результаті чого відбувається процес формування нових громадських рад при органах виконавчої влади.

Незважаючи на те, що розгляду питання участі громадськості у політичних процесах та державному управлінні присвячено наукові праці багатьох дослідників (В. Бебик, С. Рева, В. Паталаха, І. Кресіна, Е. Афонін, Н. Дніпренко, Р. Войтович, Т. Джига, Н. Грицяк, М. Бойчук та ін.), детальному вивченню роботи громадських рад необхідної уваги приділено не було. Крім того, ще не піддавався аналізу розпочатий наприкінці 2010 року процес формування нових громадських рад. У зв’язку з цим наукові розробки у цьому напрямі є актуальними і можуть бути використані під час удосконалення нормативно-правової бази з питань функціонування громадських рад та надання інформаційно-методичної допомоги створеним радам.

Мета статті – розглянути особливості функціонування громадських рад при органах виконавчої влади, що визначались нормативно-правовими актами 2004 – 2010 років, проаналізувати проблемні питання, пов’язані зі створенням цих рад відповідно до постанови Кабінету Міністрів від 3 листопада 2010 р. №996, визначити можливі шляхи їх вирішення.

Утворення при органах влади громадських консультативно-дорадчих органів — один з основних механізмів залучення представників інститутів громадянського суспільства, експертів, окремих громадян до формування та реалізації державної політики як на центральному, так і на місцевому рівнях. Цей механізм з тією чи іншою метою (консультації з експертами з окремого питання чи з широкого кола питань, залучення громадськості до підготовки проектів актів, громадський моніторинг реалізації рішень, вирішення питань місцевого значення тощо) використовується як у багатьох країнах з розвинутою демократією, так і в країнах, що розвиваються. Зокрема, відомий успішний досвід функціонування громадських консультативно-дорадчих органів на рівні штатів та міст США (Рада штату Техас щодо відхилення у розвитку, Пріоритетна рада Дейтона та подібні ради у Сан-Антоніо, Денвері, Феніксі, Індіанapolisі, Річмонді), у Данії (Рада з інвалідності при Міністерстві соціальних справ, Данська технологічна колегія), Німеччині (Консультативна рада з питань глобальних змін у навколишньому середовищі), Канаді (Національна консультативна рада з питань старіння), Польщі (Консультативно-дорадча рада Щецина), Чехії (Рада національних меншин), Болівії (наглядові комітети на місцевому рівні), Бразилії (Рада з участі у спільній розробці бюджету в Порто-Аллегре) [1; 2; 3, с. 137; 4, с. 80 – 83]. У Росії найбільш відомим громадським консультативно-дорадчим органом є Громадська палата Російської Федерації.

В Україні до 2004 року громадські консультативно-дорадчі органи (ради, колегії) працювали при окремих органах виконавчої влади (зокрема, при Міністерстві екології та природних ресурсів, Державній податковій адміністрації, Державному комітеті з питань регуляторної політики і підприємництва). Обов'язкове утворення громадських рад при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, обласних, Київській та Севастопольській міській, районних державних адміністраціях, як уже зазначалось, було розпочато після прийняття постанови Кабінету Міністрів від 15 жовтня 2004 р. №1378 „Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” (до речі, у цьому питанні український досвід є унікальним, оскільки у жодній країні не створено подібної системи громадських рад при усіх органах виконавчої влади). Цією постановою було затверджено Типове положення про громадську раду при центральному, місцевому органі виконавчої влади, відповідно до якого до складу рад могли входити представники громадських організацій, професійних спілок, інших об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації. Водночас визначені у Типовому положенні повноваження громадських рад зводились лише до координації заходів, пов'язаних із створенням умов для проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю (підготовка пропозицій щодо проведення консультацій та їх строків, опрацювання пропозицій і зауважень та

подання їх відповідному органів) [5]. Крім того, у Типовому положенні не було визначено конкретного механізму формування громадських рад, у результаті чого склад більшості з них формувалася за рішенням керівників органів виконавчої влади, іноді – після попередньої акредитації представників громадськості. Отже функціонування громадських рад часто залежало від „доброї волі” керівників органів виконавчої влади, а їх склад часто змінювався після зміни цих керівників. Крім того, Типовим положенням не було передбачено порядку розгляду органами виконавчої влади рішень громадських рад та звітування за його результатами, що суттєво впливало на рівень взаємодії рад з цими органами.

2005 року без обговорення з громадськістю постановою Кабінету Міністрів від 18 травня 2005 р. №356 до постанови від 15 жовтня 2004 р. №1378 було внесено зміни, згідно з якими громадські ради були перетворені на громадські колегії при керівниках органів виконавчої влади, що фактично легітимізувало механізм формування рад на розсуд цих керівників (постановою від 1 березня 2006 р. №215 це рішення було скасовано, водночас при окремих органах виконавчої влади перейменування „громадських колегій” на „громадські ради” так і не відбулося).

Наступна зміна нормативно-правового регулювання сталася 2009 року, коли знову без обговорення з громадськістю було прийнято постанову Кабінету Міністрів від 26 листопада 2009 р. №1302 „Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, якою скасувалася постанова від 15 жовтня 2004 р. №1378 і затверджувалося Загальне положення про громадські ради при центральних і місцевих органах виконавчої влади. Цей документ, з одного боку, розширив повноваження громадських рад, які, крім участі у заходах, пов’язаних з проведенням консультацій з громадськістю, отримали можливість вносити пропозиції про вдосконалення діяльності відповідного органу, здійснювати громадську експертизу проектів нормативно-правових актів та громадський контроль за станом врахування органом пропозицій і зауважень громадськості. З іншого боку, було передбачено, що до складу громадських рад могли увійти лише представники громадських організацій, а механізм формування рад досить ускладнився: члени рад при центральних органах виконавчої влади повинні були обиратися шляхом рейтингового голосування за кандидатів під час щорічних зборів не менше, ніж однієї четвертої від загальної кількості зареєстрованих всеукраїнських громадських організацій, члени рад при місцевих органах виконавчої влади – під час зборів не менше, ніж однієї четвертої від кількості зареєстрованих у відповідному регіоні громадських організацій [6]. У результаті таких громадських рад було створено одиниці, хоча деякі органи виконавчої влади утворили ради на основі Загального положення без дотримання закладеного у ньому механізму їх формування. Оскільки урядове рішення передбачало, що до утворення нових громадських рад

продовжують функціонувати попередні ради, то при більшості органів виконавчої влади продовжували діяти громадські ради, створені на підставі постанови Кабінету Міністрів від 15 жовтня 2004 р. №1378.

Необхідно зазначити, що постанову Кабінету Міністрів від 26 листопада 2009 р. №1302 громадськість зустріла негативно, про що свідчили численні скарги та судові позови. У зв'язку з цим постановою від 3 листопада 2010 р. №996 „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” Кабінет Міністрів скасував цей акт, затвердивши нове Типове положення про громадські ради при центральних і місцевих органах виконавчої влади. До розроблення проекту акта активно залучались представники громадськості, які входили до складу створеної Мін'юстом робочої групи з розробки проекту, надсилали письмові пропозиції, брали участь у громадському обговоренні (думка громадськості майже порівну розділилась на користь двох позицій: повернення чинності постанові Кабінету Міністрів від 15 жовтня 2004 р. №1378 та затвердження нової постанови з конкретним механізмом формування рад, який не залежатиме від органів виконавчої влади).

Нове Типове положення визначило, що члени громадських рад обиратимуться шляхом рейтингового голосування під час зборів представників інститутів громадянського суспільства, які подали відповідні заяви (при цьому стосовно таких інститутів не встановлено жодних критеріїв). Орган виконавчої влади майже повністю обмежений у впливі на підготовку та проведення зборів, це має робити ініціативна група, до складу якої входять представники громадської ради (за її наявності), інститутів громадянського суспільства і лише окремі фахівці органу виконавчої влади. Таким чином, передбачається, що громадянське суспільство шляхом „саморегуляції” обиратиме до складу рад найдостойніших своїх представників.

За громадськими радами збережено попередні повноваження та надано кілька нових: подавати органу виконавчої влади обов'язкові для розгляду пропозиції щодо підготовки проектів нормативно-правових актів з питань формування та реалізації державної політики у відповідній сфері; проводити громадську антикорупційну експертизу проектів нормативно-правових актів; здійснювати громадський контроль за дотриманням нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання та протидію корупції; збирати, узагальнювати та подавати органу пропозиції громадських організацій, які мають важливе суспільне значення; організовувати публічні заходи для обговорення актуальних питань розвитку галузі чи адміністративно-територіальної одиниці [7]. Важливо, що Типовим положенням конкретизовано процедуру надання органом виконавчої влади інформації про рішення, прийняті за результатами розгляду пропозицій і зауважень громадської ради, – ці відомості не пізніше як у десятиденний строк в обов'язковому порядку

повинні доводитися до відома членів ради і містити обґрунтування причин неврахування пропозицій.

Необхідно зазначити, що, незважаючи на часті зміни та недосконалість нормативно-правового забезпечення, протягом 2004 – 2010 років громадські ради функціонували при більшості органів виконавчої влади. На жаль, ґрунтовне дослідження їх діяльності було проведено один раз і лише щодо рад при центральних органах виконавчої влади. Це дослідження у листопаді – грудні 2010 року здійснив Український центр політичного менеджменту на замовлення Секретаріату Кабінету Міністрів України (за підтримки Програми сприяння Парламенту II). Дослідженням було охоплено 47 з 51 громадської ради, які на той час функціонували при центральних органах виконавчої влади. Зокрема, згідно з результатами дослідження, більшість громадських рад (80 %) діяли на підставі постанови Кабінету Міністрів від 15 жовтня 2004 р. №1378. Склад 56 % рад формувався за рішенням керівництва органів, при цьому думки респондентів (голів громадських рад та представників органів виконавчої влади, уповноважених взаємодіяти з радами) щодо оптимального механізму формування рад розділились порівну за двома позиціями: 1) формування рад керівництвом органів на підставі поданих інститутами громадянського суспільства заявок; 2) формування рад на зборах зацікавлених інститутів громадянського суспільства [8, с. 39 – 40, 52]. У більшості рад кількість членів становила до 40 осіб, до них застосовувались критерії щодо територіального статусу, сфери діяльності та досвіду роботи, при цьому 79 % опитаних висловились за необхідність збереження таких критеріїв [8 с. 42, 44].

Незважаючи на те, що дослідження було виконане вже після прийняття постанови Кабінету Міністрів від 3 листопада 2010 р. №996, його результати, насамперед щодо питань формування громадських рад, їх кількісного складу, застосування критеріїв до інститутів громадянського суспільства, є корисними під час аналізу ситуації, що склалась у зв'язку зі створенням рад відповідно до згаданої постанови. Необхідно зазначити, що такі громадські ради повинні були сформуватися протягом трьох місяців з дня набуття чинності постановою (до 11 лютого 2011 р.). Разом з цим, початок оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, передбаченої Указом Президента України від 9 грудня 2010 р. №1085, уповільнив цей процес, оскільки при більшості міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, що утворюються (реорганізуються) відповідно до Указу, громадські ради формуватимуться після офіційної реєстрації цих органів та затвердження положення про них. У зв'язку з цим станом на квітень 2011 р. громадські ради були утворені лише при 20 центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях.

Хоча формування громадських рад при усіх органах виконавчої влади ще не завершилося, аналіз цього процесу дозволяє виявити ряд проблемних питань, на які звертають увагу і представники органів влади та інститутів громадянського суспільства [9, 10]. Зокрема, надання ініціативним групам, більшість членів яких є представниками інститутів громадянського суспільства, повноважень з підготовки установчих зборів з формування громадських рад і обмеження можливості впливу на цей процес органів виконавчої влади на практиці неодноразово призводило до прийняття ініціативними групами рішень, що суперечили постанові Кабінету Міністрів від 3 листопада 2010 р. №996 (безпідставні відмови у допущенні інститутів громадянського суспільства до участі у зборах, встановлення критеріїв до них, порушення процедури проведення зборів тощо). При цьому спроби органів втрутитись у ситуацію наражаються на критику і звинувачення у незаконному впливі на роботу ініціативних груп з метою отримання „кишенькових” громадських рад.

Рейтингове голосування за представників інститутів громадянського суспільства, до яких не визначено жодних критеріїв, на практиці не забезпечує очікувану „саморегуляцію” і обрання до складу рад найдостойніших кандидатів. Під час більшості установчих зборів у кандидатів спрацьовує „інстинкт самозбереження”, і до складу рад обираються усі присутні, часто представники інститутів громадянського суспільства, діяльність яких не стосується напрямів роботи конкретних органів виконавчої влади або які мають зовсім незначний досвід. Представники відомих експертних інститутів громадянського суспільства у таких громадських радах становлять меншість, а отже не зможуть впливати на їх роботу. При цьому, до складу новоутворених рад часто входить більше 100 осіб, що значно ускладнюватиме управління роботою ради, збирання кворуму та досягнення консенсусу, пошук органом виконавчої влади приміщення для проведення засідань ради.

Необхідно зазначити, що проблемні питання та своєрідна „криза очікувань” від формування нових рад багато в чому спричинені тим, що не вироблено чіткого концептуального підходу до цього інструменту участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Після прийняття постанови Кабінету Міністрів від 3 листопада 2010 р. №996 отримали можливість увійти до громадських рад представники інститутів, які не є фахівцями з питань роботи конкретних органів; водночас функції громадських рад, передбачені у нормативно-правовому забезпеченні, не були переглянуті. Слід очікувати, що робота нових рад буде менш експертною і спрямованою більше на доведення до відома органів виконавчої влади громадської думки та здійснення загального громадського контролю за їх діяльністю.

У зв'язку з цим, на нашу думку, й виникла потреба вдосконалити відповідну нормативно-правову базу, насамперед щодо зміни концептуального підходу з урахуванням можливості і доцільності

формування при органах виконавчої влади двох видів громадських консультативно-дорадчих органів – експертних (консультаційних) рад та власне громадських рад, які об'єднуюватимуть представників громадськості, котрі не є фахівцями у сфері діяльності конкретного органу, але виразниками інтересів різних груп населення (такі два види рад зустрічаємо і в інших країнах). Експертні громадські ради має формувати керівництво органів виконавчої влади з використанням кваліфікаційних вимог, що дозволить залучити представників інститутів громадянського суспільства – визнаних фахівців з певного кола питань. Такі ради повинні мати повноваження вносити фахові пропозиції до проектів рішень органів виконавчої влади, здійснювати їх громадську експертизу. А власне громадські ради можуть формуватися представниками інститутів громадянського суспільства самостійно, у тому числі й за механізмом, передбаченим постановою Кабінету Міністрів від 3 листопада 2010 р. №996. Їх функції полягатимуть у доведенні до уваги органів виконавчої влади проблемних питань, які хвилюють населення, представленні позиції громадськості щодо суспільно важливих рішень, які розробляються органами влади, здійсненні загального громадського контролю за діяльністю цих органів на предмет врахування громадської думки.

Завдяки таким громадським радам органи виконавчої влади можуть отримати додаткові канали для поширення інформації про свою діяльність серед різних груп населення, роз'яснення змісту важливих соціально-економічних реформ. До кандидатів до складу таких рад варто було б застосовувати певні критерії, насамперед щодо кількості членів інститутів громадянського суспільства (показник представлення інтересів громадськості) і сфери роботи (бажано, щоб члени ради представляли різні сфери суспільної діяльності). При формуванні обох видів консультативно-дорадчих органів важливо чітко дотримуватись певного кількісного обмеження. Враховуючи те, що склад більшості громадських рад при центральних органах виконавчої влади налічував до 40 членів, оптимальною можна вважати саме таку їх кількість.

Підсумовуючи, зазначимо, що прийняте 2004 року рішення Кабінету Міністрів щодо утворення громадських рад при органах виконавчої влади не стало формальністю, і цей інструмент впливу громадськості на формування та реалізацію державної політики поступово стає традиційним для нашої країни. Наступним етапом розвитку і підвищення ефективності цього інструменту може стати концептуальний розподіл у нормативно-правовій базі громадських консультативно-дорадчих органів на два види — громадські експертні ради і власне громадські ради, які матимуть специфічні функції та різні механізми формування.

Перспективним напрямом досліджень може стати підготовка пропозицій та рекомендацій щодо шляхів налагодження ефективної взаємодії консультативно-дорадчих органів з органами виконавчої влади.

Література:

1. **Боржелли Н., Брайт В.** Общественные советы как механизм консультаций государства с общественностью / Н. Боржелли, В. Брайт // Государство и гражданское общество: практика эффективного взаимодействия. Международный опыт : сб. ст. и док. / сост. Е. Б. Тонкачева, Г. Б. Черепок. – Минск : ФУАинформ, 2009. – С. 154 – 161.

2. **Руденко В.** Консультативные общественные советы: особенности организации и деятельности / В. Руденко // Государство и гражданское общество: практика эффективного взаимодействия. Международный опыт : сб. ст. и док. / сост. Е. Б. Тонкачева, Г. Б. Черепок. – Минск : ФУАинформ, 2009. – С. 162 – 174.

3. **Ковалевич І. П.** Зарубіжний досвід залучення громадськості до формування та реалізації місцевої політики / І. П. Ковалевич // Теорія та практика державного управління. – 2009. – Вип. 2. – С. 135 – 140.

4. Комунікація: демократичні стандарти в роботі органів державної влади / Дніпренко Н. К., Окша Н. В., Андрійчук Т. С. [та ін.] ; за заг. ред. Н. К. Дніпренко. – К. : ТОВ „Вістка”, 2008. – 164 с.

5. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України, 15 жовт. 2004 р. №1378. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF>. – Назва з екрану.

6. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України, 26 лист. 2009 р. №1302. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1302-2009-%EF>. – Назва з екрану.

7. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України, 3 лист. 2010 р. № 996. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF>. – Назва з екрану.

8. Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. [та ін.] ; за заг. ред. Ю. Ж. Шайгородського. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2011. – 148 с.

9. **Окша Н.** Громадські ради: криза демократії чи її розвиток? / Н. Окша // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/04/8/6088504>. – Назва з екрану.

10. **Бекешкіна І.** Рейдерські новації: як захоплюють громадські ради / І. Бекешкіна // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/04/4/6077869>. – Назва з екрану.

УДК 321.02

Інститут політичного лідерства/ керівництва в Україні

Олег Траверсе,

доктор політичних наук,
професор кафедри соціології
та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Особа чергового українського керівника за радянських часів визначалася в Москві. Громадяни про призначення дізнавалися часто зовсім несподівано (на пленумі, з'їзді тощо). Політичні лідери взагалі залишалися поза кадром. Проте з часом політичне лідерство переформатовується зі способу, форми політичної діяльності на політичний інститут. Тому спричинилися події двадцятилітньої давнини, зокрема, вихід України зі складу СРСР.

Ключові слова: лідер, керівник, інститут політичного лідерства/керівництва, політична еліта.

In Soviet times a person of regular Ukrainian leader had been assigned in Moscow. Ukrainians had got to know about such assignment mostly casually (at a plenum, congress etc). Political leaders had remained off screen. However, in due course political leadership was reformatted from the form of political activity into the political institute. That is why twenty years ago Ukraine left the USSR.

Keywords: leader, head, institute of political leadership/management, political elite.

Фундаментальні зміни в інституційному дизайні політичної системи України розпочинаються з формуванням нових державних інститутів (рішення про створення інституту президентства влітку 1991 року). Саме з прийняттям цього рішення представницькі органи влади починають виконувати роль самостійного колективного політичного актора. (25 червня 1991 року Верховна Рада України ухвалила Постанову „Про вибори Президента Української РСР”, якою визнала за доцільне заснувати пост

Президента України до прийняття нової Конституції і провести вибори Президента 1991 року. 5 липня 1991 року було прийнято закони України „Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, „Про Президента Української РСР” і „Про вибори Президента Української РСР”).

Цим подіям передували вибори 1989 — 1991 років. Як і референдуми, ці вибори не встановлювали демократію в Україні, а лише відкривали можливість реалізації демократичної альтернативи. Пояснюючи парадокси референдуму і голосування 1991 року на користь української незалежності 1 грудня 1991 року, М. Рябчук зауважує, що одну третину голосів подали люди, які хотіли української незалежності протягом усього свого життя. Дві третини — це голоси людей, які не мали чітких переконань і голосували так, як хотіло начальство: у березні — за Радянський Союз, у грудні — за незалежність. На думку М. Рябчука, принципова відмінність між цими двома частинами українського населення увиразнилася у виборах певного типу незалежності, певної моделі держави, з якою хотіли би пов'язати своє майбутнє.

Третина виборців голосувала за В. Чорновола (та за кількох інших некомуністичних кандидатів), „за європейський шлях розвитку, за радикальний розрив з советщиною, з комуністичним минулим, за глибокі економічні та політичні реформи, за той шлях, який собі вибрали посткомуністичні народи Центрально-Східної Європи та Балтії”. Підсумки голосування відбили стан, за якого дві третини громадян проголосували „за мінімальні зміни, або й їхню відсутність, за збереження „УСРСР” у номенклатурно-олігархічній реінкарнації, за „спадкоємність влади” [15].

Метою статті є розгляд інституту політичного лідерства/керівництва у контексті незалежності України.

Президентська влада з моменту свого виникнення стає основним джерелом утвердження української самостійності при пасивній ролі Верховної Ради України. Конституційна реформа, яка затяглася, та інституційна невизначеність, яка з того випливає, поєднавшись з суб'єктивними чинниками, перетворились на інституційний конфлікт між президентською і парламентською гілками влади [7].

Нормативне оформлення відносин, які складаються в політиці, передбачає наявність процесів інституціоналізації. Вони проявляються як розгалужена взаємодія, що дозволяє контролювати і передбачати політичні дії організацій та їх учасників, які структурують і стабілізують суспільство. З інституційної точки зору запровадження інституту президентства має досить важливе значення для утвердження інституту політичного лідерства, оскільки він відповідає способу здійснення лідерської влади. У процесі своєї інституціоналізації та формалізації політичне лідерство

виражає свою сутність за допомогою відповідних владних інститутів. А це потребує не лише інституціалізації, але й легітимізації, організаційного і правового оформлення та формального утвердження статусу лідера як суб'єкта політики.

Відносини між союзним (московським) центром і Україною швидко псуються. У серпні 1990 року почалися переговори щодо нового союзного договору. Стало очевидно, що нова угода (якщо й буде укладена) позбавить центр більшої частини владних повноважень. Наміри М. Горбачова прийняти послаблену версію Союзу стали мотивом для представників консервативних кіл партії, КДБ та армії здійснити спробу державного перевороту.

Ця спроба зазнала поразки за участі Б. Єльцина та конституційних органів радянської влади. Отже діяльність різних представників різних політичних спрямувань розгорталася в такому ключі, який дозволяв уникнути громадянської війни між „лівими” і „правими”, комуністами й націоналістами, між різними етнічними групами та регіонами. І, зрештою, не сталося війни з Росією (чи центром) [17]. У листопаді 1991 року компартія була заборонена [9], а в грудні того ж року розпався Радянський Союз.

Треба констатувати, що інститути демократії в Україні у той час були дуже слабкі, нестійкі. Консолідована демократія передбачає політичні умови, в яких демократичні принципи визнаються основними у сфері політики і демократичні зміни стають незворотними [14].

Дехто з дослідників дотримується думки, що „номенклатура в Україні напередодні та зі здобуттям незалежності, тобто у період накопичення первісного капіталу та приватизації, великою мірою свідомо створила ситуацію, яка дозволила їй безперешкодно та квазілегітимно увічнити свої панівні соціально-економічні позиції, а також легалізувати накопичені капітали і нерухоме майно” [5]. Справді, як завжди, перехідні стани надають найбільш активній частині правлячого класу сприятливі для вирішення своїх проблем, яких вона раніше не мала. Виникає стан реконверсії певних представників політичного класу, тобто переведення ними наявного (не обов'язково фінансового) капіталу з однієї форми в іншу. Частина політичної еліти трансформує свій політичний вплив в економічний капітал. Представники політичної номенклатури самі входять до нової бізнес-еліти або складають *protege* у господарчій сфері своїм дітям чи близьким родичам. (Корупція).

За браком законодавчих та інших обмежень щодо участі номенклатури у так званих „ринкових” відносинах величезна маса державних господарських ресурсів починає нею переміщуватися у приватний сектор. Інтереси політичної і господарської еліти збігаються на ґрунті власного збагачення. Саме така перебудова відносин між ідеологічною та господарчою складовими стає єднальною ланкою консолідації і одночасної фрагментації різних угруповань українського правлячого класу.

Прихильники точки зору, що в середині 1980-х років СРСР наздогнала

третя „світова хвиля” демократичних змін схильні поєднувати процеси політичної модернізації з проявом дії культурно-цивілізаційних чинників. Не розглядаючи окремо історичної динаміки розгортання політичного лідерства у світі (впровадження у політичну практику демократичних інституцій), зауважимо, що окрім цивілізаційного існує і стадіальний підхід. У випадку України необхідно врахувати дії їх обох. При цьому вплив загальносвітового контексту на процеси демократичних змін в Україні не треба перебільшувати. Прояв їх дії має циклічний характер і, поки що, він не став постійною константою міжнародного політичного життя. Провідні світові політичні гравці мають досить складних проблемних питань у власному розвитку. Та вірогідно, що процеси демократичних зрушень в Україні гальмує брак демократичних традицій в суспільстві.

Що стосується функціонування політичного правлячого класу в українському соціумі, то зауважимо, що зміни в інституційних складових політичного устрою, їх еволюції в межах політичних режимів, динаміку суспільного процесу в цілому та певних етапів суспільно-політичного розвитку соціуму він формує задля збереження свого панівного положення. Наприклад, політичне лідерство/керівництво у процесі еволюції від авторитаризму до демократії може сприяти політичній активності індивідів або мати дисфункційний прояв, обмежуючи таку активність з розрахунком на те, що демократичні інститути будуть утверджуватися за рахунок політичного керівництва з центру.

Державна незалежність стала засобом виходу української номенклатури з-під контролю нового некомуністичного центру (тобто Києва). Вийшовши з-під нього, вона так і не потрапила під контроль власного народу [4]. Але ж відносини еліти і мас на демократичних засадах будуються на принципах лідерства і авторитетного керівництва, а не примітивного підкорення.

Розгортання протилежних начал на радянському політичному просторі проявилася в тому, що незалежність України „була підготовлена об’єктивним ходом історії, яка довела неефективність СРСР як тоталітарної колоніальної держави, що призвело до її розпаду. З цього боку, незалежність України об’єктивно є революцією. Але ця революція не була забезпечена консолідованим ідеологічно і політично суб’єктивним чинником... І, оскільки суб’єктивний фактор — політичні лідери незалежної України, її нова еліта — формувався ситуативно, у ході одержання незалежності, то й нове керівництво нової України і регіонів сформувалося на базі партійно-радянської бюрократії з невеличкими вкрапленнями представників нових політичних і громадських організацій” [12].

Політична влада еліти (на відміну від влади олігархії) потребує легітимації „Делегітимація супроводжувалася значними зрушеннями у системі цінностей тодішнього радянського суспільства” [8]. Адже від взаємодії керівництва країни та особливостей народу, який воно очолює, залежить стратегія і тактика вирішення життєво важливих питань.

Мінімізація ризиків (які існують за умов будь-якого реформування) пов'язана з врахуванням інтересів різних соціальних груп, еліт, корпоративних спільнот. Інститутом представництва їх інтересів у суспільстві вважається парламент. Те, що в країні не існувало дійового механізму узгодження інтересів відповідних груп у ході парламентських процедур, певною мірою сприяло зменшенню авторитету ініціаторів перемін і поглибленню конфлікту в середовищі правлячої еліти.

Отже в той період метою стала повільна модернізація радянської політичної системи. Визначення держави в особі державної бюрократії як зацікавленого гравця на політичному ринку з позицій неоінституціоналізму дозволили зробити висновок: „Часті зміни „правил гри” у вигляді нестабільної виборчої та партійної систем, постійне внесення змін до інституту виборчого права, його коректування в ході самого електорального процесу інтерпретуються двоюко — або як наслідок неадекватного використання державою суспільного капіталу, що призводить до спонтанного відтворення неформальних інститутів, які перешкоджають демократизації (традиції, звичаї, правова нестабільність), або як результат прямого зацікавлення державної бюрократії у збереженні свого панівного становища на політичному ринку” [6].

Політичний розвиток України та її політична еліта на момент розпаду СРСР мала свою специфіку, а саме: „Існування ментальних розбіжностей щодо розуміння національної ідентичності між сучасними складовими України; ...українська еліта (як і суспільство) не була однорідною. Правлячий клас в Україні складався з відносно чисельної (але не дуже впливової) національно орієнтованої і водночас західнофонної еліти; відносно чисельної і впливової російськофонної еліти; чисельної та впливової центристської еліти, яка не схилилася до жодного з варіантів національної ідеї; різні пріоритети, інтереси ...лідерів” [13].

Необхідно розрізняти лібералізацію політичного життя в межах радянської політичної системи і перші реальні кроки у здійсненні демократизації українського політичного простору. Вони розрізняються не лише за часовим і просторовим вимірами, але й за своєю генезою.

Вважається, що безпосередньо початок демократизації пов'язаний з так званими установчими виборами. Такими виборами прийнято називати перші поставторитарні вільні, конкурентні вибори, які встановлюють демократичні практики. Як правило, такими виборами стають вибори до представницького законодавчого органу влади. Вони вважаються основоположним механізмом руху суспільства до демократії.

До установчих виборів висувуються понижені вимоги (у порівнянні з країнами стійкої демократії). Тим не менше, від їх результатів залежить не лише партійний чи персональний склад парламенту, але й початковий рівень легітимності постнеототалітарної влади. Рівень довіри і виправдання влади та оновленої на демократичних засадах еліти, який фіксується на установчих виборах, виявляється, як правило, найвищим.

Проект, який виник, реалізувався засобами узгодження елітного пакту, який дозволив уникнути загострення політичної ситуації і пов'язаного з цим можливого протистояння великих мас людей.

Таким чином досягалося зменшення можливих транзакційних витрат, пов'язаних з демократичними змінами в Україні. З іншого боку, цей пакт на певний термін консервував стан оновленого (за рахунок національно-демократичних політичних сил) складу правлячого політичного класу в Україні (лівову частку якого складали компартійні функціонери). Такий стан українського правлячого політичного класу, стабілізований завдяки відмові обранців до парламенту від демократично налаштованих кіл українського соціуму призначити нові вибори до Верховної Ради України, багато в чому зумовив подальший розвиток подій [1].

Доречно вважати установчими перші президентські вибори в Україні. Політичний сенс запровадження президентства відрізнявся від сенсу скликання з'їздів у 1989 — 1991 роках (як і виборів до складу українського парламенту) за правилами політичної гри компартійного центру. Пропозиція Д. Видріна, за якої відлік демократичних змін в Україні пропонується розпочинати „від перших вільних альтернативних виборів 1989 року” [2], не може бути прийнятою як така, що не відповідає практиці українського демократичного транзиту й теоретичним уявленням про нього.

Двадцять років у вимірі історичному - це замало. Проте за двадцять років радянської влади вона встигла багато чого наробити (НЕП, індустріалізація, колективізація, голодомор тощо). Комуністи так поспішали, що зміни суспільно-політичного життя доходили до маразму.

З іншого боку, якщо говорити про демократії Європи, то їх становлення тривало 200 років. У житті цих країн спостерігалися спади, повернення до минулого (реставрація) тощо.

Отже становлення демократичних цінностей і відносин потребує чимало часу, інших методів впровадження, трансформації менталітету суспільства (Мойсей не випадково водив євреїв пустелею 40 років, аж поки в нових поколіннях не вивітрився дух рабства). „Завершальний період існування СРСР і панування марксистської ідеології позначився проявами дії акторів маргінального типу; поява незалежної держави України не була результатом ні масового руху „знизу”, ні реалізацією „проекту” творчої меншості (національної еліти)” [16].

Інститут політичного лідерства/керівництва набуває унікальності, до певної міри відбиваючи зміни в житті українського соціуму. За це двадцятиліття він мав прояв у таких владних інститутах, як парламентаризм, президентство тощо. Проте симбіоз політики й сучасних інформаційних технологій породжує нові проблеми, нові можливості, нову якість політики, де інститут політичного лідерства/керівництва проходить випробування часом.

Українська двадцятилітня Леонідо-Вікторіанська доба свідчить про заданість, яку демонструє закладена на рівні підсвідомості та інстинктивної поведінки радянської людини – не відомо що буде потім, треба нацарюватися тепер і зараз. Шлях від дострокового переобрання Л. Кравчука до дво(„три”)строкового правління Л. Кучми, від „пропащого часу” В. Ющенка до „боротьби з корупцією” В. Януковича – от що маємо сьогодні. Хоча лідери сповідують християнське смирення, не зайвим буде нагадати східну мудрість: „Якщо держава не йде Шляхом справедливості (Дао), соромно бути багатим і в честі. Якщо держава йде Шляхом Дао, то соромно бути бідним і не в честі” [3].

У період, що минув після запровадження посади Президента, Україна нагромадила певний досвід. З моменту обрання Президентом Л. Кравчука країна пройшла шлях від ейфорії отримання незалежності вкупі з безвідповідальністю так званої еліти. Це, у свою чергу, призвело до недієздатності суспільства та вертепного лідерства. „З усіх історичних творів видно, що люди можуть пристосовуватися до долі, але не протистояти їй; можуть плести її мережі, але не обривати їх. Все ж ніколи не слід впадати у відчай, оскільки цілі її від усіх приховані, і бреде вона обхідними і невідомими шляхами, тому ніколи не слід втрачати надію і опускати руки, які б біди і нещастя не траплялися” [11].

Висновки

Лідерство/керівництво як політичний інститут існує в умовах неперервної взаємодії суспільства і влади. Комуністична номенклатура на це не зважила, втратила зв'язок з громадянами і занепадала (недаремно вважають, що політичного лідерства у ті часи не існувало). „Глухота” В. Ющенка створила умови для деградації, девальвації цінностей та ідей демократії. Нереалізована контролююча функція громадян, громадська думка, бездіяльність суспільних організацій свідчать про існування радянських атавізмів. І водночас виникає небезпека того, що „народ, який звик коритися одному володареві, навряд чи збереже свободу, випадково здобувши її” [10].

Осмислюючи процес інституціоналізації політичного лідерства/керівництва в Україні, порівнюючи його з лідерством у країнах сталої демократії, виникає спокуса порівняти його з французькою моделлю розвитку. Проте динаміка сучасних світових політичних процесів, якість вітчизняної політичної еліти, геополітичний статус України засвідчують, що французька модель може слугувати лише примарним ідеальним орієнтиром.

Але етнонаціональна ментальність, політична свідомість та самосвідомість громадян, образ „потрібного майбутнього” зумовлюють специфіку, унікальність та універсальність політичного шляху України у теперішньому, значущість окремих моментів минулого та існування українського соціуму у часі і просторі.

Література:

1. **Барановська Н. П.** Україна: утвердження незалежної держави (1991 — 2001) / Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. ; ред. В. М. Литвин. - К. : Видавничий дім „Альтернативи”, 2001. - 704 с.
2. **Видрін Д.** Політика : історія технологія, екзистенція / Дмитро Видрін. - К. : Либідь, 2001. - 432 с.
3. **Григорьева Т.** Япония: путь сердца. - М. : Культурный центр „Новый Акрополь”, 2008. - 392 с. - (Сокровенная история цивилизаций). - С. 54).
4. **Долженков О. О.** Україна — Білорусь: Досвід політичної трансформації : монографія / О. О. Долженков. — Одеса: Астропринт, 2003. — С. 168.
5. Там само. — С. 169.
6. **Елисеєв С. М.** Выйти из „Бермудского треугольника”: о методологии исследований посткоммунистических трансформаций / С. М. Елисеєв // Политические исследования. — 2002. — №6. — С. 71 — 82.
7. **Кармазіна М. С.** Росія у фокусі президентського окуляра (грудень 1991 — липень 1994) / Кармазіна М. С. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : збірник наукових праць. - К., 2006. - Вип. 32. - С. 343 - 363.
8. **Колодій А. Ф.** На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови / А. Ф. Колодій. — Л. : Червона Калина, 2002. — С. 161
9. Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета / [Сост. С. И. Гуренко]. - Изд. 2-е, доп. и перераб. - К. : Оріяни, 2001. - 208 с.
10. **Макиавелли Н.** Рассуждения о первой декаде Тита Ливия // Государь / Николо Макиавелли. - М. : ЭКСМО; СПб. : МИДГРАД, 2006. - С. 15 - 292. - (Гиганты мысли). - С. 53.
11. Там само. - С. 191.
12. **Михальченко М. І.** Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. — Дрогобич: ВФ „Відродження”, 2004. — С. 374.
13. Політика в особах / [Рудич Ф. М., Балабан Р. В., Брехаря С. Г., Дергачов О. П. та ін.]. - К. : Парламентське видавництво, 2008. - С. 269 - 270.
14. **Пригожин А. И.** Что есть политика? (Политические тезисы) / Аркадий Ильич Пригожин // Общественные науки и современность. — 1996. - №4. - С. 55 - 57.
15. **Рябчук М.** Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом / М. Рябчук. — К. : Критика, 2004.— С. 218.
16. **Тупчієнко Л.** Системогенеза політичного лідерства і політичного керівництва / Леонід Тупчієнко // Політичний менеджмент. - 2010. - №4. - С. 184 - 187. - С. 184.
17. **Шпорлюк Р.** Імперія та нації / Р. Шпорлюк ; [пер. з англ.]. — К. : Дух і Літера, 2000. — С. 342.

УДК 32: 165.212

Символізація політики: неоінституційно-когнітивний підхід

Ігор Дебенко,

аспірант кафедри теорії
та історії політичної науки

Львівського національного університету
ім. Івана Франка

Автор розглядає поняття „символізація політики” в контексті неоінституційно-когнітивного підходу, визначаючи особливості її впливу на ціннісно-нормативну сферу, переконання та поведінку індивіда як первинного суб’єкта політичних відносин, а також на процес політичної інституціоналізації правил та функціонування неформальних інституцій.

Ключові слова: символізація політики, політичний інститут, формальні і неформальні інститути, когнітивна система, політична поведінка, маніпуляція.

An attempt is made to define the concept of „symbolization policy” based on neoinstitutional cognitive approach to its understanding. The author determined main features of the effect of symbolization on value-normative sphere, beliefs and behavior of the individual as the primary subject of political relations and also on the process of political institutionalization, including the value of informal institutions in it.

Keywords: symbolization policy, political institute, formal and informal institutes, cognitive system, political behavior, manipulation.

Процеси інституційного становлення і трансформації сучасних соціально-політичних систем невіддільні від уявлень про світ, на основі яких індивіди і суспільство загалом їх сприймають та інтерпретують. Самі ж уявлення про світ формуються переважно символічною системою суспільства. Це актуалізує вивчення символізації політики в контексті інституційних змін та формування інституційної системи України.

„Серед усіх можливих потреб, властивих людині, є одна, що відрізняє її від тварини – потреба у символізації... Символізація – це засіб прояву в людині її соціальної суті і одночасно – засіб контролю над біологічними аспектами життєдіяльності” [3, с. 26]. Завдяки символізації певний аспект дійсності набуває смислу і значення, не властивих їй в первинних умовах, закріплюється у свідомості індивіда й продукується в процесі соціальної взаємодії. Накладання нової додаткової семантики на явища, зображення, слова, звукові комплекси, які існують в інших контекстах, становить сутність символізації. Символізація в розумінні, наприклад, Н. Череповської є своєрідним кодуванням певної інформації у певну форму, переходом реальності з однієї форми в іншу, заміщенням одного через інше. Результатом такої діяльності стає символ, який складається з абстрактної ідеї і чуттєвої форми, що виникає завдяки аналогії. Форма символу виконує функцію образної багатозначності та знакову функцію заміщення, пов’язуючи раціональне з ірраціональним, колективне з індивідуальним, масу з вождем [19].

В сучасній науці існують різні інтерпретації поняття „символізація”. В залежності від предмета, об’єкта, мети і завдань дослідження теоретики по-різному підходять до розуміння цього процесу.

Предметом нашого дослідження є символізація політики, що зумовлюється все частішим використанням символів у політичних відносинах загалом і в боротьбі за владу зокрема.

Глобалізація, тотальна інформатизація суспільства породжують дійсність, яку все більше можна інтерпретувати як гіперреальність – своєрідну симулятивну дійсність (візуальний симулякр), важливими складовими якої є образи, символи, що впливають на процеси реальної політики та прийняття рішень, які створюються спеціально. **Мета статті** – аналіз на основі неінституційно-когнітивного підходу символізації політики, її впливу на переконання та поведінку індивіда як суб’єкта політичних відносин, що функціонує в певній ціннісно-нормативній системі.

Деякі аспекти теми, що досліджується нами, розглядали як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Під час роботи над статтею ми ознайомилися з науковими розвідками С. Лангер, А. Байбуріна [3], С. Поцелуєва [16], В. Полянської [15], Н. Череповської [19], К. Мамонтової [12], А. Соловйова [17], в яких аналізуються значення символічної сфери та символічної політики в політичному процесі загалом. Інституційні системи, їх трансформацію досліджували Д. Норт [14], Дж. Найт, Г. О’Доннел, К. Касторіадіс [9], М. Дюверже, А. Колодій [10], Л. Бунецький [4], Є. Головаха. Співвідношення формальних і неформальних інституцій проаналізовано на основі досліджень Д. Норта [14], В. Меркель, А. Круассана [13], А.

Алексєєнкової [1], А. Хлопіна [18], В. Радаєва, А. Колодій [10]. Особливості формування когнітивної системи індивіда, маніпуляція суспільною свідомістю та вплив символізації на політичну поведінку досліджено на основі теоретичних напрацювань Ю. Габермаса [7], П. Бурдьє [5], С. Кара-Мурзи, В. Ковалевського, М. Конової, С. Поцелуєва [16].

Слід зауважити, що інституційна підсистема є основоположною і щодо соціальної системи суспільства загалом, і щодо політичної системи зокрема. Політичну систему нерідко зводять саме до сукупності інститутів та характеру їх взаємодії, в межах чого і відбувається політичне життя суспільства, здійснюється державна влада.

Згідно з семіотичним підходом, інститути є своєрідним наслідком комунікації між індивідами в процесі їх життєдіяльності, результатом соціальної взаємодії протягом поколінь. Вони становлять сукупність офіційно визначених, юридично закріплених норм, „правил поведінки” і цінностей як наслідку впливу культури і традицій, і які в неоінституційному дискурсі об’єднуються поняттям „інституція”. К. Касторіадіс, досліджуючи інституції, виокремлює дві важливі їх складові — символічну (правові зв’язки) та уявну (міф, спільна історія). Він вважає, що інституція — це символічна, соціально санкціонована система, в якій у різних пропорціях комбінуються функціональна та уявна складові [9, с. 149]. Саме уявна складова, на думку К. Касторіадіса, визначально впливає на легітимацію інституту в суспільній свідомості та є джерелом подальших трансформацій в процесі функціонування інститутів.

Поняття „політичні інститути” в межах традиційного інституціоналізму, як зазначає А. Колодій, вживалося в значенні, тотожному поняттям „державні установи”, „політичні організації”. Індивідуальні політичні актори, на думку дослідниці, потрапляючи в систему правил і норм державних інституцій, мимоволі ставали їх носіями, своєрідними „гвинтиками” системи, а питання про зворотний вплив акторів на політичні інституції у межах цього підходу в той час не порушувалося [10, с. 66]. Сучасний, новий інституціоналізм виходить за ці межі. Інституція починає трактуватися крізь призму „поціновуваних зразків поведінки”; розглядаються переважно результати діяльності, а не нормативно закріплені правила поведінки. Дослідники обґрунтовують тезу, що об’єктивний і реальний вплив на політичне життя суспільства чинять не лише формальні інституції та встановлені нормативні правила поведінки, але й неформальні, що склалися в процесі функціонування системи.

Д. Норт, розділяючи інституції на формальні і неформальні, наголошував на значній ролі неформальних інституцій в процесі функціонування системи, в тому числі й у формальній інституціоналізації суспільного життя. Згодом розуміння формальних і неформальних інституцій та їх взаємодія були конкретизовані й іншими теоретиками [див., напр., 13, с. 20 — 24]. Загалом, формальні інституції — це легальні, офіційно визначені правила

гри, що встановлюються уповноваженими суб'єктами і стосуються вони прав та обов'язків, котрі регламентують поведінку акторів, а також відповідних санкцій за їх порушення. Неформальні інституції визначають, у першу чергу, моделі поведінки, що базуються на основі культурних цінностей і традицій та поступово, еволюційно виникають в процесі соціальної взаємодії.

В межах неоінституціоналізму політична інституція постає як складна структурно-самофункціональна система зі значною символічною складовою, що формує та реалізує інтереси соціальних груп, суб'єктів політичної діяльності, поєднуючи в собі статусно-рольовий компонент, ціннісно-нормативну систему, стандарти поведінки, ресурсний потенціал, систему санкцій і контролю, що забезпечують виконання функцій, пов'язаних, передусім, з досягненням, здійсненням і розподілом політичної влади. Окрім того, політичні інституції можуть бути інтеграційним чинником упорядкування політичних відносин, підтримки санкціонованого суспільством порядку, соціалізації особистості, погоджування інтересів і регулювання соціальних та політичних конфліктів. Водночас, як зазначає Д. Норт, „інституції не завжди створюються для того, щоб бути соціально ефективними, вони, швидше, створюються для того, щоб служити інтересам тих, хто посідає позиції, які дозволяють впливати на формування нових правил” [14, с. 33].

Індивід як особа діяльна й така, що прагне отримати певну вигоду від своєї діяльності, не лише залежить від інституційних обмежень, але й сам безпосередньо впливає на створення і подальше функціонування інститутів. Доречною в цьому контексті є думка К. Касторіадіса, який зауважив, що історія є переходом від гетерогенного суспільства, що заперечує людське походження правил і норм, дотримуватися яких воно закликає індивідів, до автономного суспільства, в якому індивіди творять взірці, норми і правила у процесі життєдіяльності. Звільнення інституцій від майже сакральної недоторканності, стверджує він, – це методологічний поворот сучасності [11, с. 20 — 21].

В межах неоінституціоналізму вся інституційна система суспільства постає як безпосередній результат діяльності акторів. Власне, сутністю будь-якої політичної діяльності є прагнення реалізації індивідуальних чи колективних інтересів, що зводиться, передусім, до боротьби за владу. Відповідно, політична влада постає як реальна можливість одних людей реалізовувати свою волю стосовно інших, забезпечувати втілення власних інтересів та визначальним чином впливати на перерозподіл й реалізацію групових інтересів за допомогою правових і політичних норм. Нормативна система, в межах якої діють суб'єкти, регуляція політичних відносин, боротьба за владу є наслідком функціонування легальних та санкціонованих владою формальних політичних інституцій та їх взаємодії чи суперництва з неформальними інституціями.

Сприйняття та оцінка суб'єкта влади здійснюється на основі когнітивної картини світу як системи знань, переконань та оцінок, які формують світогляд суб'єкта і визначально детермінують його поведінку та переконання. Є. Алексєєнкова щодо цього зазначає: „Влада є владою лише тоді, коли вона спирається на когнітивну структуру, яка її підтримує, яка формує довіру об'єкта влади до суб'єкта влади і є генеруванням та трансляцією образів і смислів. Суб'єкт підпорядкування, сприймаючи трансльовані образи і смисли, діє у відповідності з ними, тим самим ніби самостійно і добровільно обмежуючи власну свободу вибору. Маніпуляція образами і смислами з боку суб'єкта влади дійова саме тому, що суб'єкт підпорядкування не сприймає її як маніпуляцію, але як результат власного розумового пізнання” [1, с. 10].

Демократія в умовах сучасних глобальних тенденцій модифікується, за великим рахунком, в електоральну демократію, де окрема людина як первинний і головний суб'єкт та єдине джерело влади перетворюється на „людину, що голосує”. Внаслідок цього участь у виборах, що є найважливішою формою політичної участі індивіда й важливим механізмом реалізації його соціальних інтересів та потреб, все більше трансформується з свідомого акту вибору серед множинності альтернатив до прагнення влади обумовити цей вибір, цілеспрямовано підвести виборця до „необхідного” вибору. Громадськості, відзначає Ю. Габермас, відводиться роль байдужого глядача; вона лише опосередковано включається в політичну комунікацію, яка, по суті, заміщується „демонстративною та маніпулятивною публічністю” організацій, котрі діють „через голову” публіки [7, с. 190 – 197]. Отже політична боротьба за своїм характером зводиться до боротьби за виборця, якого підштовхують проголосувати саме так, а не інакше, що перетворює весь процес на маніпуляції його свідомістю.

В цьому контексті можна вести мову про „символічне насильство” як новий вид насильства, що домінує в сучасних демократичних політичних реаліях. Поняття „символічне насильство”, запропоноване П. Бурдьє, вживається не лише в контексті „боротьби за формування суспільної свідомості на символічному рівні, а точніше — у змаганнях за монопольне право означувати нові об'єкти або перейменовувати ті, що вже існують, за допомогою символічного капіталу, який отримується суб'єктами у попередній боротьбі і гарантується законом і постає в якості домінуючого інструменту конструювання соціальної реальності” [5].

Внаслідок цього все більшого значення в політико-владних відносинах та політичному функціонуванні загалом набуває процес символізації. В широкому розумінні символізацію політики слід розуміти, передусім, як цілеспрямований процес свідомого надання політичним акторам, їх діяльності та мові символічного значення задля їх легітимізації та зміцнення політичних позицій. Так, К. Мамонтова під символізацією розуміє перетворення на символ будь-якої дії, що свідомо здійснюється їх учасником. Процес символізації відбувається не у просторі стихійної

нерегульованої комунікації, а проявляється як цілеспрямоване використання символічних ресурсів для завоювання влади, її легітимації, зміцнення та утримання через звернення до сутності символу як конструкції, яка через поєднання у собі суб'єктного та об'єктного, предметного та абстрактного, раціонального та ірраціонального може надавати будь-яким сферам буття якості феномена [12, с. 654]. С. Поцелуєв, зокрема, зазначає, що відбувається свідоме використання естетико-символічних ресурсів влади для її легітимації та зміцнення шляхом створення символічних „ерзаців” (сурогатів) політичних дій і рішень [16, с. 63].

За В. Полянською [15], символізацію можна охарактеризувати як таку, що діє в царині політичної свідомості та спрямовується на конструювання і підтримання легітимності влади на рівні довіри до її інститутів і персон. Вона реалізується через субституції (підміна політичної реальності), відтворення кредитування або суспільного договору в символічних діях, нагнітання чогось (підміна політичної реальності та шантаж політичної свідомості маніпулятивними засобами), відтворення харизматичного права на легітимну владу. Символізація примножує, використовує символічний капітал, оперує ним, мобілізуючи або відчужуючи громадян від політики. Капітал символізації – це образи, що стають усталеними та дійовими внаслідок їх цілеспрямованого оформлення відповідно до певної політики.

Суб'єктами символізації є не лише офіційна державна влада, але й будь-який політичний суб'єкт. Це може бути як держава в якості офіційної державної влади, так і міждержавне утворення, політична партія, рух чи організація, а також політичні актори. Погоджуючися з В. Бушанським, слід зазначити, що символізація здійснюється суб'єктами, котрі мають доступ до естетичного ресурсу і контролюють ЗМІ, які й тиражують образи, що заміщують політичну реальність, стаючи єдиним її змістом [6].

Отже об'єктом символізації і водночас середовищем її функціонування є політичний дискурс та когнітивні, символічні пласти масової свідомості, що уможливають співвідношення символічного і політичного просторів.

Символізація не лише характеризується підміною реальної політики, формуванням її паралельного виміру, вона безпосередньо впливає на когнітивну систему індивіда, обумовлюючи його поведінку та вибір в кожному окремому випадку.

Згідно з когнітивним підходом, в процесі життєдіяльності і взаємодії з природою та соціальним середовищем, постійно отримуючи різного роду інформацією, людина формує комплекс знань, переконань та оцінок, який безпосередньо й визначальним чином впливає на її життєдіяльність. Разом з тим, погляди і настановлення індивіда мають властивість об'єднуватися в систему, яка характеризується узгодженістю своїх елементів. Когнітивна система – це система переконань, що утворилася в свідомості людини в залежності від специфіки характеру, особливостей виховання, навчання,

спостережень і роздумів про дійсність. На основі цієї системи людина визначає свої цілі і приймає рішення, як їй належить діяти.

Поряд з раціо значний вплив на дії людина в кожному окремому випадку чинить й афективний фактор. Будь-який об'єкт чи ситуація сприймаються не лише такими, якими вони є насправді, але якими вони стають внаслідок емоційного переживання. Емоції — важливий чинник, що детермінує поведінку людини, впливаючи на сприйняття та інтерпретацію нею реальності.

В умовах глобалізації, динамічної зміни соціального середовища, підвищення темпів життя, інтенсифікації потоків інформації, яка є не лише різносторонньою, але й набуває хаотичного та взаємозаперечувального характеру, здійснення осмисленого, виваженого політичного рішення політичним суб'єктом значно ускладнюється. Будучи обмеженим часовим фактором і не маючи можливості розібратися в усій сукупності інформації, що надходить із-зовні, індивід у виборі моделі поведінки все більше покладається на особисті емоційні переживання та сформовані стереотипи.

Інтерпретуючи погляди С. Поцелуєва [16, с. 62], можна стверджувати, що символізація політики є процесом, спрямованим не на раціональне осмислення, а на навіювання стійких смислів і значень шляхом інсценування візуальних ефектів. „Символізація політичної дійсності – це об'єктивація смислових та чуттєвих переживань реальності політичним суб'єктом, яка проявляється у синтезі знакової системи і образів влади та держави. Результат символізації – специфічний продукт (річ, слово), який не дає зникнути почуттю, емоції, образу” [2].

Символізація, впливаючи на свідомість індивіда, часто продукує смислові та чуттєві переживання реальності, протилежні тим, що вже панують у свідомості індивіда, породжуючи когнітивний дисонанс. Це спричиняє своєрідний внутрішній конфлікт, що є психологічно некомфортним і стає на заваді не лише політичній соціалізації особистості, але й породжує маргіналізацію суспільства, ще більше сприяючи маніпуляції. Разом з тим, на думку представників когнітивної психології, людям властиве прагнення уникати стану сумніву і досягати стану знання [8, с. 317 — 319]. Подолати дисонанс можна шляхом зміни своїх понять, переконань або поведінки чи їх виправдання, тобто шляхом переконання себе в протилежному, уникаючи суперечливої інформації.

В сучасному інформаційному суспільстві абсолютне дистанціювання від потоку інформації, в тому числі й негативної чи суперечливої, є якщо не неможливим, то таким, яке важко реалізувати на практиці. Та слід зауважити, що вирішення когнітивного дисонансу, як і зміна системи знань, переконань та оцінок політичного суб'єкта, залежить як від попереднього досвіду суб'єкта, особистої віри в об'єктивність вже набутих знань і сформованих стереотипів, соціального оточення індивіда, так і від характеру та інтенсивності символізації політики.

Символізація в залежності від її джерела сприяє утвердженню чинних інститутів і „правил гри”, або ж впливає на встановлення та інституціалізацію неформальних практик. Символізація визначає функціонування чинних інститутів, міру їх легітимності, становлення нормативної системи й визначає процес інституційної трансформації, що може стати наслідком неефективності формальних інституцій, їх невідповідності „бажаним” реаліям, зміни в правилах, способах та ефективності примусу щодо дотримання правил та обмежень.

Впливаючи на свідомість індивіда, символізація актуалізує неформальні інституції, які починають функціонувати в просторі санкціонованої та офіційно встановленої нормативно-інституційної системи, створюючи їй певну противагу. Цей процес супроводжується або поступовою легітимізацією неформальних практик, або лише зміцнює легітимність встановленої системи. А. Хлопін, узагальнюючи напрацювання Г. Хелмке, С. Левітські, В. Радаєва, В. Меркель і А. Круассан, розглядає деформалізацію правил як безперервну трансформацію інституцій, в процесі якої формальні правила у значній мірі заміщуються неформальними і переходять у неформальні відносини. Така тенденція виникає тоді, коли актори не завжди дотримуються вимог формальних правил. Коли формальні інститути не в змозі забезпечити реалізацію цілей та досягнення результатів, яких очікують актори, то формуються неформальні інституції, які їх заміщують, відповідним чином модифікуючи „правила гри”. В цій ситуації спостерігаємо несумісність формальних правил і суспільних реалій, що й призводить до поступового заміщення їх неформальними нормами [18, с. 6 — 9].

Окрім трактування символізації як засобу для здобуття та утримання влади, забезпечення легітимності шляхом маніпулювання суспільною свідомістю, що здійснюється політичними акторами через надання собі та своїм діям демонстративної показовості і символічного значення, символізація виконує й певну позитивну роль, спрощуючи відображення політичних реалій та мобілізуючи громадську думку. Ця функція, за А. Соловйовим [17, с. 12 — 13], відкриває, з одного боку, можливості для маніпулювання громадською думкою і штучного конструювання політичних реакцій, полегшує управління політичною активністю людей. Але, з іншого боку, при всій своїй обмеженості вона все ж дозволяє людям більш-менш адекватно усвідомлювати політичні реалії. Вона орієнтована на гранично широкі верстви населення і тому популяризує норми політичної участі, скорочуючи дистанцію між людиною і владою. Тобто, де-факто її використання підвищує стійкість політичних контактів „верхів” і „низів”, робить політику доступнішою для громадян, допомагає їм зберігати політичні орієнтири.

Таким чином, символізацію політики можна визначити як процес цілеспрямованого конструювання, свідомого надання політичним акторам, їх діяльності та мові значення за допомогою спеціальних технологій і поширення політичними суб'єктами певних образів, ідей та смислів, їх

заміщення іншими з подальшим закріпленням у суспільній свідомості з метою здобуття влади, підтримання легітимності чи трансформації нормативно-інституційної системи.

Неоінституціоналізм не лише акцентує увагу на важливості ролі неформальних інституцій і практик при формуванні „правил гри”, але й наголошує не на винятковому впливі інституцій на політичних акторів, а на їх взаємовпливах. Саме неформальна складова в сучасних умовах чинить значний вплив на переконання політичного актора, легітимність в його свідомості тих чи інших інституцій і відповідним чином обумовлює його поведінку.

Впливаючи через психічну сферу на свідомість політичного суб'єкта, символізація впливає і на інтерпретацію ним політичної дійсності, бере участь у формуванні комплексу знань, переконань та оцінок політичного процесу і політичних акторів, які конкурують на політичному полі, й прагне обумовити вибір, який здійснює політичний суб'єкт, вибір, що базуватиметься вже не на раціональному, а на емоційному сприйнятті. Здійснюючи вибір, політичний суб'єкт не лише обирає одну альтернативу з-поміж інших в умовах політичної конкуренції, легітимізує її, але й визнає пріоритетне право на облаштування інституційної системи відповідно до норм і принципів, які сам сповідує. Інституції, відповідно до цих впливів, зміцнюються, трансформуються, змінюючи інституціональну структуру в цілому, роль і значення окремих її інституцій. Домінування символічної складової в політичних технологіях може призвести до формування двох реальностей в політиці та системи інституцій — уявної, сконструйованої відповідно до інтересів еліти з декларованими формальними правилами, та реальної, на основі якої політичні еліти прийматимуть політичні рішення, консультуючись неформальними правилами.

Література:

1. **Алексеев Е. О.** Когнитивной природе власти (или о том, как соотносятся власть и демократия) / Е. С. Алексеев // Полития. - 2007. - №4 (43). - С. 6 - 21.

2. **Арабаджиев Д.** Політичний міф як фактор розвитку сучасної політичної свідомості // Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Д. Ю. Арабаджиев; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К., 2006. - 19 с. - укр. // Точка доступу: <http://disser.com.ua/contents/17717.html>

3. **Байбурин А.** Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. - СПб.: Наука, 1993. - 240 с. // Точка доступу: <http://www.cultinfo.ru/arts/folk/demo/books/baybur/baybur.htm>

4. **Бунецький Л.** Інституціональна проблематика в сучасній політичній науці: аналіз феномена „політичний інститут” // Вісник Львівського у-ту. Серія філософія. - 2010. - Вип. 1. - С.77 - 85.

5. **Бурдьє П.** Начала: Choses dites [Текст] / П. Бурдьє; пер. с фр. Шматко Н. А. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с. // <http://bourdieu.name/content/nachala1>

6. **Бушанський В.** Блиск і злиденність символічної політики // Віче. – 2008. – №23. – С. 20 - 23 <http://www.viche.info/journal/1244/>

7. **Хабермас Ю.** Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М.: Academia, 1995. – 256 с.

8. **Зинченко Т.** Когнитивная и прикладная психология. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2000. – 608 с.

9. **Касториадис К.** Воображаемое установление общества / Пер. с фр. Г. Волковой, С. Офертаса / К. Касториадис. – М.: Гнозис, Логос, 2003. – 480 с.

10. **Колодій А.** Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / А. Колодій // Вісник Львівського у-ту. Серія філософія. – 2010. – Вип. 1. – С. 66 - 76.

11. **Макеев С.** Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. – К., 2003. – С. 16 - 22 // Точка доступу: <http://socioline.ru/pages/s-makeev-sotsialnye-instituty>

12. **Мамонтова Е.** Концепт „євроінтеграція” у геополітичному дискурсі України: символічний аспект / Е. Мамонтова // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. Том 14. Випуск 13. – 2009. – С. 654 - 659 // Точка доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vonu/Sip/2009_13/index.html

13. **Меркель В., Крюссан А.** Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Крюссан А. // Полис. – 2002. – №1. – С. 6 - 17; Полис. – 2002. – №2. – С. 20 - 31.

14. **Норт Д.** Інститути, процеси та функціонування економіки / Д. Норт. – Київ: Основи, 2000. – 198 с.

15. **Полянська В.** Символічна політика: сутність, структура, умови реалізації / В. Полянська // Політичний менеджмент // Точка доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=26&c=360>

16. **Поцелуев С.** Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме / С. Поцелуев // Политические исследования. – 1999. – №5. – С. 62 - 75 // Точка доступу: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/334645.html>

17. **Соловьев А.** Коммуникация и культура: противоречия поля политики / А. Соловьев // Полис. – 2002. – №6. – С. 6 - 17.

18. **Хлопин А.** Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек / А. Хлопин // Полис. – 2004. – №6. – С. 6 - 15.

19. **Череповська Н.** Символізація як засіб психологічного захисту в умовах збільшення інформації // Точка доступу: <http://www.newacropolis.org.ua/ua/study/conference/?thesis=4151>

УДК 32:659.1:81'22

Символічна складова реклами у політичному маркетингу

Анна Білівітіна,
аспірант кафедри політичних наук
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

У статті визначається роль символів і знаків у політичній рекламі, обґрунтовується необхідність їх дослідження як комунікативного інструменту в межах політичного маркетингу. Висвітлюється вплив символів і знаків на ефективність політичної реклами. Виокремлено форми символів як інструменту реклами у політичному маркетингу.

Ключові слова: символ, знак, семіотика, симулякр, політична реклама, політичний маркетинг.

The role of symbols and signs in political advertisement is defined, necessity of their research as communicative tool in sphere of political marketing is caused. The influence of symbols and signs on efficiency of political communications is revealed. Symbolic forms as an advertising tool in political marketing are designated.

Keywords: symbol, sign, semiotics, simulacrum, political advertisement, political marketing.

Всучасному світі, в тому числі й в Україні, посилюється роль політичного маркетингу. Це пов'язано, передусім, зі змінами в інформаційному просторі, з розширенням впливу засобів масової комунікації, збільшенням комунікативних можливостей, бажанням громадян брати участь у політичному дискурсі, впливати на політичні рішення. В демократичних країнах політичні та соціальні проблеми обговорюються публічно, а ефективність комунікації залежить від того, наскільки повно та зрозуміло буде передана інформація з проблемних питань.

Політична реклама — невід'ємний компонент політики, а символи — інструмент реклами. Виявлення сутності та ролі символів, які

застосовуються у політичному маркетингу, має як теоретичне, так і практичне значення. Використання партійної символіки у політичних маркетингових кампаніях, застосування символів у політичній рекламі зумовлюють актуальність теми дослідження.

Проблема застосування символів і знаків у політичній рекламі ще недостатньо розроблена на Заході і майже зовсім не досліджена в Україні. Є, правда, окремі праці з політичної реклами та з питань семіотики загалом, політичної символіки, зокрема. Праці авторів, які досліджують політичну рекламу, майже не розкривають таку складову, як застосування у ній знаків і символів. Серед українських і російських авторів, які досліджують проблеми політичної реклами, можна назвати І. Терлецьку, Г. Почепцова, В. Полторака, Т. Бикову, Є. Егорову-Гантман і К. Плешакова, Д. Ольшанського, Л. Подгорну. Що стосується символічної тематики, то й сьогодні актуальними залишаються праці таких російських і західних вчених, як Ю. Лотман, Ч. Пірс, У. Еко.

Ще з часів виникнення національної держави політичні лідери створювали такі національні та державні символи, як конституції, гімни, стяги, грошові знаки, свята з метою об'єднання громадян, стимулювання тих чи інших дій. Ю. Лотман у праці „Символ в системі культури” наголошує на тому, що символи — це один з найстійкіших елементів культурного континууму [1, с. 192]. Символ (з грецк. symbolon - ознака) означає розпізнавальний знак для членів певної групи людей, таємної спільноти; умовний код, що позначає або нагадує будь-яке поняття; образ, що втілює певну ідею [2, с. 487].

Символи і знаки досліджує семіотика. Як наука, вона зароджувалася наприкінці XIX – на початку XX століття. Її засновниками прийнято вважати американського філософа, логіка та математика Ч. С. Пірса та швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра.

Семіотика (грецьк. semeion — знак) — наука, що досліджує виробництво, побудову та функціонування знакових систем, які зберігають і передають інформацію. Предметом дослідження семіотики є природні та штучні мови, усі типи візуальних знакових систем [3, с. 719].

З часу заснування семіотики як науки, отримані за нею знання практично застосовувалися у таких галузях, як, зокрема, лінгвістика, історія, філософія, політологія. В останній час практичного значення набуває семіотика і в політичному маркетингу. Завдяки їй можна знайти правильне значення тих чи інших символів, прискорити процес комунікації та поліпшити його якість, наблизити певні ідеї до цільової аудиторії. Італійський філософ і семіолог У. Еко у праці „Структура, якої не існує. Вступ до семіології” пише, що проблеми семіотики тісно пов'язані з проблемами масових комунікацій [4, с. 407].

За допомогою знаків і символів здійснюється цілеспрямована комунікація з цільовими групами, прискорюється передача повідомлень. Знаки і символи – невід'ємна складова маркетингових стратегій і

політичної реклами зокрема, вони допомагають ефективніше впливати на думки і поведінку суб'єктів комунікації, що особливо важливо сьогодні, в інформаційну добу.

Комунікативний простір сучасної політики формується через виробництво та застосування символів. Будь-які політичні актори (партії, рухи, об'єднання) мають свою символіку, при створенні якої вони орієнтуються на певну цільову аудиторію — певну кількість осіб, яких можна об'єднати за однією або кількома характеристиками. Ці характеристики політичні актори обирають в залежності від мети і завдань комунікативного повідомлення. Представникам влади і політичних сил важливо, аби цільова аудиторія зрозуміла їхні повідомлення. В межах цільової групи є свої знаки і символи, які трактуються певним чином лише нею, а поза межами цієї групи можуть мати дещо інше значення. Функцію меж між групами виконують межі держав, міст, мова, вік, стать, релігійні уподобання, культурна належність, освіта тощо.

У політичному маркетингу використовуються знаки і символи, які може зрозуміти конкретна цільова аудиторія. Вони мають спростити засвоєння нею політичних повідомлень. Наприклад, якщо хтось з українських політичних діячів, звертаючись до громадян з метою переконати їх у ефективності своєї політичної програми, почне цитувати Коран, то його не зрозуміє більшість слухачів, оскільки майже все населення країни сповідує православну релігію. Коран — важливий символ, але зовсім іншого культурного та релігійного середовища.

Як символ розглядаються назва, метафора, число, емблема, герб, стяг, гімн та інші знаково-символьні засоби створення нових значень та закріплення старих, що застосовуються як інструмент конструювання політичного і соціального простору в межах політичного маркетингу.

Проте іноді символи можуть й ускладнювати процес розуміння повідомлень суб'єктами комунікації, якщо їх не можна зрозуміти в межах певного соціального і політичного простору. Це, наприклад, використання іншомовних слів або звернення до традицій і звичаїв, не властивих культурі народу тощо.

У наш час символи в політичній рекламі використовують для віртуального спрощення політичної та соціальної дійсності, передачі якоїсь думки щодо політичних процесів та формування потрібних емоцій у громадян. Перешкодою в процесі рекламної комунікації можуть бути мова, релігія, освіта, національна та культурна належність, ерудиція тощо. Тому суб'єктам політичного маркетингу потрібно звертати особливу увагу на знаки і символи, які вони застосовують, щоби інформація, яку вони передають, була сприйнята реципієнтом відповідно до того сенсу, який бажає передати комунікатор.

Символи встановлюють взаємозв'язок між архетипами „колективного несвідомого”, а на рівні соціальних уявлень вони регулюють співвідношення стереотипів „масової свідомості”. Символи — важливий засіб репрезентації

політичних акторів, засіб їх представлення в структурах влади та в політичному просторі.

Символи, які використовуються в політичному маркетингу, виконують різні функції, зокрема – комунікативну, функцію ідентифікації, мобілізації, вони сприяють розвитку політичної свідомості, солідарності, належності до певної групи.

В системі політичного маркетингу символи використовують для створення бренду, побудови та репрезентації іміджу, для спрощення комунікативного процесу між політичними акторами та аудиторією, як бренд, завдяки якому впізнають ту чи іншу політичну силу, який сприяє її просуванню на політичному ринку.

У політичному маркетингу символи поширюються як логотипи, знаки, емблеми, що вказують на належність до певного суб'єкта, позиціонують його і дають змогу виділити його з групи аналогічних суб'єктів. Відбувається проекція характеристик і якостей суб'єкта на символ. У випадку, коли обирається символ, який вже володіє певними характеристиками, то ці характеристики екстраполюються на суб'єкт. Символ починає заміщувати політичного актора, в відтак відбувається заміна реального на віртуальне.

Символи стають ефективним засобом впливу на масову свідомість в межах політичної комунікації, допомагаючи просуванню певного політичного продукту. Наприклад, під час президентства В. Ющенка перша леді К. Ющенко отримала українське громадянство вже після обрання чоловіка Президентом України. Але під час виборчої кампанії вона використовувала символи, історично властиві лише громадянам України: одягала вишиванки, прикраси, притаманні українській культурі, розмовляла українською мовою з журналістами тощо. Всі ці символічні дії спрямовувалися на те, щоб побороти образ, який їй намагалися приписувати опозиційні В. Ющенкові політичні сили.

Символи часто переходять від функції пояснення та спрощення реальності до функції її побудови. Відбувається процес симуляції в тому значенні, яке надає цьому поняттю французький соціолог, філософ та культуролог Ж. Бодріяр у праці „Симулякри і симуляція”. Процес симуляції вчений називає породженням моделей реального без першопричини та без реальності. Йдеться не про імітацію чи повторення, йдеться про заміну реального знаками реального, копію без оригіналу, репрезентацію того, чого насправді не існує [5, с. 6, 7]. Прикладом може слугувати процес створення політичних новин, коли значимість одних подій цілеспрямовано принижується, а з інших, незначних, можуть зробити сенсацію, аби підвищити свій рейтинг чи змістити увагу на інший об'єкт.

Іншим прикладом симулятивної політики, що будується за допомогою знаків і символів, можуть бути псевдоособистості. Побудова іміджу спонукає політичних акторів дотримуватись певних правил, щоб досягти своєї мети. Як зазначає Ч. Пірс, один із засновників семіотики, властивість,

яка перетворюється на символ, що відсилає до свого об'єкта, може бути таким, яку символ взагалі міг би мати, але в реальності такий символ не існує.

Іноді втрачається зв'язок між реальним суб'єктом та його образом [6, с. 97]. Як приклад можна навести випадок, коли була спростована інформація щодо освіти українського політика Р. Зварича. Внаслідок цього імідж Р. Зварича, на той час міністра юстиції, який був побудований на вигаданих заслугах, доповнився ще однією, але дуже характерною негативною рисою. Схожа ситуація мала місце і восени 2009 року з тогочасним заступником голови СБУ А. Кислинським, коли було оприлюднено інформацію про фальсифікацію ним диплома про вищу освіту.

Політичний маркетинг репрезентує загальну семіотичну концепцію, що проявляється у відповідній назві, логотипі, музичному супроводі, виробництві символічної продукції (плакати, листівки, рекламні відеоролики, політичні комп'ютерні ігри, сувеніри). Обирається канал комунікації: це можуть бути засоби масової комунікації чи групи підтримки, а також прямий символічний вплив на виборців на прес-конференціях, мітингах, масових акціях. Прикладом може бути будь-яка президентська чи парламентська виборча кампанія, під час якої на майданах обласних центрів скликають мітинги, забезпечують їх музичний супровід, запрошують відомих артистів, поширюють рекламні буклети та листівки, лунають промови з вихвалянням певного політичного актора. В Україні такі акції влаштовують і провладні політичні сили, і їхні антагоністи. Ці події охоче висвітлюють ЗМІ, зокрема, телебачення. І чим яскравішою та масовішою була акція, тим більше ефірного часу та сторінок друкованих видань може отримати її висвітлення.

Символи мають як лінгвістичний, так і візуальний прояв. Розуміння візуальної та лінгвістичної семіотики як елемента політичної комунікації є вирішальним для сприйняття громадянами політичних повідомлень. Політичні актори прагнуть управляти візуальними та лінгвістичними можливостями в межах політичного дискурсу.

Для прикладу можна розглянути події, пов'язані з ухваленням нового Податкового кодексу. Метою влади було збільшення надходжень до Державного бюджету за рахунок малого і середнього бізнесу. Після „податкового майдану” влада погодилася на діалог з представниками протестувальників. Одним із завдань цієї акції було бажання влади продемонструвати, що вона підтримує свободу слова, що громадяни мають можливість впливати на її рішення. Таким чином, акції протесту як інструмент, „завдяки” якому вносилися зміни до законопроекту, відіграли значну роль у побудові іміджу влади як такої, що прислухається до народу та реагує на його вимоги. Для підкреслення значущості влади під час мітингів активно використовувалася саме державна символіка — прапори, герб, гімн.

Лінгвістична семіотика як складова маркетингової кампанії складається зі звуків, слів, порядку вживання певних слоганів.

Отже маркетингова кампанія стає більш ефективною, якщо обрані слова не тільки мають бажане значення та підтекст, але й відкривають шлях цілому ряду семіотичних можливостей, включаючи асоціації. Особливістю візуальної мови є те, що її прояв зумовлений імпульсами нашої підсвідомості, а неможливість підробити ці імпульси дозволяє нам довіряти цій мові більше, ніж звичайному вербальному каналу спілкування.

Візуальна семіотика складається із зображень. Її основним принципом є передача актуальної події. Символи, що застосовуються для передачі подій, можуть мати й додаткове значення, яке можна сприймати відповідно до своєї взаємодії з ним та розуміння комплексної системи культурних кодів.

Культурні коди і значення виходять з історії, традицій та звичаїв певного народу. Символи можна зображати графічно, через фігури людей, скульптуру та архітектуру, окремі міста також можуть бути символами. Наприклад, Лондон – ділова столиця світу, американська статуя Свободи – символ демократії, Ватикан і Мекка мають символічне значення для людей релігійних. Символічними можуть бути і події, наприклад, руйнування Берлінської стіни.

Одним з найважливіших елементів візуальної семіотики є колір. Це своєрідний символ, який передає певну інформацію. Крім того, це емоційний символ, що апелює до почуттів людини через асоціативне сприйняття. Колір політичної партії впливає на емоційний стан виборця сильніше, ніж фотографія кандидата. Як уже зазначалося, в різних політичних і культурних просторах кольори наповнюються різним сенсом, що значно ускладнює уніфікацію кольорового оформлення реклами. Намагання українських політичних партій створити логотип, який би викликав асоціації з державною владою, призвела до того, що більшість з них використовує відтінки синього чи жовтого кольорів або їх поєднання (наприклад, Партія регіонів, партія „Реформи і порядок”).

Значення, яке ми надаємо певному зображенню, є результатом суміші культурних кодів та персонального досвіду щодо їх розуміння. Іноді в часі і просторі смислове наповнення символів змінюється. Наприклад, в Нідерландах національним кольором є помаранчевий, а в Україні цей колір асоціюється з виборами 2004 року. В Індії білий колір вдягають під час трауру, а тому дипломатичний етикет не передбачає зустріч індійської делегації в одязі такого кольору.

За різкої зміни основних символічних орієнтирів, наприклад, таких, як революція, існуючі символи можуть швидко втрачати свій сенс.

Важливим символічним елементом у політичному маркетингу є й графічні зображення. У графічному дизайні політичної реклами часто зустрічаються геометричні фігури, що символізують політичні ідеї

та програми партії, руху, об'єднання. Вони безпосередньо пов'язані з цінностями, архетипічними символами, які їм приписуються у відповідному соціокультурному середовищі [7, с. 122]. Під архетипом розуміють універсальні образи і символи, що містяться в колективному несвідомому. Завдяки їм у індивідуумів виникають певні почуття та думки стосовно об'єкта, знака, події.

Візуальна семіотика ефективніша, ніж лінгвістична. Перевагами її можна вважати те, що вона не потребує знання іноземних мов, не треба витрачати додаткових зусиль, її аналіз відбувається досить швидко.

Семіотична складова маркетингової комунікації уособлює як вербальні, так і візуальні символи. Маркетингова комунікація стає успішнішою, якщо вона не тільки звертається до подій, фактів та речей, але й дає можливість чинити бажаний вплив на побудову політичної та соціальної реальності.

Інструментами маркетингової комунікації є не тільки окремі символи, але й цілі системи значень. Наприклад, мітинг може бути присвячений певній даті, відбуватися біля історичного чи політичного пам'ятника, архітектурної пам'ятки з використанням транспарантів з відповідним графічним зображенням і мати характерний музичний супровід [8, с. 122]. Можна назвати конкретні форми символів як комунікативного інструменту в політичному маркетингу.

Національно-державна символіка. До неї належать державний стяг, гімн, герб та інші державні символи. Їх використовують не тільки держави, але й певні організації, об'єднання. Прикладом є прийняття в Росії гімну СРСР із заміною тільки окремих слів у тексті. Ця подія має велике символічне значення як для громадян Росії, так і для інших держав і вказує на політичний курс російської влади.

Архітектурні та скульптурні споруди. Тут має значення не лише форма і зміст, але й час, місце та мета їх створення. Іноді додаткового змісту вони набувають з часом, після якоїсь значної події. Прикладами символічних споруд можуть бути будівля Верховної Ради України, пам'ятники діячам радянської епохи в СРСР та у незалежній Україні. Показовим також є розбіжності сприйняття пам'ятників радянської епохи громадянами сучасної України, Росії, Білорусі та державами Балтії.

Політична топоніміка. Назви вулиць і міст, а також сам процес їх перейменування можуть мати символічне значення. Нині в Україні триває процес стирання минулого шляхом заміни назв багатьох вулиць, що носили імена представників радянської епохи [9, с. 147]. Вже було перейменовано проспект Радянської України на проспект Георгія Гонгадзе, вулицю Червоноармійську — на Велику Васильківську тощо.

Політичні репресії. Характерними рисами політичних репресій можна назвати хибне тлумачення природних дій як кримінальних, наведення перекручених фактів, абсурдність висновків суду. Наприклад, за часів СРСР з політичних мотивів був звинувачений Л. Лук'яненко. 2004 року після виборів Президента проти голови Донецької обласної ради Б.

Колесникова було порушено кримінальну справу. З останніх прикладів до політичних репресій можна віднести затримання экс-міністра внутрішніх справ Ю. Луценка. Головною причиною таких справ були саме політичні мотиви.

Музична символіка. Уособлює в собі гімни, народні, революційні пісні, а також пісні, призначені для рекламування політичної сили (наприклад, „Разом нас багато”, „Юля косу носить”). Виконання відомими артистами пісень під час виборів на підтримку того чи іншого кандидата, що підсилює емоційний стан виборців, робить цю кампанію різнобарвною, апелює до почуттів і використовується в комплексі з іншими символічними формами.

Політична мода і стиль. Окремі політичні сили під час знакових подій можуть вдягати значки або елементи одягу, що за своєю формою чи кольором відрізняють їх від інших і мають певне смислове навантаження. Окремим питанням є мода українських політиків. Яскравими прикладами може бути стиль голови партії „Батьківщина” Ю. Тимошенко, економіста О. Кужель, радника Президента України Г. Герман. Вдягаючи речі, створені популярними українськими і світовими модельєрами, вони ніби переймають на себе частину популярності цих дизайнерів.

Всі описані нами форми семиотики як окремо, так і в комплексі активно застосовуються в політичному маркетингу і впливають на сприйняття політичної реальності, а також використовуються для її побудови.

За допомогою знаків і символів чиниться вплив на суб'єктів комунікації, а тому останнім часом поряд з широким застосуванням вже відомих громадянам знаків і символів виробляється чимало нових.

Символ став одним з основних інструментів побудови й осмислення політичної дійсності. Активне його застосування у політичному маркетингу зумовлюється тим, що символ є основним засобом репрезентації політичних акторів та подій, комунікації між владою і суспільством, а також ефективним інструментом побудови політичної реальності.

Література:

1. **Лотман Ю. М.** Символ в системе культуры: в 3 т. / Ю. М. Лотман. – Таллин: „Александра”. Т. 1: Статьи по семиотике и топологии культуры. – 1992. – С. 191 - 199.
2. **Холл Дж.** Словарь сюжетов и символов в искусстве / Дж. Холл; пер. с англ. А. Е. Майкапара. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1996. – 656 с.
3. Постмодернизм: энциклопедия / сост.: А. А. Грицанов, М. А. Можейко; под ред. А. И. Мерцалова. – Минск: Интерпрессервис: Книжный Дом, 2001. – 1040 с.
4. **Эко У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с англ. А. Г. Погоняйло, В. Г. Резник; под ред. М. Г. Ермакова. – СПб.: ТОО ТК „Метрополис”, 1998. – 432 с.

5. **Бодріяр Ж.** Симулякри і симуляція / Ж. Бодріяр; пер. з фр. В. Ховхун. – К.: Основи, 2004. – 230 с.
6. **Пирс Ч.** Начала прагматизма / Ч. Пирс; пер. с англ. В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина. – СПбГУ: Алетейя, 2000. – 352 с.
7. **Егорова-Гантман Е. В.** Политическая реклама / Е. В. Егорова-Гантман, К. В. Плешаков. – М.: Центр политического консультирования „Никколо М”, 1999. – 240 с.
8. **Dietrich Busse.** Semantic Strategies as a Means of Politics: Linguistic Approaches to the Analysis of „semantic struggles” [Електронний ресурс] / Dietrich Busse. – Режим доступу: <http://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/fileadmin/Redaktion/Institute/Germanistik/AbteilungI/Busse/Texte/Busse-1993-03.pdf>. – Назва з титульного екрана.
9. **Быкова Т. Н.** Политическая символика: к проблеме определения и происхождения / Т. Н. Быкова // Вісник СевДТУ. Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. – Севастополь.: Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 145 - 148.

УДК 329.7

Вплив позапарламентських рухів на політичний розвиток суспільства

Світлана Боева,
аспірант кафедри політології
Інституту соціальних наук
Одеського національного університету
ім. І. І. Мечникова

Стаття присвячена аналізу діяльності сучасних позапарламентських рухів. Ця тема стала актуальною з огляду на активізацію масових громадянських виступів у багатьох країнах, зокрема, в Тунісі, Єгипті, Греції, Росії, Іспанії тощо. На основі аналізу наслідків сучасних громадянських протестів дії позапарламентських рухів автор розглядає як провісників демократичних змін в суспільстві, а непарламентські організації – як альтернативний варіант нинішнім урядам країн.

Ключові слова: позапарламентські рухи, акції протесту, глобалізація, антиглобалізм.

The article examines the current extra-parliamentary movements. This topic is relevant in view of intensification of mass civil actions in the world, particularly in Tunis, Egypt, Greece, Russia, Spain and others. In the article on the basis of the analysis of the consequences of modern civil protests the actions of non-parliamentary movements are investigated as predecessor of democratic changes in society, and non-parliamentary organizations – as an alternative of current governments.

Keywords: extra-parliamentary movements, protest actions, globalization, anti-globalism.

У проблемному полі сучасного суспільствознавства дослідження позапарламентських рухів набуло останнім часом пріоритетного характеру. Причина – масові мітинги та демонстрації у різних країнах світу. Позапарламентські організації активізували свою діяльність у

захисті прав людини, що можна охарактеризувати як початок нового етапу в процесі демократизації і, більш широко, – модернізації деяких країн. С. Хантінгтон зазначає: „Нестабільність міста – обстановка переворотів, безладу та демонстрацій – являє собою в якійсь мірі неодмінну характеристику модернізації” [5, с. 92]. Звичайно, ступінь, в якому проявляється ця нестабільність, залежить від ефективності та легітимності політичних інститутів суспільства. Історичний досвід засвідчує, що саме масові протести стають провідником змін як в політичний, так і в соціальній та економічній сферах життя. Таким чином, актуальність аналізу діяльності сучасних позапарламентських рухів та активності непарламентських опозиційних організацій безперечна.

Об’єкт дослідження – сучасні позапарламентські рухи як інституційований прояв громадянського протесту.

Предмет дослідження – специфіка прояву протестних настроїв громадян у добу глобалізації.

Мета статті – визначення причин та способів діяльності позапарламентських рухів, виявлення ступеня їх впливу на суспільство тощо.

Протестні дії є інструментом негативного впливу громадян на владу та окремі її дії, спричинені незадоволенням соціально-політичною ситуацією або неможливістю іншими засобами артикулювати інтереси їх потреб [2, с. 127]. Більшість дослідників відносять до основних форм політичного протесту його організовані масові форми, а саме мітинги, демонстрації, стайки, пікетування тощо.

На початку XX століття масові політичні процеси проявили себе як рушійна сила структурних змін в суспільствах, фрустрованих процесами прискореної модернізації. На думку американської дослідниці П. Норріс, з середини 1950 років у західноєвропейських країнах розпочався новий цикл організованого протистояння громадян владі та її окремим рішенням, який символізував зростання кількості протестних соціальних рухів та здійснених ними акцій. Узагальнення динаміки протестних дій у межах цього циклу свідчить, що у 1960-х роках західноєвропейські країни охопила хвиля студентських протестів, страйків, екологічних протестних рухів та рухів за рівні права жінок і чоловіків. Симптоматично, що у 1980-х роках та на початку 1990-х років протестні акції громадян охопили й країни Центральної та Східної Європи, що призвело до падіння соціалістичних режимів.

Починаючи з 1990-х років, простежується дедалі більша інтернаціоналізація політичних протестів, свідченням чого стало зростання кількості антиглобалістських та екологічних акцій протесту і консолідація протестних міжнародних рухів. Саме вони стали базою для створення неурядових організацій (НУО) наприкінці 1980-х років.

Їх бурхливий розвиток у певній мірі став наслідком кризи лівих рухів на Заході і в країнах третього світу. Серед таких рухів та організацій можна назвати Amnesty International – Міжнародну федерацію прав людини (виникла понад 80 років тому, діє в 90 країнах), Лікарі без кордонів, Oxfam. Серед організацій, що опікуються захистом прав трудящих, можна назвати Національний трудовий комітет, заснований 1981 року (сфера його діяльності – протистояння втручанню уряду США у справи країн Центральної Америки), рух „Справедлива робота” (Jobs with Justice), що являє собою об’єднання різних організацій з метою боротьби за права робітників та економічну справедливість, британську мережу організацій „Праця без етикетки” (Labour behind the label), що підтримує зусилля робітників-текстильників у захисті їх прав, підвищення заробітної платні і поліпшення умов праці тощо.

На сьогодні найбільш впливовими позапарламентськими рухами можна вважати сапатистів, анархістів та антиглобалістів.

З 1983 року у Мексиці розпочала свою діяльність Сапатистська армія національного визволення. Сапатисти вимагають конституційного закріплення прав корінних народів Мексики, виступають проти неоліберальних реформ в країнах Латинської Америки. З 1994 року члени цього руху значно активізувалися. Вибухнуло повстання в Чьяпасі, коли сотні тисяч людей вийшли на вулиці для підтримки сапатистів. З 1996 року діє загальнонаціональна громадянська організація – Сапатистський фронт національного визволення. З 1996 по 2006 рік фіксується масове укорінення програмових положень Фронту у свідомості громадян Мексики. 2006 року відбувся марш сапатистів у 32 регіонах країни на підтримку запропонованих Фронтом альтернативних програм розвитку суспільства [2]. Нині активність сапатистського руху зменшилася, оскільки уряд Мексики пішов на поступки в деяких питаннях.

Антиглобалізм у Європі виник як форма стихійного протесту широких мас населення, до яких входять переважно представники дрібного і середнього бізнесу, проти неоліберальної моделі економічного розвитку, яка методично розширює вплив великих транснаціональних корпорацій і пов’язаних з ними владних кіл провідних західних держав.

Однією з найвпливовіших антиглобалістських організацій є АТТАК. Вона постала у Франції 1998 року як рух проти фінансових спекуляцій і швидко зросла до 50 тисяч членів. АТТАК – це мережа місцевих комітетів, які виступають проти фінансових спекуляцій, офшорних зон, політики СОТ. АТТАК активно допомагає однодумцям в інших країнах (створено АТТАК Бельгії, Італії, Швеції, Бразилії, Аргентини).

Іншою відомою організацією є Direct Action Network (Мережа прямої дії). Це переважно університетський рух, який організував загальновідому „акцію в Сіетлі”. DAN бореться проти комерціалізації школи (в тому числі й вищої), нав’язування ТНК своєї волі національним економікам,

проти пограбування країн „третього світу”, нищення тропічних лісів, впровадження платної медицини тощо.

Спеціалізована організація Tute bianche (Білі халати) виникла в Італії. Вона спеціалізується на захисті прав хворих та малозабезпечених громадян, іммігрантів, жінок, дітей. Tute bianche засновують соціальні центри допомоги бездомним і безробітним, об'єднують їх у групи взаємодії, вчать боротися за свої права, дбають про розвиток місцевого самоврядування.

Екологічні молодіжні рухи – Movimiento de resistencia global (Рух глобального опору, виник в Іспанії) і Globalize Resistance („Глобалізуємо опір!”, виник в Англії) об'єднують групи сквоттерів, борців за права молоді (зокрема, за право на культуру, незалежну від офіційної вестернізованої поп-культури), за обмеження влади монополій (за обкладення ТНК прогресивним соціальним податком) [4].

2001 року було засновано Всесвітній соціальний форум – міжнародну зустріч, яка проводиться щороку на противагу Всесвітньому економічному форуму в Давосі. Форум об'єднує активістів багатьох соціальних рухів з усього світу, які шукають альтернативу пропонованій неолібералізмом моделі глобалізації. Вже на II Всесвітньому соціальному форумі (ВСФ) у Порту-Алегрі (Бразилія), що відбувся у січні – лютому 2002 року, брало участь понад 100 тисяч учасників, у тому числі й понад 15 тисяч офіційних делегатів від більше, ніж 4 тисяч організацій і рухів з 123 країн світу, включаючи 500 парламентаріїв. На Форумі було акредитовано понад 3 тисячі журналістів. Під тиском організацій з країн „третього світу” II Всесвітній соціальний форум ухвалив Декларацію відверто антиамериканського спрямування. ВСФ засудив війну в Афганістані, розцінивши її як тероризм та початок „безперервної всесвітньої війни для встановлення панування США та їх союзників”, в ході якої „іслам демонізується”, а „расизм і ксенофобія пропагуються” [4]. Декларація вимагала скасування економічної блокади Куби та Іраку, а також підтримала боротьбу народу Палестини за створення власної держави (цікаво, що у Форумі офіційно брали участь дві найлівіші організації ООП - Народний фронт визволення Палестини та Демократичний фронт визволення Палестини, що перебували в різкій опозиції до Я. Арафата).

У січні 2010 року в Порту-Алегрі відбувся X Всесвітній соціальний форум, на якому була розкритикована неоліберальна модель економіки і міжнародна валютна система. Учасники зібрання наголосили на необхідності захисту довкілля та гуманітарної допомоги Гаїті, що зазнав катастрофічного землетрусу, а також попередили про небезпеку відродження правих сил у Латинській Америці.

Анархістський сучасний рух дуже розмаїтий, має безліч течій. Поряд з „старими” анархістами, тобто представниками його класичних напрямів (переважно анархо-синдикалістами та анархо-комуністами), існує,

наприклад, такий рух, як анархо-примітивізм. Нині анархістський рух об'єднує вже десятки тисяч революціонерів у багатьох країнах. З'явилися групи анархістів і в країнах, де їх ніколи не було, наприклад, в Нігерії, Туреччині, Лівані, Бангладеш. Одним з найсильніших сьогодні є Грецький анархістський рух. Яскраво проявили себе анархістські організації 2009 року. По всьому світу відбулися першотравневі демонстрації. У Франції було організовано понад 300 акцій, у яких взяло участь більше мільйона осіб. В Іспанії на тлі найвищого рівня безробіття відбулися численні демонстрації анархістів та лівої опозиції. Проїшли анархістські мітинги й у Росії, Україні, Польщі, Болгарії, Німеччині, Швейцарії, Італії.

Такими протестами громадянське суспільство висловлює своє незадоволення політикою урядів, прагне донести до найширших мас свою оцінку політичних дій. По-суті, це – найдієвіша форма прямої демократії сьогодення.

У листопаді 2010 року світ знову сколихнули численні акції протесту. В центрі Рима пройшла студентська демонстрація проти рішення правоцентристського уряду С. Берлусконі реформувати університети та зменшити витрати бюджету на освіту.

Сотні вчених з Болгарської академії наук зібралися, щоби продовжити акцію протесту проти неефективної політики у сфері науки та освіти.

Два найбільші профспілкові об'єднання Іспанії – Загальний союз трудящих та Робітничі комісії організували в ряді міст акції протесту проти соціальної політики уряду.

У листопаді 2010 року в Україні прокотилась хвиля протестів представників малого і середнього бізнесу, підтриманих опозицією, проти прийнятого Верховною Радою нового Податкового кодексу. Учасники цих акцій вимагали від Президента застосувати вето до цього документа.

До загальної логіки активізації масових протестних рухів вписуються й демонстрації в Тунісі та Єгипті на початку 2011 року.

Найважливішою характеристикою аспектом сучасних позапарламентських рухів є їх мережевий характер, діяльність без традиційної пірамідалної ієрархії [3]. Всі рухи та ідеології рівні, домінуючої організації немає. У цьому можна побачити передумову довговічності цих рухів, оскільки мережа є принципово відкритою і децентралізованою.

Практично всі опозиційні організації мають свої сайти в Інтернеті, що дозволяє швидко поширювати необхідну інформацію. Оперативність реагування різних груп усередині руху забезпечує багаторічна традиція неформальних відносин, що склалася в середовищі лідерів неурядових організацій, які визначають обличчя і зміст позапарламентського руху. Демонстрації протесту за участю десятків тисяч людей з різних куточків світу покликані не тільки вирішувати політичні завдання, але й згуртовувати людей з перспективою розширення соціальної бази руху на основі формування особистих контактів.

Однак позапарламентські об'єднання досить нестійкі в довгостроковій перспективі. Так, антиглобалізм поки що не має двох найважливіших складових, які могли б зробити його самостійною політичною силою світового значення – цілісної ідеології та єдиного координаційного органу.

Світовий соціальний форум і його виконавчі структури поки що не мають ні ідеології, ні єдиного політичного центру. Створення того й іншого, мабуть, є важливим завданням усіх непарламентських організацій, якщо вони мають намір серйозно протистояти несправедливій політиці урядів.

Позапарламентський рух як альтернатива нинішнім урядам країн має непогані перспективи. Саме дії позапарламентських організацій стають провідниками змін в суспільстві, вони виступають за поліпшення життя в конкретній країні та в усьому світі.

Позапарламентський рух рано чи пізно може перетворитися на головного політичного і громадського противника чинного ладу і стати другим полюсом у межах політичної системи кожної країни.

Література:

1. **Алмонд Г. А., Верба С.** Гражданская культура и стабильность демократии / Г. А. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – №4. – С. 97 – 105.
2. **Валлерстайн Им.** Чего добились сапатисты? / Им. Валлерстайн // Скепсис. – Код доступа: http://scepsis.ru/library/id_1749.html
3. **Кагарлицкий Б.** Восстание среднего класса / Б. Кагарлицкий.- М.: Ультра Культура, 2003. – 320 с.
4. **Тарасов А.** „Антиглобалисты”: лик без / А. Тарасов // Скепсис. – Код доступа: http://scepsis.ru/library/id_2287.html
5. **Хантингтон С.** Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс – Традиция, 2004. – 480 с.

УДК 329.05 (477)

Квазісистемність української багатопартійності

Катерина Меркотан,

кандидат політичних наук,
вчений секретар Державного інституту
сімейної та молодіжної політики

У статті досліджуються проблеми становлення багатопартійної системи в Україні, окреслюються шляхи вдосконалення міжпартійних взаємодій.

Ключові слова: політична партія, багатопартійність, партійна система.

In the article the problems of Ukrainian multi-party system becoming are researched; the ways of party's cooperation improvement are outlined.

Keywords: political party, multi-party system, party system.

Світ сучасних політичних партій досить різноманітний і динамічний: одні партії домінують, інші лише позначають свою присутність на політичній арені; одні залучають до своїх лав мільйони громадян, інші задовольняються нечисленним представництвом.

Нині відбуваються зміни як у ставленні до політичних партій, так і в розумінні їх сутності. Саме тому доцільно розглянути сучасний стан та роль партій, їх місце у політичній системі. Крім того, переосмислення партійного розвитку сприятиме з'ясуванню особливостей української багатопартійності.

Партійна складова політичної системи завжди привертала увагу науковців, передусім, політологів. Починаючи з М. Острогорського [1], у політичній науці вважалося, що партії необхідно класифікувати на підставі такого критерію, як їх взаємозв'язок з громадянським суспільством. Виходячи з цього, зрозумілою була логіка появи масових, а згодом універсальних партій („хапай усіх”). Відтак відомі концепції, що використовуються для пояснення партійних трансформацій (Р. Міхельс,

М. Дюверже, С. Ліпсет, С. Роқан та ін.), стали вагомим теоретичним підґрунтям для наукових розвідок у цій політологічній царині.

Різні аспекти партійної розбудови становлять предмет дослідження українських науковців. Публікації А. Пахарєва, М. Обушного, М. Томенка, Е. Афоніна, О. Крюкова, В. Якушика, М. Примуша, Ю. Шведа, С. Телешуна, О. Гараня, Л. Гонюкової та інших стосуються проблем визначення та класифікації партій і партійних систем, їх функцій, основних умов інституціалізації тощо. Водночас на сьогодні в Україні відчувається брак системних досліджень у царині багатопартійності. Аналіз її особливостей видається вельми актуальним з огляду на кількість партій та перспектив їх розвитку.

Загалом можна виокремити кілька чинників сучасних партійних модифікацій:

- сучасні партії відрізняються від партій зразка XIX століття політичними, економічними, соціальними, ідеологічними умовами;
- „кадрові” і „масові” партії суттєво видозмінюються;
- деякі нові партії „не вписуються” у межі встановлених класифікацій, що утрудняє процес аналізу й узагальнення особливостей партійного розвитку.

Йдеться, власне, про те, що сучасні політичні партії змушені відмовлятися від домагань на ідеологічне й інтелектуальне керівництво масами. Вони воліють звертатися безпосередньо до виборців, а не до членів партії. Разом з тим, зростає кількість громадян, які прагнуть бути незалежними, ідеологічно незаангажованими. Зрештою, у партійному середовищі набувають актуальності так звані народні ідеології, тобто ідеології „для всіх”, а виборче середовище поповнюється протестним електоратом. Сучасні партії радше прагнуть віддзеркалювати, ніж формувати громадську думку. У такий спосіб проявляється стратегія масових партій – прагматизм вище ідеологічних принципів, а технології політичного маркетингу важливіші, ніж повсякденна робота з виборцями.

Отже трансформація „старих” і поява нових партій пов’язана з суспільними змінами, які, в свою чергу, впливають на формування партійних систем. Це означає, що теоретико-методологічна цінність політичних партій полягає не лише у дослідженні їх функцій (представництво, „циркуляція еліт”, агрегація інтересів тощо), а й у визначенні сутності їх взаємодій.

Така мережа міжпартійних відносин складає, як правило, партійну систему, тобто сукупність партій, які беруть участь у боротьбі за владу та її здійснення. Типовими критеріями для класифікації партійних систем є:

- кількість партій, які борються за владу (однопартійна, двопартійна, багатопартійна система);
- характер міжпартійних відносин (конкурентна, неконкурентна система);
- сформованість партійних структур (стабільна, нестабільна система);

- співвідношення партій з різним політичним статусом (мажоритарна, домінуюча, коаліційна система) тощо.

На перший погляд, найпростішим критерієм для класифікації партійних систем є кількість партій. Це необхідна, але недостатня умова існування багатопартійної системи. Підтвердження цієї тези знаходимо у „Політичних партіях” М. Дюверже, за яким багатопартійність нерідко ототожнюють з тим, що партій немає. „Країна, в якій громадську думку розколото численними, здебільшого недовговічними, ефемерними групами, не відповідає справжньому поняттю багатопартійності...” [2, с. 288]. Через понад 50 років С. Ліпсет висловлює ту ж думку, зазначаючи, що партії в нових електоральних демократіях не набудуть стабільності, доки не встановлять зв'язку з джерелами розмежування в суспільстві, як це відбулося в старих західних демократіях [3, с. 16].

Таким чином, певна кількість партій – це ще не партійна система. Відносини між партіями переростають у систему лише за умови їх стабільності та впорядкованості. В протилежному випадку можна говорити про систему, що перебуває на стадії формування, або про систему, що радикально змінюється. Цей підхід актуальний для вивчення багатопартійності в Україні, де партійні взаємодії досить слабкі та суперечливі.

У теорії порівняльної політології виділяють конкурентні та неконкурентні партійні системи (Г. Алмонд, А. Лейпхарт, Д. Мюллер). Зазвичай, конкурентні – це багатопартійні, неконкурентні – однопартійні системи. Конкурентні (змагальні) системи спираються, насамперед, на електоральну підтримку, неконкурентні зосереджуються на методах державного управління [4, с. 160]. Різниця між такими системами полягає у здатності політичних партій вільно створюватися та конкурувати у боротьбі за підтримку громадян.

Партійні системи розрізняються також за рівнем „агрегації інтересів”, тобто діяльності, в процесі якої політичні вимоги виборців стають складовими партійних програм [5, с. 156]. У результаті кожна партія виступає за певний набір політичних вимог і пропонує шляхи їх задоволення. Аналізуючи роль змагальних систем у агрегації інтересів, треба брати до уваги структуру міжпартійних взаємодій, взаємовідносин партій з електоратом, а також з різними гілками влади. Це важлива умова з огляду на те, що в багатопартійних системах агрегація інтересів може бути багаторівневою: 1) на рівні окремої партії – висування кандидатів; формулювання засад політичного курсу; 2) на рівні електорату – посилення партійної конкуренції; 3) на рівні коаліційних структур – вдосконалення законодавчих механізмів та процедур, дієвість урядових структур тощо.

Слід зазначити, що конкуренція більше, ніж двох партій як ознака багатопартійності загалом зменшує ймовірність формування уряду на базі однієї партії та одночасно збільшує шанси утворити коаліційний уряд. Разом з тим, визначити оптимальну кількість партій для багатопартійної

системи вельми складно. Відомі випадки, коли коаліції створювалися малими партіями для виключення з політичної боротьби впливовіших партій (наприклад, Французька комуністична партія та Італійська комуністична партія на певних етапах їх розвитку). Створення партійних коаліцій – один з найважливіших механізмів узгодження інтересів різних політичних сил у демократичному суспільстві. Для України дослідження коаліційної політики теж вельми важливе, зважаючи на серйозні суперечності у парламенті між двома основними таборами – Партією регіонів та БЮТом.

Міжпартійні взаємодії суттєво впливають на формування та реалізацію партійних стратегій. За наявності великої кількості партій, багато з них (особливо малі та маловідомі) обиратимуть стратегію відмови від „гонитви за голосами” в обмін на представництво в керівних парламентських органах і можливість впливати на політичний курс (стратегія „спільна участь – спільне голосування”). При цьому малі партії можуть поглинатися великими. Можливий інший варіант – створення нової партії шляхом об’єднання колишніх аутсайдерів. Такі варіанти підтверджують відносну релевантність теорії „мінімального простору” [6], згідно з якою головними факторами, що визначають ймовірність формування коаліцій, є розміри партій-учасниць та їх ідеологічна сумісність. Останній фактор стає підставою для класифікації багатопартійних систем. Зокрема, виділяються „помірні й поляризовані” багатопартійні системи [7]. Цікавою є думка Дж. Сарторі, що поява п’яти та більше партій створює „крайню багатопартійність”, небезпечну для існування держави. У цьому випадку йдеться про ефективність міжпартійних відносин, які або сприяють стабілізації партійної системи, або ж дестабілізують її.

Партійні системи поділяють на консенсусні, примирювальні та конфліктні [5]. У консенсусних системах партії, що контролюють парламентську більшість, не надто вирізняються ідеологічно і здебільш ефективно співпрацюють. У таких системах можуть спостерігатися інтенсивні політичні торги, дебати тощо. Втім, це не загрожує системі як такій. Прикладами консенсусної багатопартійної системи можуть бути партійні системи Норвегії та Швеції. В кожній з цих країн діє по чотири-п’ять партій – соціалісти, аграрії або центристи, ліберали, консерватори, дрібні комуністичні рухи [5, с. 171]. Будь-яка конфігурація цих партій в змозі – самотійно чи в коаліції – створити дійовий уряд.

У конфліктних багатопартійних системах зазвичай домінують партії, які мають протилежні ідеологічні позиції – аж до відкритої конфронтації. Останнім часом такі системи склалися в країнах Центральної і Східної Європи – Польщі, Чехії, Угорщині тощо. Україна теж має конфліктну багатопартійність через брак досвіду ефективних міжпартійних взаємодій.

Для дослідження багатопартійності важливого значення набуває характер взаємовідносин партій і держави. Останнім часом очевидною стала тенденція їх симбіозу в багатьох країнах. У результаті з’являються

нові, так звані картельні партії [8]. З їх появою політичні цілі стають егоїстичнішими, політика перетворюється на професію. Динаміка розвитку партійних моделей демонструє рух партій від громадянського суспільства до держави, а самі партії стають частиною державного апарату. В сучасних демократіях партії рухаються саме в такому напрямі [8, с. 34]. В цьому контексті Україна не стала винятком. Щоправда, українські картельні партії є такими лише тому, що прагнуть завоювати владу та утвердиться як агент держави. Поки що не йдеться про міжпартійну кооперацію, про формування класу професійних політиків, а відтак і про дійову міжпартійну конкуренцію.

Розвиток демократичних партійних систем тісно пов'язаний з рівнем особистісного впливу на політичні процеси. Політологи використовують зазвичай патрон-клієнтську теорію для аналізу партійної розбудови в країнах, що стали на шлях демократичного розвитку. Утвердження демократії послаблює особистісний вплив, у тому числі й в партійній царині.

Рівень особистісного впливу на політичний процес деяких країн

№ п/п	Країна	Рівень особистісного впливу
1.	Велика Британія	Низький
2.	Франція	Низький
3.	Німеччина	Низький
4.	Індія	Високий
5.	Нігерія	Високий
6.	Танзанія	Високий
7.	Японія	Середній

Складено за: [5].

В Україні зберігається тенденція до значного особистісного впливу на розвиток політичних і суспільних процесів. Здебільшого і партії ідентифікуються громадянами завдяки імені їх політичного лідера. На жаль, лідери до кінця не усвідомлюють покладеної на них відповідальності щодо формування політичних цінностей на вітчизняних теренах.

Вищезазначені теоретичні положення дають змогу з'ясувати, чи насправді українська багатопартійність є системним явищем?

Спочатку кілька слів про політичні партії України.

На сьогодні, за даними Міністерства юстиції України, їх налічується 185. Однак така кількість навряд чи свідчить про ефективну партійну розбудову в українському політикумі. На жаль, сучасні партії – це переважно формальні інститути громадянського суспільства та аж ніяк не захисники його інтересів.

Зазвичай партії намагаються боротися за владу, втім, як не дивно, далеко не всі (за даними ЦВК, у парламентських та президентських виборах 2002 – 2010 років взяли участь представники 118 партій). Справді дивно, бо брати участь у виборах хоча б раз на десять років – це обов’язкова умова, невиконання якої може призвести до анулювання реєстраційного свідоцтва партії (стаття 24 Закону України „Про політичні партії в Україні”).

Постає питання: для чого створюються партії, якщо вони не борються за владу? До того ж, у багатьох з них виникають труднощі з їх ідеологічною та соціальною ідентифікацією. Щоправда, це загальносвітова тенденція – поширення так званих народних партій з інтегрованими ідеологіями (найкращий приклад – Європейська народна партія). В Україні народними себе називає себе немало партій – Народна партія, Українська народна партія, Народна самооборона, Народна партія вкладників та соціального захисту, Народна влада, Народна екологічна партія, Народна воля, Народна сила, Народно-демократична партія тощо. Важко зрозуміти, чим вони відрізняються одна від одної.

Все це свідчить про слабку інституалізацію українських політичних партій, що дозволяє декому з дослідників називати їх квазіпартіями, або ж партійними субститутами, тобто організаціями партійного типу, які не виконують належних представницьких функцій, а реалізують свої вузькоєгоїстичні інтереси [9]. Втім, це не заважає експертам вживати термін „партійна система України”, не називаючи її, до речі, недосконалим політичним феноменом [10, с. 23 – 34].

Отже, маємо небезпечний виклик сучасного політичного плюралізму. Партій багато, але вони не є сутнісним втіленням демократії. За таких обставин навряд чи можна говорити про сформовану (багато) партійну систему. Це, радше, „поведінковий плюралізм”, але аж ніяк не інституційний. Справжня багатопартійність передбачає, що партії є головними політичними суб’єктами, вони віддзеркалюють погляди основних груп виборців, виступають від їх імені та беруть участь в управлінні державою як влада або як опозиція. Отже, поки що мало підстав вважати системною українську багатопартійність. Її можна визначити, як квазісистемну, тобто несправжню багатопартійну систему. На користь такої думки можна навести певні аргументи.

1. Не зважаючи на те, що в Україні налічується 185 партій, до складу парламенту 2007 року увійшли представники лише 16, тобто лише 8,6 % від загальної кількості партій.

2. Значна кількість партій взагалі жодним чином не проявляє, навіть не бере участі у виборах (67 партій – 36 % – не брали участі у виборах у 2002 – 2010 роках).

3. В Україні немає традицій партійного будівництва, низка партійна культура. Це засвідчує, зокрема, нетривалість існування політичних партій. Приміром, лише представники Комуністичної партії України є

народними депутатами України всіх скликань. Але тут треба зважити на комуністичне минуле, втім, теперішні комуністи суттєво відрізняються від своїх попередників.

4. Партії, створені після 2000 року, – це так звані партії нового покоління. Вони більше схожі на закриті клуби, а не на представницькі організації. Деякі з них активізуються лише під час виборів, а тому сприймаються суспільством як електоральні проекти („ЕКО + 25 %” тощо).

5. Сучасні партії переважно ідеологічно не пов'язані між собою, їхні ідеологічні уподобання важко зрозуміти пересічному громадянину. Та й не може бути 185 ідеологій! У політичному просторі України точиться боротьба не за ідеологію, а за найекстравагантнішу назву партії. Чого лише варті такі: „Ведуча сила”, „Праведність”, „Діти війни”, „Народна партія України”, „Пробудження”, „Права воля України”, „Ліберально-гуманістична партія „Товариш”.

6. Українське партійне середовище слабко структуроване, відтак слабкими є й міжпартійні комунікації; особливо слабка взаємодія парламентських і позапарламентських партій.

7. На українських теренах змагаються не політичні партії, а політичні лідери, а точніше – політичні особистості.

Таким чином, маємо політичні партії, але поки що не маємо партійної системи, яка б забезпечувала реалізацію політичних цілей і була механізмом формування та утвердження демократичної політичної культури і політичних цінностей. До того ж, партії, наділені досить суттєвими повноваженнями державного управління, могли б взяти на себе функцію об'єднаної сили і згуртувати суспільство на підставі певної національної ідеї чи певної програми національного відродження.

Здається, вже давно настав час для об'єднання зусиль усіх, хто вірить у національне відродження України, де ідея державності – не просто звук, а ідеологія єднання [11, с. 36]. Повільно, але приходить розуміння, що ідеологія (навіть народна) має бути дійовою і відповідальною концепцією боротьби за владу. А відповідальність зразу ж наштовхує на думку про зменшення кількості партій. Тому в царині політичних партій час від часу з'являються об'єднаної сили. Зокрема, недавно Українська демократична лівиця (у її складі – партія „Народна влада”, Соціал-демократична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана), „Справедливість”, Українська селянська демократична партія) висловила намір створити єдину політичну силу. Та здебільш такі наміри залишаються лише намірами.

Для набуття ознак системності багатопартійність має перетворитися на реальну взаємодію між партіями, між партіями та виборцями, між партіями і державою. Якщо така взаємодія не налагоджена, то важко говорити про партійну систему як таку. Багатопартійність є інститутом,

який само організується; він не складається стихійно. Щоб одержати систему, цей процес слід спрямовувати, використовуючи демократичні механізми.

Йдеться, зокрема, про створення конкурентних переваг у партійному просторі України. Це стане можливим за умови відновлення довіри громадян до партій як до політичного інституту та інституту громадянського суспільства. Навряд чи можна цього добитися, використовуючи лише особистісний фактор. Партії мають стати виразниками не особистісних, а суспільних інтересів. Крім того, конкурувати мають партійні програми, а не партійні лідери. Отже, на часі відродження ідеологічних принципів партійної діяльності, які в подальшому мають бути схвалені (чи не схвалені) суспільством, а відтак перетворитися на нову систему суспільних цінностей. Іншим суттєвим чинником партійної розбудови має стати перенесення осі політичних суперечностей з міжособистісних стосунків на міжпартійні комунікації. Важливо не підміняти конкуренцію політичних партій та їх програм конкуренцією піар-акцій та електоральних проєктів.

У цілому перехід політичних партій до парадигми ефективних взаємодій має стати важливим чинником демократичного розвитку, інституціоналізації партійного середовища. Сьогодні ж його учасники поки що не спроможні вирішити дві ключові проблеми – відчуження громадськості від влади та забезпечення механізмів ефективного функціонування багатопартійної системи.

Викладене дає підстави стверджувати, що багатопартійність – це процес створення, функціонування та розвитку певної кількості партій, взаємодія яких визначає якість партійної системи. Саме тому при аналізі партійної системи доцільно спиратися не на кількість партій, а на характер міжпартійної конкуренції, де проявляється рівень справжнього політичного впливу партій на суспільство.

Українська багатопартійність перебуває на стадії перетворення на систему реальних міжпартійних взаємодій. Допоки ж цього не сталося, системою її можна називати лише умовно, зважаючи на те, що є певна кількість партій, існують правові норми, але слабкими залишаються їх реальні взаємовідносини. Зрештою, коли і називати її системою, то лише де-юре, а де-факто це все ще квазісистема.

Література:

1. **Острогорский М.** Демократия и политические партии / М. Острогорский // Политология. Хрестоматия / Сост. М. А. Василик. – М.: Гардарики, 1999. – С. 526 – 540.
2. **Дюверже М.** Политические партии / М. Дюверже ; пер. с франц. – М.: Академический проект, 2000. – 560 с.
3. **Липсет С.** Неизбежность политических партий / С. Липсет // Политическая наука. – 2006. – №1. – С. 14 – 26.

4. **Истон Д.** Новая революция в политической науке / Д. Истон // Социально-политический журнал. – 1993. – №8. – С. 115 – 128.
5. **Алмонд Г.** Сравнительная политология сегодня / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон; пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
6. **Lijphart A.** Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries / A. Lijphart. – New Haven, 1984. – 229 p.
7. **Sartory G.** Parties and Party Systems / G. Sartory. – Cambridge, 1976. – 260 p.
8. **Кац Р.** Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий / Кац Р., Меир П. // Политическая наука. – 2006. – №1. – С. 27 – 44.
9. Особливості функціонування українських політичних партій як акторів українського політичного ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/329/#_ftnref3. – Назва з титул. екрану.
10. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / [за заг. ред. А. В. Єрмолаєва]. – К.: НІСД, 2010. – 528 с.
11. **Меркотан К.** Партії на роздоріжжі / К. Меркотан // Народний депутат. – 2010. – №5. – С. 32 – 36.

УДК 323.1

Українська національна ідея: чи можливий Імідж, якщо немає Місії?

Наталія Карпенко,
здобувач наукового ступеня
кандидата політичних наук
на кафедрі міжнародної інформації
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

Стаття присвячена пошуку символічно-смыслового навантаження потенційної національної ідеї українського суспільства. Представлено досвід формування американської та російської національних ідей. Проаналізовано психологічний образ української нації в історичній ретроспективі, подаються характеристики представникам українському козацтву відомими іноземними вченими і мандрівниками. Наголошується на важливості „місії” народу в аспекті формування позитивного міжнародного іміджу країни.

Ключові слова: національна ідея, республіканський устрій, самоврядні громади, узурпація, національно-визвольний рух.

The article is devoted to research of symbolically-sensitive load of the potential national idea of the Ukrainian society. Experiences of forming American and Russian national ideas are represented. Psychological character of the Ukrainians is analyzed regarding historical recovery. References given by the well-known foreigners to Ukrainian Cossacks being ancient and modern Ukrainian symbols are examined. Importance of existence of the nations' „Mission” regarding forming its' positive image is defined.

Keywords: national idea, republican regime, arbitrary communes, usurpation, national liberation movement.

Постановка наукової проблеми

Одним з найважливіших чинників формування позитивного іміджу держави на світовій арені є наявність стійкої національної ідеї у нації.

У багатьох наукових дослідженнях національна ідея розглядається як „Я-концепція”, тобто сприйняття нації самої себе – своєї ролі, сутності і місії у світі, передумов і цілей свого існування та розвитку. Брак чітких уявлень щодо цього унеможливорює соборність та моральну стійкість нації проти зовнішніх впливів і, відповідно, прогресивний соціально-політичний та економічний розвиток і добробут суспільства. В історичній ретроспективі національна ідея і патріотизм завжди були механізмом еволюції і прогресу як окремих народів, так і людства загалом. Будь-яка нація повинна мати уявлення про свою місію у світі. Символи певного суспільства, які можуть бути покладені в основу іміджу та бренду країни як вираження її можливостей, цілей і смислів, формуються з огляду на прагнення та ідеали соціуму. Визначення основних категорій, які можуть стати символічними в аспекті формування української національної ідеї, і є завданням цього дослідження.

Огляд деяких досліджень і публікацій

Важливість чинника національного самосприйняття для формування іміджу суб'єкта політичної діяльності представлена, зокрема, у дослідженнях Б. Андерсона, В. Баркова, І. Грабовської, І. Кисельова, В. Крисаченка, Л. Грінфелд, К. Єгорової-Гантман, С. Мітряєва, К. Плешакова, Ю. Романенка, О. Забужко, Ю. Луцького, С. Смирнова, Е. Сміта.

В історичному аспекті поняття „українська національна ідея” розглянуто у серії наукових праць І. Кураса, В. Солдатенка і Т. Бевз „Українська ідея”, виданих Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України імені І. Ф. Кураса [1], а також у колективній монографії „Українська політична нація: генеза, стан, перспективи” В. Крисаченка, М. Степика, С. Мітряєва. Нові виклики до сучасного інформаційного суспільства та перспективи розуміння поняття „ідея нації” досліджуються у працях М. Розумного „Українська ідея на тлі цивілізації” та „Ідея і нація в інформаційну епоху”.

Дискусії стосовно базових принципів вироблення української національної ідеї тривають і досі серед провідних політологів та істориків.

Завданням статті – пошук смислового навантаження потенційної національної ідеї українського суспільства.

Мета статті – визначення психологічного образу українства, його місії і ролі в історичній ретроспективі, українського козацтва, зокрема, як основного символу нації.

Необхідність формування національної ідеї для України сьогодні важко переоцінити. Адже вона, сприйнята суспільством, стає потужним

стимулом для розвитку та самовдосконалення як для нації в цілому, так і для кожного індивіда зокрема.

Національна ідея — акумулятор прогресивних національних програм, політичних ідей, гасел, цінностей, рушій національного прогресу, основа національної самосуверенізації. Вона становить платформу національної ідеології, визначає теоретичні засади національної свідомості.

Поряд з терміном „національна ідея” використовується також термін „Ідея Нації”, що містить в собі яскравий образ перспективного майбутнього нації та надихає цілі покоління на борню за досягнення поставленої мети [2].

Що стосується окремої людини, то „патріотизм і національна ідея вмонтовують у її свідомість додаткову систему позитивних а) мотивів, б) емоцій і почуттів, в) потреб, г) інтересів, ґ) прагнень, д) настановлень, е) стимулів, є) ціннісних орієнтирів, ж) ідеалів, які у своїй взаємодії визначають, формують і розвивають увесь спектр її індивідуальних якостей... Якщо така ідея відзначається соціально позитивним змістом, має морально цінне навантаження, то вона спричиняє розвивальний ефект, а також може конструктивно впливати на систему особистості загалом” [3].

„Національна ідея – не асорті з історичних символів, привабливих гасел і соціальних благ в національній упаковці, а спільна мета та довгострокова стратегія розвитку даного суспільства”, – зазначають такі фахівці з PR, як А. Ротовський і Ю. Штепа [4].

Дослідники зазначають, зокрема, що національна ідея стане об’єднуючою і творчою, якщо буде: по-перше, транснаціональною, транссоціальною і транстериторіальною, тобто однаково привабливою для абсолютної більшості населення країни, незважаючи на національність, соціальний статус та місце проживання; по-друге, базуватись на системі національних цінностей і пріоритетів, історичному досвіді перемог та звершень, а не поразок і національного приниження; по-третє, відповідати духовним і матеріальним інтересам сучасного суспільства [4].

На мою думку, наочним прикладом саме такого підходу є формування американської національної ідеї.

Після завершення війни за незалежність (1775 — 1783 рр.) та підписання представниками 13 колоній Декларації незалежності (4 липня 1776 р.) національною ідеєю стало відокремлення від Англії та створення незалежної держави. Вже у преамбулі Конституції США (1787 р.), що чітко розділяла владу на три гілки, було визначено пріоритетні цілі нації, які можна назвати національною ідеєю: згуртованість нації, зміцнення зв’язку між штатами і федеральним урядом; захист проти вторгнення; процвітання нації; гарантія справедливості і миру; захист свобод нині і у майбутньому [5]. Так було закладено основи для виховання нації в душі патріотизму. А після Другої світової війни США зіграли вирішальну роль у відновленні економіки та встановленні демократичного режиму у європейських країнах і Японії, забезпечили захист західного світу від комуністичної

експансії. Національна ідея була сформульована як захист та поширення демократії і вільного ринку. В останні роки американці презентують свою національну ідею як безкомпромісну боротьбу тероризмом.

Національна ідея Російської імперії, висловлена у формулі „Православ'я – самодержавство – народність”, була зрозумілою і чіткою, а російські солдати боролися „За віру, царя і вітчизну”. Після Жовтневого перевороту 1917 року в СРСР національну ідею було сформульовано як заклик „Вперед до перемоги комунізму – світлого майбутнього всього людства”. Нині говорять про три можливі варіанти нової національної ідеї Росії. Ліберальний варіант орієнтується на західну систему цінностей. Так званий „почвеннический” – на створення держави єдиної нації, що ґрунтується на традиційних для Росії духовно-моральних цінностях і протиставляється „згубному для людства новому світовому порядку”. Третій варіант – євразійський, згідно з яким передбачається поділ світу на чотири геополітичні пояси, в одному з яких – Євразійському, домінуюча роль має належати Росії [6].

Україна за весь період свого існування була об'єктом завоювань близьких і не зовсім близьких сусідів. Маючи вигідне геополітичне положення, багатий ресурсний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал, вона залишалась (і залишається) об'єктом зовнішнього впливу – політико-економічного і культурно-духовного, хоча потенційно має можливість бути цілком незалежною. З іншого боку, сама структура суспільно-політичного устрою на території сучасної України завжди була демократичною, країна ніколи не знала інституту рабства. Республіканська форма правління залишалась пріоритетною. Сама ментально-духовна сутність українців не визнавала поневолення і не спонукала їх до поневолення інших народів.

Давня Русь (IX — XIII ст.) являла собою сукупність самоврядних автономних племянних громад (поляни, древляни, в'ятичі...) з центром у Києві, що склалися з вільних громадян. Все населення території було вільним, навіть військовополонені залежали від хазяїна лише на короткий час. Сукупність самоврядних громад (поселень), об'єднаних єдиним центром – Запорозькою Січчю, становила собою і Козацька республіка (XVI — XVIII ст.). Для обох цих державних утворень були характерні принципи максимальної свободи особи та самоврядування громад.

Метою Визвольної війни 1648 — 1654 років було знищення, перш за все, чужоземного феодально-кріпосницького устрою, поширення на всі верстви населення статусу козаків – тобто вільних людей. Запорозька Січ за часів Б. Хмельницького, І. Виговського і І. Самойловича стала тим державотворчим чинником, що був спроможний значно поліпшити імідж України далеко за її межами.

А. Віміна, посол Венеції (1651 р.), який залишив рукописну „Реляцію” про звичаї козаків, називав територію Україною, мову – русинською (рутенською), устрій – республіканським. Він стверджував, що козаки нехтують багатством, а волю ставлять понад усе [7].

Г. де Боплан у книзі „Опис України...” так характеризував козаків: „Вони дотепні й спритні, винахідливі і з широкою душею, не прагнуть до великого багатства, а понад усе цінують волю... Саме в цьому й полягає основна причина їхніх бунтів і повстань проти місцевої шляхти” [8]. Про українців Г. де Боплан писав: „Вони дотепні, кмітливі, винахідливі й щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя. Саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски” [8].

Повстанська армія України („Махновщина” – 1918 – 1921pp) керувалась такими принципами: максимальна свобода особистості та абсолютно самоврядні громади. На той час вона становила собою значну силу, і тому з нею домовлялись більшовики, білі і Центральна Рада.

Всі державні утворення, про які йшлося вище, були досить стійкими формуваннями, але жодна з них не мала сильної централізованої влади, здатної у короткий час акумулювати ресурси для захисту території. В цих самоврядних громадах питання співіснування вирішувалися вільними індивідами шляхом домовленостей.

Мемуари багатьох іноземців, які в різні часи мандрували Україною, підтверджують викладене вище. Знаковими є характеристики українського козацтва – символу вільного українства.

Так, військовий німецький інженер С. Гаммард, який перебував на військовій службі в російській армії у другій половині XVIII століття, писав, що „деспотичні російські царі запровадили (в Україні – **Н. К.**) невольництво духовне та фізичне для вільного народу, який жив за демократичними принципами... Український народ не знищений, а лише уярмлений і здатний на будь-які вчинки проти влади... Цей народ має тверді моральні закони, згідно з якими виховує дітей”. С. Гаммард пророкував, що з цього народу вийдуть великі і славні люди [9].

Учасник походу Карла XII і свідок Полтавської битви принц вюртенберзький Максиміліан Емануїл у своїх нотатках дає позитивну оцінку козакам, розкриває причини їх переходу на бік шведів: „Вони хочуть бути вільним народом, непад’ярмленим народом ні Польщі, ні Москві, тому вони завжди відстоюють свої привілеї і права, що, власне, й стало причиною, що Мазепа перейшов на шведський бік, бо якраз, у супереч їх вольностям, був їх край обложений Москвою різного роду раціями й порціями” [10].

Французький філософ Ф. Вольтер в „Історії Карла XII” писав: „Україна завжди прагнула бути вільною, але, будучи оточена Московією, Туреччиною і Польщею, вона змушена була шукати собі протектора серед цих трьох держав. Вона спочатку піддалася під протекторат Польщі, яка поводитися з нею як з поневоленою країною і занадто обмежила її права; відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як завше є звичаєм у Московитів. Спочатку українцям надавався привілей вибирати

князя, який називався гетьманом, але невдовзі вона була позбавлена цього права, і гетьмана почала призначати Москва” [11, с. 70]. Ф. Вольтер зазначав, що „Україна завжди прагнула волі – Україна завжди прагне до свободи, бажає свободи, волі, завжди натхненна до свободи. Ось де живе таємниця і внутрішня принадність цієї назви для душі Української нації і кожного з її вірних синів. Вона промовляє до совісті. Це божественна внутрішня сила душі нації, що безсмертно живе і в її національному імені: Україна, Український народ, Українці, і це ім'я тому таке рідне, привабливе та дороге Українському народові і тому таке ненависне ворогам свободи, життя й розвитку нації” [11, с. 44 - 45].

Ідеалом Й.-Х. Енгеля була „вільна станова конституція” козаків, про що він писав в „Історії України та українських козаків” (Галле, 1796 р.). При ознайомленні з цією книгою впадає у вічі його захоплення історією українського народу. Україну він називає „військово-спартанською республікою”, яка діє на основі демократичної, хоча і не цілком досконалої конституції [12].

Скасуванню гетьманату Катериною II передував „донос статс-секретаря цариці інтригана Г. Теплова („Записка про Малоросію”), де йшлося про небезпеку існування республіканського військово-демократичного устрою Гетьманату, про негаразди в краї” [13, с. 190].

За словами політолога О. Палія, українці поклали найбільше жертв у боротьбі з тоталітаризмом – починаючи з півтора мільйонних жертв антибільшовицької боротьби 1917 — 1923 років, і закінчуючи „запакованими” наполовину українцями таборів ГУЛАГу [14].

Політичний устрій, що існував на території України, повністю відповідав і має відповідати психології нації. „Наша влада сформувалась у часи зародження Запорозької Січі – вільного життя. Українці самоорганізовувались, обирали старшину, – зазначає політтехнолог С. Гайдай. – Абсолютна влада нам не підходить, нам потрібна демократія у вигляді влади і опозиції... Поняттю української свободи властива незалежність від будь-якого начальства. Українець не потребує „сильної руки” – царя-батюшки та не терпить утисків і прагне максимальної особистої свободи”.

„Сьогодні етнопсихологи вирізняють тяжіння до особистої свободи як характерну, „маркерну” ознаку психології українців, – пише О. Палій. – Аналогічні повідомлення іноземців ми можемо прочитати про жителів України і триста, і тисячу, і півтори тисячі років тому. Це зовсім не перебільшення. Наприклад, така фраза: „Серед них немає одностайності, вони або зовсім не йдуть на угоди, або одні йдуть, а другі одразу їх порушують, оскільки всі тримаються різних думок і жоден не бажає поступатися іншому”. Це не з сьогоднішньої іноземної преси, а з повідомлення про жителів України візантійського імператора Маврикія (582 — 602 рр.)” [14].

І останнє. Звернемося до сутності православного християнства –

візантійської спадщини, що домінувала протягом всієї нашої історії. Віросповідання завжди є одним з найпотужніших чинників духовного об'єднання нації і тому відбивається в національній ідеї. Якщо іудеї вважають за сенс життя чітке виконання заповідей Тори, а іслам диктує чіткі вимоги до мусульман (заборону на вживання свинини, алкоголю, паління, обов'язковість паранджи тощо), то православ'я передбачає свободу власного вибору, окрім основних 10 заповідей. Згідно з православними догмами, навіть Господь „не зазіхає на особистісну свободу”.

Таким чином, можна констатувати, що на території сучасної України завжди жили люди, які прагнули до утворення такої структури суспільства, яка передбачала б максимальну свободу особистості та повне самоврядування громад.

Висновок

Короткий екскурс в історію доводить, що основне прагнення українців, яке завжди було запорукою нашого існування і соборності, — це **прагнення до свободи**. Сміслові навантаження потенційної національної ідеї українства несуть у собі такі категорії, як „свобода” і „демократія”. За оцінками іноземних мандрівників та науковців, а також сучасних експертів, волелюбний український народ і, зокрема, українське козацтво, протягом віків прагнули незалежності, звільнення від іноземного ярма. І, враховуючи політико-економічну та духовно-культурну ситуацію сьогодення, місія нашого народу стає зрозумілою і чіткою.

Література:

1. **Курас І, Солдатенко В., Бевз Т.** Історичні підстави української ідеї / І. Курас, В. Солдатенко, Т. Бевз. // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?. – К.: ІПЕД, 2002. – С. 142.
2. http://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_ідея
3. <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/10/25/5502041/>
4. <http://prschool.kiev.ua/ru/svobodnaya-tribuna/lists/279> А. Ротовський, Ю. Штепа / Українська національна ідея: від плачу до конструктивного діалогу. Навіщо потрібна загальнонаціональна ідея Україні?
5. http://uk.wikipedia.org/wiki/Конституція_США
6. http://world.lib.ru/w/waks_j_e/nacidea.shtml
7. **Швець О. В.** Формування політичного іміджу України в міжнародному інформаційному просторі / О. В. Швець. – Київ 2006. – с.156.
8. **Гійом Левассер де Боплан.** Опис України. **Проспер Меріме.** Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990. – 302 с.

9. **Hamnard C. f. E.** Reise durch Oberschleisen zur Russisch-Kayser lichen Armee nach der Ukraine und zum Feld marschall Rъmanzow Sadunajskoy. – Gotha, 1787. – Bd.1. – 297 s. С. 155, 162 – 170.

10. **Січинський В.** Чужинці про Україну / В. Січинський. – К: Довіра, 1992. – 255 с.

11. **Voltaire.** Histoire de Charles XII / Обр. В. С. Игнатовича. – 9-е изд. – СПб, 1913. – 122 р.

12. **Бочан П. О.** Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII – XIX ст. П. О. Бочан. – Чернівці 2008. – С. 56.

13. **Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І.** Історія України: неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: ВД „ШКОЛА”, 2007. – 592 с.

14. http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=72&op_id=1218#1218

УДК 32:316.422(4-191.2)

Ідеологічна трансформація країн Південно-Східної Європи: наростання націоналістичної хвилі?

Ольга Брусиловська,
доктор політичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
Одеського національного університету
ім. І. І. Мечникова

У статті розкривається роль націоналізму в сучасному ідеологічному транзиті країн Південно-Східної Європи. Автор наголошує на тому, що процеси євроінтеграції не стали на заваді зміцненню націоналістичних партій. Причинами зростання націоналістичної хвилі є традиційні ціннісні орієнтації, невирішені економічні та демографічні проблеми, криза довіри до політичних еліт.

Ключові слова: Південно-Східна Європа, ідеологічна трансформація, націоналізм.

The article exposes the role of nationalism in the modern ideological transit of the countries of South-Eastern Europe. The author emphasizes that Euro-integration processes didn't prevent strengthening of nationalistic parties. Causes of increasing of nationalistic wave are traditional value orientations, unsolved economical and demographical problems, crisis of trust to political elites.

Keywords: South-Eastern Europe, ideological transformation, nationalism.

На початку XXI століття країни Південно-Східної Європи почали впевнено просуватися шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції. Болгарія та Румунія 2004 року вступили до НАТО, а 2007 – до Європейського Союзу. Інші країни регіону відстають від них, але цілком справедливою є точка зору, що в найближчій перспективі вони теж

стануть невід'ємною частиною Великої Європи — середовища демократії і добробуту. Однак сподівання, що інтеграція сама по собі стане панацеєю від націоналістичної хвороби, історично притаманної східноєвропейцям, не виправдалося. Сьогодні становище національних меншин поліпшилося, але ксенофобія теж зросла; націоналістичні партії навіть збільшили кількість своїх прихильників. Відтак дослідження сучасного націоналізму залишається вкрай актуальним для всіх перехідних суспільств.

Тема східноєвропейського націоналізму популярна в багатьох політологічних школах. У Болгарії наразі все більше уваги надається дослідженням національного характеру. Науковці відзначають, що болгарин має водночас такі риси, як сміливість і терпіння, реалістичний світогляд і недовіру до всього нового, брак спонтанності й ініціативності. Для нього характерні також неповага до закону, порядку, дисципліни. П. Анчев вважає, що на сучасному етапі найбільшу загрозу для малих народів становить глобалізація як нова колоніальна політика. Через неї „малі народи втрачають свою національну ідентичність і поступово зникають з мапи Європи... Культури багатих держав домінують у світі й придушують культури малих народів. Протистояти цьому може тільки феномен національної культури”. Отже націоналізм, на думку вченого, є єдиною альтернативою глобалізації й втраті національної ідентичності [1, с. 41].

Більш виваженою видається точка зору румунського політолога С. Іоніці. Він виступає проти „нової моди в Східній Європі” - соціалізму національно-дарвіністського типу (автор навіть називає його нацизмом). До таких нацистів він відносить, зокрема, таких популярних політиків, як Я. Слота в Словаччині, Д. Бекалі в Румунії, В. Сідеров у Болгарії. С. Іоніца застерігає суспільство від недооцінки таких особистостей. Адже за їхніми спинами стоять олігархи (як це вже було в 1930-х роках), які бояться іноземної конкуренції та прагнуть сильної влади, на яку зможуть спиратися [2, с. 33].

Для Сербії, на думку В. Денича, найбільш характерні домодерні риси в суспільній свідомості. Цей дослідник вивчав національні міфи, які є основою популізму — супутника сучасного націоналізму. До речі, деякі науковці „виявили” біологічний ген, який змушує сербів ненавидіти хорватів і навпаки. Отже, підсумовує В. Денич, „створення сучасної національної ідентичності становить собою переважно свідомий проект”. На його переконання, сербів і хорватів очікує малоприємне майбутнє, в якому значну роль відіграватимуть ксенофобія та націоналізм; ХХІ століття він навіть назвав „ерою націоналізму, що прокинувся” [3, с. 3].

Значний інтерес становлять праці російських дослідників Т. Биткової, Л. Светлорусової, О. Калосєвої. Аналізуючи сербський випадок, О. Калосєва зазначала: „Проблема недостатньої уваги до прав меншин не визнається у сербському суспільстві. В ієрархії цінностей політичної культури права людини взагалі містяться десь наприкінці. Приматом є так звана „героїчна

культура”, яка „зовнішню свободу” завжди ставить над „внутрішньою”, культура, яка успішно мобілізує людей проти зовнішнього ворога, але, торкаючись прав людини, вбачає в них лише егоїзм та хворобливий індивідуалізм, а в правах та вимогах національних меншин часто вбачає таємні наміри та прихований сепаратизм. Іншими словами, йдеться про культуру, яка в меншинах бачить „чужих”, гостей, які мають дотримуватися „порядку в домі”, поважати господарів, не турбувати хазяїв своїми вимогами” [4, с. 71].

Тема нашого дослідження – роль націоналізму в сучасному ідеологічному транзиті країн Південно-Східної Європи. Серед найбільш актуальних проблем можна виділити, по-перше, проблему становища національних меншин і, по-друге, проблему зростання впливу націоналістичних партій в усіх країнах регіону, у тому числі й тих, що вже інтегрувались в НАТО та ЄС – Болгарії та Румунії.

Однією з найбільш болючих проблем сучасної Південно-Східної Європи є циганська проблема. Вона більше чи менше притаманна всім європейським країнам, але найгостріше проявляється в Болгарії та Румунії.

Румунія має надзвичайно стійкі тенденції націоналізму в політичній свідомості. Титульна нація вважає своїми традиційними ворогами угорців, росіян (з ними ототожнюють й українців) та болгар; до внутрішніх ворогів відносять євреїв і циган. Нині 41 % респондентів заявляє про свою згоду з антициганськими публікаціями. На селі відбуваються циганські погроми, переважно за участю молодіжних організацій. В бухарестському метро повсюди написи: „Смерть циганам!” Циган часто не пускають до місць громадського користування, а в оголошеннях про працю пишуть: „Окрім циган” [5, с. 126].

У Болгарії співвідношення етнічних складових болгарських громадян є предметом постійної уваги державних служб. Н. Слатінський, секретар з безпеки при президентові країни, наводить такі дані: за прогнозом на 2050 рік у Болгарії населення в 6,5 млн. осіб складатиметься з 3 млн. болгар (тобто їхня питома вага скоротиться на 45 – 47 %), 1 млн. турок та 2 млн. циган. Інші меншини складуть 0,5 млн. осіб. Н. Слатінський наголошує: „Саме болгарський етнос визначає ідентичність держави, об’єднує різні етноси й релігії в одне ціле” [6, с. 35]. Цей посадовець виступає проти націоналізму в традиційному розумінні цього слова, пропонуючи „сучасний націоналізм”: „Будь-яка особа у нас може розвиватись як циган, турок, мусульманин, але при цьому вона повинна залишатись болгарським циганом, болгарським турком, болгарським мусульманином” [6, с. 38].

Проблема циган є наразі однією з основних і в Словаччині. Чисельність цієї народності за офіційними даними не перевищує 90 тис. (1,7 %), але реально в країні проживає до 400 тис. циган. У місцях їх компактного

проживання (Східна Словаччина) безробіття становить 90 %. Цигани не бажають брати участь в урядових програмах з працевлаштування. Так, навесні 2004 року вони провели масштабні акції непокори (пограбування супермаркетів, вуличні бійки), що викликало введення у регіон значних сил поліції та регулярної армії. Представники циганської общини заявили, що мали на меті привернути увагу уряду до своїх проблем, але в реальності це тільки посилило позиції правих партій. Так, голова національної партії Я. Слота постійно виступає із закликами до стерилізації циган, а 500 тис. угорців, які живуть в Словаччині (9,7 % населення), називає їх не інакше, як „ганьбою Європи” [7, с. 28].

Разом з тим, вимоги ЄС створили базу, необхідну для вирішення циганської проблеми в країнах ПСЄ. Так, у Румунії виділяється чимало фінансів для адаптації циган у суспільстві. На радіо і телебаченні щотижня виходять передачі про життя циган, видаються газети й часописи, щороку проводяться фольклорні фестивалі, наукові конференції. Міжнародні організації виділяють кошти на проекти в галузі освіти. Одним із заходів для полегшення доступу циган до вищої освіти стала спеціальна Програма підтримки для абітурієнтів-циган, яка діє з 1997 року [8]. Румунія разом з Єврокомісією розробила „Загальний меморандум щодо соціальної інтеграції”. Почалося формування структурних фондів фінансування програми поліпшення стану циган на 2007 — 2013 роки. На 2005 — 2015 роки розраховано перший міжнародний європейський проект „Декада циганської інтеграції”, ініціаторами якого стали Дж. Сорос і Дж. Вульфенсон. Мета програми — скорочення бідності циган на 80 % за 10 років. У програмі беруть участь Чехія, Словаччина, Угорщина, Болгарія, Румунія, Сербія, Чорногорія, Хорватія, Македонія [9].

Інша меншина, яка століттями потерпала від утисків — це угорці в більшості країн Східної Європи, перш за все — в Румунії. Трансільванія, де проживає найбільше угорців, за розмірами більша Угорщини й складає третину Румунії. Румуни завжди виступали проти автономії Трансільванії, оскільки абсолютна їх більшість вважає Трансільванію цивілізаційною сутністю румунської культури. Це батьківщина Децибала, правителя Дакії, це — колиска латинських коренів румунської мови, тут в Ардяльській лінгвістичній школі було вироблено модель румунської ідентичності.

Аналогічної позиції завжди дотримувалася й Угорщина. Поет і журналіст Е. Аді писав: „Без Ардяла немає Угорщини, адже Ардял завжди був істинною Угорщиною” [10, с. 52].

Вирішення проблеми меншин у Румунії зумовлюється тільки її прагненням вступити до ЄС. Лише у червні 2005 року Сенат після тривалих суперечок ухвалив закон щодо національних меншин, який передбачав форми культурної автономії національних меншин і принципи рівності й недискримінації. Тим часом, навіть поміркований Демократичний союз угорців Румунії продовжив відстоювати точку зору, що стан нацменшин у

Румунії не відповідає критеріям ЄС. Одним з ключових було питання про відновлення університету з угорською мовою навчання [10, с. 54].

Більш радикально налаштовані угорці продовжують обговорювати можливість відтворення Угорської автономії: уїзди Харгіт, Ковасн, Муреш складають так званий Секуйський край, де компактно проживає 808 тисяч угорців. Лідером руху став Л. Тьокеш, 2003 року виключений з Демократичного союзу угорців Румунії за радикалізм. До кінця 2003 року були створені Національна й місцеві секуйські ради трансільванських угорців. У січні 2004 року вони об'єднались в Громадянський союз угорців Румунії. Улітку 2004 й навесні 2005 року група депутатів-угорців виступила із законодавчою ініціативою щодо автономії Секуйського краю. Проект передбачав створення посад президента, уряду і навіть державної символіки краю. Угорська й румунська мови урівнювалася, держслужбовці повинні були б володіти обома цими мовами. За соціологічним опитуванням 2006 року, 78 % населення Трансільванії вважало створення автономії більш важливим завданням, аніж інтеграція Румунії в ЄС. Цікаво, що прагнення угорців до автономії поділяли окремі румунські громадські організації в Трансільванії та Банаті. Вони сподівались, що регіоналізація Румунії призведе до динамізації економічного розвитку, посиляючись на досвід функціонування євро регіонів. Але цей проект було відкинуто як „архаїчний, націоналістичний і сепаратистський, такий, що загрожує Європі хаосом та міжетнічними конфліктами” [11].

В цілому румуни становлять спільноту, налаштовану антиугорськи. За націоналістів щороку голосує більше людей. Це надає правим партіям нові можливості в рамках Великої Європи. У січні 2007 року в Європарламенті за активною участю представників Румунії було створено націоналістичну фракцію „Самобутність, традиція, суверенітет” (20 депутатів). До неї входить, зокрема, онука Б. Муссоліні Алессандра, що дозволило британській газеті „Гардіан” зазначити: „Перший подарунок Румунії Євросоюзу – нарада неонацистів”. Уже сьогодні фракція має право на фінансову допомогу від ЄС у розмірі 1 млн. євро. Таким чином, націоналісти зі Сходу є тепер для слабкіших західних ультраправих надією на створення міцного механізму політичного впливу на ЄС [12].

Схожа проблема існує і в Сербії. 2002 року в цій країні було прийнято новий закон щодо захисту прав і свобод національних меншин. У ньому є визначення меншин, але самі вони не перелічуються. Багато вад є і в запропонованій концепції створення національних рад. Виконавчих прав вони не мають; отже, можуть розглядатись тільки як додаткова бюрократична ланка, через яку влада може впливати на меншини [4, с. 76].

Етнічна картина Сербії (без Косова і Метохії) переживає постійні зміни. За переписом 2002 року 82,9 % населення складають серби, угорці — 3,9 %, боснійці та мусульмани — 2,1 %, цигани — 1,4 % [4, с. 69]. Відплив несербських народів з Воєводини зростає такими темпами, що незабаром сама ідея мультикультурності її втратить сенс. Кількість угорців

зменшується за рахунок еміграції в Угорщину. В. Шешель у зв'язку з цим заявив, що він так любить угорців, що не тільки бажає їм добре дороги, але й „з готовністю на дорогу приготував би їм бутерброд” [4, с. 77].

На запитання, чи існує в Сербії етнічна дискримінація при працевлаштуванні, „так” відповіли 39 % хорватів та румун, 26 % угорців, 24 % словаків. На запитання, чи існує можливість для представників меншин обійняти керівні посади, „ні” відповіли 49 % румун, словаків і хорватів, 47 % угорців [4, с. 77].

Це залишає в центрі громадської уваги проблему національних меншин, зокрема, албанців Косова. 63 % сербів виступають за автономію Косова в кордонах Сербії, 30 % — розділ Косова і тільки 3,7 % - за його незалежність. Але при цьому 40 % вважають, що Косово „відберуть” у Сербії [4, с. 72]. Отже, на перший план виходить міф про ворогів Сербії. До них зараховуються сусіди, великі держави, національні меншини, усташі, гомосексуалісти, люди іншої релігійної приналежності.

Знаковою стала заява доньки С. Мілошевича, що Сербією володіють цигани, влахи і турки, що вулицями Белграда їздять німецькі автобуси, так що Гітлер сьогодні був би щасливий [4, с. 71 - 72]. В. Шешель, лідер Сербської радикальної партії, на початку XXI століття видав книгу „Ідеологія сербського націоналізму”. Описуючи сербський національний характер, він підкреслює такі його риси, як ідеалізм, безкомпромісність, хоробрість, прагнення до свободи, небажання бути слугами, неохочість вдаватися до пропаганди на свою користь та до інтриг [13, с. 170]. Книга мала несподіваний успіх, що ще раз засвідчило зростання націоналістичних настроїв у суспільстві. За соціологічними опитуваннями початку XXI століття, 24 % громадян Сербії вважають, що серби повинні мати більше прав ніж представники інших народів. 2004 року за авторитаризм виступило більше 63 % респондентів [4, с. 66].

Що стосується діяльності націоналістичних партій, то зазначимо, що будемо вести мову не тільки про партії етнічної більшості, але й про проблеми, пов'язані з партіями національних меншин.

Так, болгари вважають найбільшою етнічною партією Рух за права та свободи (РПС). Ця партія, як пише лідер партії „Нова зора” М. Мінчев, „монополізувала голосування болгарських турків, використовуючи авторитарний, централізований, репресивний контроль над ними”. РПС „вивела цілі регіони Болгарії зі сфери публічної демократії, політики, громадянського контролю. Чим більше буде розвиватися цей спрут етнокорпоративного політичного контролю над великими секторами болгарської території, тим більше виникне проблем з підтриманням цілісності Болгарії”. Демократична преса звинувачує РПС у тому, що він відкинув турків у їхньому розвитку в часи домодерну, „коли ходжі та партійні секретарі командували ними як безсловесними істотами”. Але правда полягає в тому, що успіхам РПС сприяє пасивність виборців.

Якби 80 – 90 % болгар голосували на виборах, то РПС не мала б таких результатів [14].

Сучасний розвиток подій продемонстрував, що болгари обрали інший шлях – спостерігається зростання не громадянської, а націоналістичної активності. Прикладом є популярність нової партії „Атака”, що увійшла до парламенту 2005 року. Серед тих, хто голосував за „Атаку”, були люди і правих, і лівих переконань. А. Тодоров назвав ідеологію „Атаки” сумішню авторитарного популізму та неприкритого расизму; соціалісти ж кваліфікують її як націонал-соціалізм (нацизм). Адже, виявляючи найбільш винних у негараздах Болгарії, В. Сідеров називає євреїв, турків і циган, які перебувають у змові проти болгар, і обіцяє провести націоналізацію награваних багатств, як тільки прийде до влади [6, с. 44]. 19 лютого 2006 року „Атака” провела антиурядову демонстрацію в Софії під гаслом „Зрадники, йдіть до своїх турків!”. Біля пам’ятника борцю з турецьким ярмом В. Левському було спалено картонні фески. 3 березня друга демонстрація „Атаки” відбулася під музику Р. Вагнера, що викликало асоціації з фашистськими процесіями [6, с. 42].

Б. Борисов, колишній мер Софії, а нині прем’єр-міністр, не один раз проголошував свої симпатії до „Атаки”, що свідчить щонайменше про його бажання скористатися підтримкою її електорату. Але уряд стримує виважена позиція президента Г. Пирванова, який критикує будь-які націоналістичні прояви. Загравання з нацизмом уже стало один раз трагедією для Болгарії, призвівши до катастрофи під час Другої світової війни. Однак нині членство в ЄС робить Болгарію більш передбачуваною в її політичному та ідеологічному транзиті.

Лідером за кількістю націоналістичних партій у регіоні залишається Румунія. Після 1989 року ультранаціоналізм був представлений організацією „Румунське вогнище” (1990 р.), Партією національної єдності румунів (ПНЄР) (1992 р.), лідер якої Г. Фунар був примаром Клужа (Трансільванія), і яка почала втрачати виборців на користь партії „Велика Румунія” після 1996 року.

„Велика Румунія” К. В. Тудора не тільки активно діяла в парламенті, а й 1999 року взяла участь у спробі державного перевороту. Кілька громадських організацій (Група за соціальний діалог, Громадянський альянс, Хельсінкський комітет Румунії) вимагали заборонити її участь у передвиборчій кампанії 2000 року, але невдало, хоча відповідний закон (за підбурювання до державного перевороту) існує [15, с. 115].

Згідно з законом про національну безпеку, ідентифікація організацій, пропагуючи різні форми нетерпимості, віднесена до компетенції Румунської служби інформації (РСІ). На думку Г. Андреєску, РСІ з політичних міркувань не включає до списку екстремістських кілька організацій, які без сумніву є такими („Велика Румунія”, ПНЄР, рух „За Румунію”, „Румунське вогнище”, видання „Європа”, „І все ж любов”,

„Часи”, „Рух”, „Нові праві”). Усього на 2004 рік Г. Андрееску назвав 28 екстремістських організацій.

„Велика Румунія” постійно вдається до антиугорської, антисемітської, антициганської пропаганди під гаслом „Румуни мають стати хазяями у своєму домі” [11]. У кампанії 2000 року К. В. Тудор сконцентрувався на циганській загрозі, адже в процентному відношенні в Румунії більше циган, ніж у будь-якій іншій країні Європи. На телебаченні він закликав усіх циган вислати в спеціальні трудові табори або тюрми. Несподівано для соціологів він на президентських виборах отримав 30 % голосів, а його партія на парламентських виборах здобула 21 % в сенаті, тобто друге місце.

У жовтні 2007 року, коли румунський циган убив в Італії жінку, почалося масове виселення циган-іммігрантів з цієї країни. Ще один скандал стався в Європарламенті у зв'язку з весіллям молодшої дочки циганського барона Ф. Чоабе (нареченому було 15 років, а наречений 12). Англійський парламентарій Е. Ніколсон оголосила весілля „легальним насильством” й вимагала втручання правоохоронних органів [10, с. 57]. Румунські „нові праві” використали ці інциденти для пропаганди своїх ідей не тільки в Румунії, а й у інших країнах ЄС.

Зростання кількості правих націоналістичних партій стало характерною рисою політичного життя в країнах Південно-Східної Європи. Головними причинами є, по-перше, демографічні проблеми, по-друге, глибока криза довіри до політичних еліт. По-третє, історична залежність цих країн від міжнародних чинників призвела до парадоксальних перепадів у суспільній свідомості: низький рівень національної самооцінки супроводжується схильністю героїзувати історію, національні чесноти, національну гордість.

Окремо слід виділити сербський випадок. Для характеристики сучасного сербського суспільства науковці цілком справедливо вибирають такі слова, як премодернізм, традиціоналізм, ієрархічність, патріархальність, колективізм, авторитарність. Навіть після повалення режиму С. Мілошевича на шляху модернізації залишалися такі перешкоди, як традиційні ціннісні орієнтації, невирішені національні проблеми, зубожіння населення, міжнародна ізоляція. Отже, у Південно-Східній Європі етнічна спільнота залишається референтною групою для самоідентифікації особистості.

Література:

1. **Анчев П.** Епоха големите беди за малките народи / П. Анчев // Нове време. – 2004. – Г. 79. – Бр. 5 - 6. – С. 29 - 42.
2. **Ионица С.** Призрак умеренного нацизма бродит по Восточной Европе / С. Ионица // Национализм и популизм в Восточной Европе. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 32 - 34.
3. **Сапарев О.** Когато всички митове са саскари / О. Сапарев // Нова зора. – 2006. – Бр. 5. – С. 3 - 7.

4. **Калоева Е. Б.** О правах национальных меньшинств в Сербии / Е. Б. Калоева // Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 69 – 82.
5. **Томова И.** Формирование цыганской идентичности / И. Томова // Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 125 – 140.
6. **Светлорусова Л. М.** Проблема национализма в Болгарии в XXI веке / Л. М. Светлорусова // Национализм и популизм в Восточной Европе. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 35 – 48.
7. **Шмидт-Хойер К.** Популисты душат молодую демократию в восточных странах ЕС. Что делает их столь привлекательными? / К. Шмидт-Хойер // Национализм и популизм в Восточной Европе. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 27 – 31.
8. **Балинт Э.** Обучение на венгерском языке и меры, направленные на поддержку цыган, на факультете права в университете Babes-Bolyai (Клуж, Румыния) / Э. Балинт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lgi.osi.hu/ethnic/csdb/index-aboutRus.asp>
9. **Даффлон Д.** Управление этническим многообразием в Джавахети: две европейские модели многоязычного высшего образования – Македония и Румыния / Д. Даффлон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.esmi.de
10. **Биткова Т. Г.** Этнонациональные проблемы в Румынии / Т. Г. Биткова // Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 44 – 68.
11. **Андрееску Г.** Существует ли модель румыно-венгерского примирения? / Г. Андрееску [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hro.org/editions/news1/andrees.txt
12. **Дриббинс Л.** Перспектива решения проблем меньшинств в Европейском Союзе / Л. Дриббинс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.tolerance.dialog.lv
13. **Шешель В.** Идеология сербского национализма / В. Шешель // Национализм и популизм в Восточной Европе. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 166 – 174.
14. **Крастев И.** Не защищайте демократии от людей / И. Крастев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.uk2watch.cjm/special/oldtopic32/article.jsp?6917
15. **Биткова Т. Г.** „Свои” и „чужие” в румынском обществе // Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы. – М.: ИНИОН, 2008. – С. 111 – 126.

УДК 323.21

Конституювання державної політики національної ідентичності в контексті забезпечення національних інтересів

Вадим Караваєв,

аспірант Національного інституту
стратегічних досліджень

Державна політика конструювання національної ідентичності як система практик та дій держави щодо формування спільного ідентифікаційного поля стає необхідною умовою формування та реалізації національних інтересів, утвердження громадянської нації, демократичного поступу та здійснення соціально-економічних реформ.

Ключові слова: національна ідентичність, національна держава, політика національної ідентичності.

The public policy of constructing of national identity, as a system of practices and actions of the state in relation to forming of the common identification field, appears the necessary condition of the proper forming and realization of national interests, consolidation of civil nation, subsequent democratic development and realization of socio-economic reforms.

Keywords: national identity, national state, policy of national identity.

Утвердження загальнонаціональної ідентичності в Україні стає своєрідною аксіоматичною необхідністю та особливим завданням державотворення, основою суспільно необхідних реформ, легітимації політичного устрою, становлення громадянського суспільства та утвердження національної єдності.

В сучасних суспільствознавчих студіях проблеми формування та розвитку національної ідентичності не лише залишаються пріоритетними

Вадим Караваєв

напряма досліджень, але й набувають нових форм та змістів наукових пошуків.

Окремі аспекти національної ідентичності стали предметом досліджень Р. Брубейкера, Ю. Габермаса, Е. Гелнера, Е. Гобсбаума, Л. Грінфелд, Д. Лангевіше, Е. Сміта. Досить ґрунтовні розвідки у цій сфері здійснили й українські дослідники, зокрема, О. Антонюк, Ю. Зерній, Г. Касьянов, А. Колодій, В. Котигоренко, В. Кремень, В. Крисаченко, В. Лісовий, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Степико, М. Розумний, Т. Сергієнко.

Мета статті полягає у гіпостазуванні політики національної ідентичності як іманентного завдання та фундаментального проекту будь-якої держави.

Національна ідентичність, посідаючи чільне місце в загальній системі ідентифікаційних переваг та лояльностей, будучи свідомим та „необхідним” вибором суб’єктів соціально-політичних відносин на основі їхніх потреб, мотивів та цінностей, а також своєрідним механізмом інтеграції політичної спільноти, утвердження її як національної спільноти, постає „гіпокреною”, джерелом формування національних інтересів та цілей, місію реалізації яких перебирає на себе держава, що констелюється у проекті національної держави.

Як пише В. Старосольський, „признавши націю самостійним центром надособових інтересів, признавши її далі не тільки історично зв’язаною демократією, але zarazом кінечним її позитивним доповненням, мусимо признати її „природним” власником держави; „натуральним” центром інтересів, на службу яким має ставати державний механізм” [1, с. 106 – 107].

Якщо ж дефінітивні межі поняття „інтерес” в сучасних, як вітчизняних, так і зарубіжних, наукових студіях в принципі повністю збігаються (актуалізують такі характеристики, як „важливість, користь, значення чогось” тощо), що певною мірою завдячує однастайності історіософських концепцій (Демокріт про роль потреби в освоєнні та усвідомленні дійсності; Н. Макіавеллі про матеріальний інтерес як рушій соціальних та політичних перетворень; К. Гельвецій про інтерес як рушій людських вчинків тощо), то визначення поняття „національні інтереси” є дещо проблематичним, в першу чергу через „вічні дебати” етнічних та етатистських націоналістів і поширенню певних постулатів теорії міжнародних відносин.

Так, в зарубіжному теоретичному дискурсі вітчизняному поняттю „національні інтереси” відповідають дефініції *Staatsräson* (нім.), *Ragion di Stato* (італ.), *raison d’État* (фр.), які належить розуміти, насамперед, як „державні інтереси”, що, очевидно, міститься в рамках моделі „держави-нації” завдяки домінуванню школи політичного реалізму та високому ступеню розвитку інститутів громадянського суспільства, тоді як наші дослідники трактують наукову категорію „національні інтереси” дещо диференційовано та в контексті соціально-політичних трансформацій, як

такої, що стосується „інтегрованого вираження життєво важливих потреб і прагнень особистості, суспільства і держави” [2, с. 16], які „формуються на базі системи національних цінностей (цінностей особистості, суспільства та держави)” [3, с. 100 – 105].

Національні інтереси – це концентроване вираження потреб і запитів національної спільноти (політичної спільноти громадян), сформовані в результаті її соціально-політичних, економічних і культурних особливостей, постаючи, таким чином, своєрідним проявом основних параметрів функціонування національної ідентичності, що й актуалізує та легітимізує феномен і поняття національної держави.

І. Яковенко вважає, що „національні інтереси – проекція законних особистих цілей та інтересів більшості суспільства. Держава постає як механізм вилову цих інтересів, їх інтеграції, формулювання та реалізації. Так, інтереси суспільства набувають статусу національних та перетворюються на орієнтир конкретної державної політики” [4]. А тому проект національної держави як певної політичної організації суспільства постає інструментом реалізації цілей і прагнень індивідів та спільноти загалом, формує своєрідний стан політико-правової та соціально-економічної системи, який сприймається та підтримується більшістю, конституюючи цим новий принцип легітимності, демократичну модель політичної практики, що утверджує національний суверенітет та „на основі нового модусу легітимності уможливорює нову, абстрактнішу, форму соціальної інтеграції” [5, с. 163].

Е. Сміт, аналізуючи твердження щодо певної дезінтеграції та кризи національної держави в сучасних світових соціально-політичних процесах, зазначає, що „доки держави захищають і надають вираження національним ідентичностям, одночасно черпаючи свою могутність і солідарність з мобілізованої культурної спільноти в їх ядрі, доти національні держави залишатимуться основними політичними гравцями в сучасному світі і доти народи нашої планети адресуватимуть свої відданість і довіру суверенним, територіально обмеженим національним державам” [6, с. 161].

Таким чином, національні інтереси постають синтетичною концентрацією та репрезентацією потреб і цінностей певної національної спільноти, їх соціально-політичною формою організації, які детермінують створення та функціонування необхідних параметрів інституціонального та соціокультурного розвитку (геополітичних, соціально-політичних, соціально-економічних, демографічних, духовно-моральних, тощо), що, з одного боку, забезпечує національну ідентичність, а з іншого – визначає цілі державно-правового розвитку, завдання інститутів державної влади і структур громадянського суспільства, насамперед у сфері формування спільної національної ідентифікації, оскільки „поширення єдиної ідентичності створює надійний фундамент для формування та реалізації національних інтересів” [7].

Саме держава встановлює ієрархічну систему потреб певної спільноти, формалізуючи тим самим її пріоритетні інтереси, пропонує та формує відповідні соціально-економічні, політичні та соціокультурні проекти, які не суперечать фундаментальним цінностям цієї політичної спільноти, що об'єктивується у формі національної ідеї, та конститує такий конституційно-правовий тип політичної організації, як національна держава.

Неодмінною умовою конституювання феномена національної держави є не лише аналіз її як конституційно-правового типу держави та самодостатнього джерела політичної легітимності, а й постулювання її як певної організації соціокультурного простору, „забезпечуючи правничо конституйовану державну форму її культурним субстратом” [5, с. 166], що, безперечно, й визначає форму політичного порядку та „рівень ефективності роботи інституцій” [8], але, водночас, і перебуваючи в діалектичній взаємодії у форматі „політика – культура”.

Інше питання полягає в тому, який саме тип культурної ідентичності буде культивуватися державним організмом – чи то у проекті національної держави Е. Сміта як „держави, що визнає законними принципи націоналізму (ідеологічного руху за здобуття й збереження автономії, єдності та ідентичності населення, представники якого вважають, що вони становлять реальну або потенційну „націю”), громадяни якої мають певний ступінь національної єдності й інтеграції, але культурно неоднорідні” [9, с. 23], або у вигляді особливої „громадянської релігії” Ю. Габермаса, утворюючи спільну соціетальну культуру.

Але очевидно, що постулювання культурного субстрату національної спільноти та, відповідно, національної держави як форми її інституційного вираження, є певною раціоналізацією адекватного усвідомлення дійсності, адже, по-перше, неабияку роль у творенні націй відіграють етнокультурні ресурси та соціально-символічні процеси [10], а по-друге, в іншому випадку постає проста „загроза” ототожнення понять національної держави і демократичної держави.

Як зазначає М. Степико, „поняття „політична нація” та „етнічна (культурна) нація” не є характеристиками різного типу націй, а відображають лише специфіку конституювання (західну і східну) однієї з форм соціоцивілізаційної зрілості народів. З цієї точки зору, нація – це соціоцивілізаційне утворення, яке має економічний, політичний, історичний, соціальний та інші сторони свого функціонування, які у своєрідності свого взаємозв'язку утворюють неповторний спосіб буття народу або народів як культуру” [11].

Таким чином, національна держава є конституційно-правовим типом держави, особливою формою політичної та соціокультурної організації суспільства, що фокусує і формалізує потреби й цінності національної спільноти як спільноти громадян, що стає легітимною основою публічної влади і державного утворення, емпіричним проявом політичної лояльності

й відданості, забезпечуючи „індивідуалізацію” процесів державотворення на засадах плюралізму та пропонуючи відповідні національні проекти, механізми реалізації й захисту цих потреб та інтересів, сприяє утвердженню громадянської нації та формуванню спільної ідентичності як фундаментального національного проекту.

Конститууючи необхідність формування загальнонаціональної ідентичності, ми цим самим гіпостазуємо феномен державної політики конструювання національної ідентичності, що сприятиме утвердженню належного ідентифікаційного дискурсу, об'єктивнішому та адекватнішому формуванню та реалізації національних інтересів, здійсненню соціально-економічних та політичних реформ, становленню громадянського суспільства й подальшого демократичного розвитку, забезпеченню прав і свобод, збереженню територіальної цілісності та єдності, запобіганню проявам сепаратизму та іредентизму тощо.

В сучасних українських наукових студіях проблема державної політики ідентичності набуває все більшої об'єктивації та постає пріоритетним предметом аналізу. Проблема конструювання української національної ідентичності є одним з пріоритетних напрямів дослідження науковців Національного інституту стратегічних досліджень, які розглядають феномен національної ідентичності та її формування з позицій різних державних практик та, певним чином, конституують її як відносно автономну сферу державної політики, що формалізується в розробці стратегій політики національної ідентичності.

Слід зазначити, що проблеми національного становлення та формування національної ідентичності, як правило, є предметом дослідження етнополітології „як науки, яка вивчає політичну суб'єктність етнонаціональних утворень (етносів, націй, національних (етнічних) меншин тощо); їх відносини між собою, з державою та її органами” [12, с. 11], „закономірності етнополітичних процесів, рушійні сили етнічних і національних рухів та їх ідеології (етніцизм і націоналізм), засади й принципи етнонаціональної політики, шляхи і методи врегулювання етнополітичних конфліктів та забезпечення етнополітичної стабільності” [13] та етнодержавознавства як теоретичного осмислення „націотворчого змісту державного будівництва, поєднуючи водночас етнонаціональні та державотворчі чинники суспільного розвитку, в основі чого постає ідеологія національного державотворення” [14], що є, таким чином, синтезом етнонаціонального чинника та етнонаціональної державної політики.

Відповідні рефлексії, як бачимо, сприяли утвердженню в теоретичному дискурсі поняття „етнонаціонального” та, відповідно, конституюванню таких понять, як „етнонаціональний розвиток”, „етнонаціональні відносини”, „етнонаціональна політика”, „етнонаціональна ідентичність” тощо.

Вадим Караваєв

Як зазначає М. Обушний, „доцільність вживання подібних словосполучень в теоретико-методологічному сенсі являється тактичним засобом в контексті етнонаціональної ідентифікації (як перехідний ступінь до викристалізації специфічно національних рис) на шляху національної консолідації громадян України у перехідний період націо- і державотворення, у стратегічному ж плані поняття „етнонаціональність” варто вживати диференційовано, оскільки у багатонаціональних державах (імперіях) воно може слугувати посиленню асиміляції етнічних і етнографічних груп, а в державах з багатонаціональним складом населення може стати гальмом національної кристалізації, спонукати до сепаратизму та інших форм національної дезінтеграції” [15].

Таким чином, в умовах становлення української громадянської нації в теоретико-методологічному плані доцільно чітко виокремлювати власне „національну сферу”, що апелює до політичної гомогенності, та „сферу міжетнічних стосунків”, хоча дійсності вони тісно взаємопов’язані.

В. Котигоренко зазначає, що термін „етнонаціональні відносини” не властивий євроатлантичній мовній традиції, за якою „етнічне” стосується культурної, релігійної, мовної та іншої самотності осіб і груп, а „національне” – громадянства і власне держави. Однак, як стверджує дослідник, в Україні доцільно застосовувати пропонування синтетичний термін, аби чіткіше визначити об’єкт відповідної державної політики та уникнути колізії з термінологією чинних правових актів, які вживають поняття „національного” і в сенсі етнічного, і в сенсі державно-громадянського [16], що, таким чином, „легалізує” використання поняття „державної етнонаціональної політики” як „системи загальних положень про мету, принципи, завдання, пріоритети та механізми діяльності органів державної влади України в сфері етнонаціональних відносин, що спрямоване на консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самотності всіх корінних народів і національних меншин України на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина” [16].

Як бачимо, в системі державної етнонаціональної політики можна виокремити дві умовні лінії регулювання: 1) забезпечення внутрішньої стабільності в країні, формування єдиної національної ідентичності та громадянської нації на політичних засадах та 2) регулювання міжетнічних стосунків, що логічно має перебувати під „юрисдикцією” етнополітології.

У цьому контексті варто зауважити, що коли сфера міжетнічних відносин є предметом етнополітики, то проблеми утвердження національної єдності в політичному плані часто постають об’єктом рефлексій „національної політики”. Використання цього терміна, на нашу думку, не зовсім доцільне, оскільки, по-перше, часто поняття національної політики отождествляється з поняттям етнонаціональної політики, по-друге, національна політика може розглядатися значно ширше – як реалізація

відповідних національних проектів (економічних, політичних, екологічних, технічних тощо), по-третє, позначаючи цим поняття систему заходів держави щодо реалізації національних інтересів, ми ототожнюємо його з поняттям „політика національної безпеки”, використання є доречнішим.

Наші міркування підтверджуються дослідженнями фахівців НІСД, представлених у доповіді на засіданні „круглого столу” „Концептуальні засади безпекової політики держави у сфері ідентичності та міжетнічних відносин” (30.09.2010) і які, визначаючи предмет етнополітології як наукової рефлексії щодо процесів національного самовизначення, окреслили в етнонаціональній сфері два напрями державної політики, що хоч і взаємопов’язані, але суттєво відрізняються за завданнями та методами реалізації, а саме: політику ідентичності, яка стосується майже всіх аспектів суспільного життя – утвердження атрибутів і символів державності, мовної політики, виховання молоді, освіти, практично всіх гуманітарних та суспільствознавчих галузей науки, інформаційної сфери, пріоритетів зовнішньої політики, економічного протекціонізму тощо, та політику регулювання міжетнічних відносин, що є складовою політики ідентичності та включає в себе підтримку і захист етнічних груп і національних меншин, сприяння інтеграції меншин до політичної нації [17].

Отже, з одного боку, держава постає своєрідним репрезентантом національної спільноти, її особливим інструментом, відображаючи та концентруючи пріоритетні цінності відповідної соціально-політичної спільноти, основні параметри її ідентифікаційних вподобань, а з іншого боку – держава – це потужний фактор формування національної ідентичності та, відповідно, модератор національної спільноти, який, використовуючи політичні механізми інтеграції (на основі спільного громадянства), утверджуючи конституційно-правовий порядок, констелює цим самим феномен національної держави як виразника національних цінностей та інтересів та актуалізує проблему державної політики конструювання національної ідентичності. Саме тому в сучасному українському теоретичному дискурсі відбувається конституювання політики національної ідентичності, що описує систему практик та дій щодо формування спільної ідентичності членів певної спільноти, утвердження громадянської нації, та належить до компетенції регулювання етнонаціонального розвитку.

Література:

1. Старосольський В. Й. Теорія нації / Володимир Старосольський. – Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во ім. Т. Шевченка: Вища шк., 1998. – XL, 157 с.
2. Дзьобань О. П. Національна безпека України в умовах соціальних трансформацій (Методологія дослідження та забезпечення): Монографія / О. П. Дзьобань. – Харків: Константа, 2006. – 440 с.

3. **Андрєєва О. М.** Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією / О. М. Андрєєва. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – 360 с.

4. **Яковенко І. Г.** От империи к национальному государству (попытка концептуализации процесса) / Игорь Григорьевич Яковенко // Полис. – 1996. – №6 (36). – С. 117 – 128.

5. **Габермас Ю.** Залучення іншого : Студії з політичної теорії / Ю. Габермас. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.

6. **Сміт Е. Д.** Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.

7. **Палій Г. О.** Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05 / Палій Ганна Олександрівна. – К., 2005. – 168 с.

8. **Патнам Р. Д.** Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / Роберт Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті. – К. : Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 302 с.

9. **Сміт Ентоні Д.** Націоналізм : теорія, ідеологія, історія / Е. Д. Сміт. – К. : „К.І.С.”, 2004. – 170 с.

10. **Сміт Е. Д.** Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Д. Сміт. – К. : Темпора, 2010. – 312 с.

11. **Степико М. Т.** Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот : дис. ... доктора філософ. наук : 09.00.03 / Степико Михайло Тимофійович. – К., 1998. – 388 с.

12. **Антонюк О. В.** Основи етнополітики : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Антонюк. – К. : МАУП, 2005. – 432 с.

13. **Картунов О. В.** Вступ до етнополітології : науково-навчальний посібник / О. В. Картунов. – К., 1999. – 300 с.

14. **Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю.** Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади / Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Римаренко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 264 с.

15. **Обушний М. І.** Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації : дис. ... доктора політ. наук : 23.00.05 / Обушний Микола Іванович. – К., 1999.

16. **Котигоренко В. О.** До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України / В. О. Котигоренко // Політичний менеджмент, 2006. – №4. – С. 20 – 43.

17. **Розумний М.** Концептуальні засади безпекової політики у сфері національної ідентичності та міжетнічних відносин в Україні [Електронний ресурс] / М. Розумний // Концептуальні засади безпекової політики у сфері національної ідентичності та міжетнічних відносин. Матеріали круглого столу (Національний інститут стратегічних досліджень, Київ, 30 вересня 2010 р.). – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/187/>.

УДК 32.019

Розвиток регіональної складової ефективного соціального управління

Володимир Шедяков,
доктор соціологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту європейських досліджень
НАН України

У статті розглядаються різні погляди на регіональну політику відповідно до геоглобального транзиту. Проблему необхідності активізації використання регіональних традицій та звичаїв розглянуто спеціально.

Ключові слова: *регіон, регіональна політика, регіональні традиції.*

The article examines the attitudes and perceptions of different regional policy accompanying the geoglobal transition. Special focus is put on the problem of regional traditions.

Keywords: *region, regional policy, regional traditions.*

Початок нового тисячоліття з його гострою міжрегіональною конфліктністю, розмиванням національного суверенітету з боку глобалізації та регіоналізації на новому рівні повертає дослідників до аналізу можливості практичного і теоретичного вирішення ряду класичних питань стосовно розвитку цивілізацій. З'являються нові характеристики структури світоупорядкованості та механізми лобювання територіями своїх інтересів. Та одночасно саме тенденції регіоналізації можуть відкрити як додаткові механізми інтеграції, так і залучення нових продуктивних ресурсів. У цьому контексті і саме поняття розвитку макрорегіонів цивілізаційно-культурних світів потребує оновлення: окрім стабільного і збалансованого зростання, воно має орієнтуватися на такі етичні цінності, як солідарність, свобода вибору, терпимість. При цьому жодна система цінностей в епоху постмодерну вже не може розглядатися як єдино можлива для людства. Отже йдеться вже не

тільки про політичні умови реалізації свободи, але й про глобальні її перспективи, пов'язані з домінантою терпимості та багатоукладності. Коли немає стабільної зовнішньої опори у вигляді загальної ідеології, єдиної культури, стереотипної науки, тоді необхідно визнавати право на існування несхожого, особливого і незвичайного.

Постмодерністські підходи до організації інформаційної взаємодії взагалі не перекреслюють, а актуалізують потенціал модерну. Але, разом з цим, вони відкривають і нові можливості, пов'язані з активнішим використанням традицій і звичаїв, колективних відносин і взаємодій, неформальних комунікацій і соціальних мереж, потенціалом гнучких режимів, збагачення діяльності, групової організації, корпоративної культури та впровадження проектно-матричного управління, нарешті - з синтезом елементів керованості, самокерованості та некерованості. Природно, в різних макрорегіонах цивілізаційних світів домінують різні риси модерну, часто лідери мають можливості переміщувати свої проблеми на периферію. Однак сьогодні усі народи є частинами глобального соціального надорганізму; ресурси глобалізації не дозволяють відгородитися від загальносвітових тенденцій в національних „квартирах” та консервувати уявлення щодо бажаної ситуації, відшукувати майбутнє засобами минулого. Безумовно, постмодерн містить вкрай серйозну загрозу нерациональної втрати творчих сил та потенціалу народу, але він може стати й ренесансом багаторівневого розвитку.

Ще в останні десятиріччя XX століття здійснювався аналіз світового (зокрема, європейського – „Мондрагонської групи кооперативів” у країні басків, „Третій Італії”, специфіки ФРН, Франції тощо в реалізації схем Д. Рікардо, Е. Хекшера – Б. Оліна, С. Льоша, Й. Тюнена) та вітчизняного (насамперед, при раднаргоспах) досвіду регіонального управління та проводилися плідне вивчення можливостей регіонального розміщення, концентрації та розподілу функцій, повноважень, ресурсної бази відповідно до природного, соціокультурного, економічного розташування, а не формальних адміністративних рубежів – як для великих територій (наприклад, проекти розвитку Північно-Західного економічного району СРСР, „Велика Волга”, „Слобожанщина”, „Сіверський Донець”, „Урал”), так і в окремих містах. Розпад СРСР (як раніше і Російської імперії) надав чергового поштовху спробам зберегти лад та забезпечити стабілізацію хоча б на окремих територіях – і, відповідно, практичним та теоретичним розробкам у сфері регіоналізації. Зрештою на сьогодні у вітчизняній науці багаторічний досвід продуктивного дослідження регіональної проблематики пов'язаний, насамперед, з прізвищами В. Симоненка, В. Дергачова, О. Ковальова, А. Трофімова, В. Фінагіна, В. Чужикова та М. Долішнього. Причому, вчені і практики, що згуртувалися навколо українських журналів „Регіон: проблеми та перспективи”, „Медіаполіс”, „Вибір”, „Інтеграція XXI”, „Бізнес Інформ”, „Акционерное дело” забезпечили колись спеціальний розгляд саме регіонального виміру

можливостей трансформації цивілізаційного простору. За кордоном добре відомі праці представників наукових шкіл Л. Вальраса, М. Портера, П. Нійкемпа, М. Кітінга, Я. Гордона, М. Сторпера, В. Солета; не обійшли увагою питання взаємодії регіонів і держав Дж. Курт та Ф. Фукуяма.

Водночас регіональний аспект трансформації інформаційного простору зберігає риси слабко вивченого, хоча й вкрай важливого для післякризових сценаріїв розвитку. Відповідно, його аналіз – завдання нашої статті.

Закономірно, таким чином, що останніми роками значно зріс інтерес до ролі в освоєнні інформаційного простору таких територіальних утворень, як регіони. Це примушує задуматися над тим, яка природа регіону взагалі, як він виникає і еволюціонує та чи можна регулювати (і як) рух регіону в процесі регіоналізації інформаційного простору. Однак при активному впровадженні в наукові традиції таких термінів, як „регіон”, „регіоналізація”, „регіональна політика”, „регіональна культура” тощо, вколо „регіонального” іноді потрапляє все, що пов’язане з конкретним географічним і соціально-економічно організованим простором. При цьому, по-перше, під регіоном часто мають на увазі якусь частину народногосподарського комплексу з його ландшафтом, кліматом, корисними копалинами, а також з специфічною виробничою спеціалізацією, яка, у свою чергу, залежить від щільності населення, характеру поселень, традиційних занять, засобів повідомлення і взаємодії (взаємовплив) з іншими регіонами, а це значно залежить і від національного складу регіону, і від міграційних процесів, структури, характеру відтворення населення і навіть від віросповідання і типу сім’ї тощо. Причому, за гамбурзьким рахунком, головне в такому підході — дати чіткий опис (аналіз і синтез) компонент, на основі чого можна в ході дослідження виробити прогноз розвитку типу і характеру виробництва, професійної структури, зайнятості населення і рівня його життя. По-друге, нерідко під поняттям „регіон” мають на увазі якусь адміністративно-політичну одиницю. Часто в цьому значенні термін вживається як синонім терміна „район”. Наприклад, ще у Великій радянській енциклопедії 1986 року видання дається таке його тлумачення: „Регіон: 1) те ж, що район...; 2) територія (акваторія), часто дуже значна за своїми розмірами, не обов’язково є таксономічною одиницею в будь-якій системі територіального розчленування” [1]. Але навряд чи з таким трактуванням можна цілком погодитися. „Район” походить від грецького слова „промінь” і позначає географічну одиницю, а „регіон” – від латинського „правлю”. Важливо розглядати і певну єдність ціннісних координат світосприйняття населенням, і відповідну культурно-історичне та соціально-економічне „забарвлення” інформаційного простору [2 – 8].

Явище регіоналізації припускає наявність таких передумов: безперервність олюдненого простору; розвиток соціально-виробничої інфраструктури, що є наслідком нестійкості (режим із загостренням). Це питання потребує розробки уявлень про характерний соціум і характерний соціально-виробничий простір; досить висока щільність населення, можливість його міграції і високий природний приріст; концентрація

сировинних ресурсів, що або має природне походження, або виникає в процесі формування замкнутого виробничо-споживчого циклу.

Основою виникнення територіальності є найбільша ефективність функціонування і структурного насичення підсистеми, що забезпечує стійкість. Отже, територіальне середовище нині включає різні „кліки” – підсистеми, складові яких взаємодіють сильніше, ніж з іншими членами спільноти. Відповідно, особливо інформативним є аналіз перетинів мереж і статусних якостей територій, що мають структурно еквівалентні позиції. Так з’являється можливість ідентифікувати блоки (статуси, позиції) і відносини між ними, а отже й соціальну структуру спільноти, формалізувати на цій основі уявлення про статуси і ролі (динамічні характеристики статусів). Багато аспектів трансформацій необхідно аналізувати саме з позицій і комунікацій, і атрибутів. Структурна природа спільноти не заперечує можливості атрибутивного вивчення: саме відносна стійкість структури задає стабільність атрибутивних рис. Зрозуміло, при цьому потрібно враховувати традиції, що склалися в регіоні, стереотипи дій, забобони, історичну пам’ять. Це дозволить забезпечити розгляд соціальної форми як детермінанти субстанції політико-економічного процесу, котрі існують в єдності мереж, минулих і майбутніх відносин. Структурне положення в мережі відносин може бути критерієм вибору: структура суть інваріантний спосіб фіксації зв’язків (що формалізується, наприклад, математичним графом). Для розмежування функціонально-атрибутивних і системно-цілісних властивостей трудових відносин слід корелювати атрибутивне і структурне бачення об’єкта. Отже, саме територіальна спільнота як ціле є суб’єктом відбору варіантів та оцінки поведінки.

На відміну від індивідуалістичних підходів, структурна позиція, статус (який є набором структурних позицій) і відповідні їм ролі мимоволі виділяються аналітиками відповідно до регіональних схильностей, а проявляються об’єктивним результатом покрокового абстрагування систем конкретних відносин.

Організація соціального та індивідуального діалогу у світових відносинах має передбачати, що специфіка культурно-історичного ландшафту виливається в різноманітність культурних світів постмодерну. Сенсаційне колись книга Р. Хернштейна і Ч. Мюррея „Дзвіниця крива” (The Bell Curve) розвінчала ідею рівності як окремих людей, так і народів, продемонструвала різнофакторність та вибірковість інформаційного впливу різних культур, співвідношення ірраціональних та раціональних чинників сприйняття і вибору [9]. Науковий аналіз свідчить: ієрархії здібностей і бажань, показники та IQ стабільно різні для індивідів і народів, вони передаються генетично й культурно, визначають риси і еліти, і народу. Ці відмінності закріплювалися формами мов більш „чоловічих” чи „жіночих”. Звідси й різниця ефективності технологій впливу на різні культури. Але хоча неможливо, або майже неможливо, перенести

соціокультурне середовище, проте інтернаціоналізація виробництва та глобалізація соціального життя породжують аналогічні процеси і у сфері територіального менеджменту.

Некласична модернізація передбачає як зміни у послідовності, темпах, формах, методах перетворень та підвищення ролі як духовно-інформаційної складової розвитку, так і технологій соціального управління, створюючи водночас такі чинники прискорення змін, як можливості рефлексивного втручання та асиметричних дій. Взагалі нові горизонти розвитку відкриваються державам, де суспільний устрій максимально сприяє реалізації творчого потенціалу громадян. Суспільство і держава постмодерну мають передбачати якісно нові моделі глобальної конкуренції, ефективно володіння якими потребу повного використання творчих можливостей людей та ретельного врахування регіональної специфіки. Елементи різних підходів до організації та регіональної політики все більше поєднуються, переплітаються, хоча, природно, цей процес не зовсім безболісний. Можна сказати, напевно, і більше: глобалізація економіки і всього суспільного життя, очевидно, вносить до порядку денного формування глобальної моделі будь-якої організаційної структури (наприклад, корпорації), що відповідає економічним, політичним, соціальним і навіть загальногуманістичним потребам постсучасного світу, що, зрозуміло, не означає заперечення суттєвих національних особливостей, характеру галузі, розмірів фірми тощо. Але ці тенденції переплітаються з численними проявами процесу децентралізації. Крім того, ефективним є, насамперед, отримання прогресивних ідей, принципів, а аж ніяк не спроби автоматично запозичити конкретні елементи суспільної організації. Географічний простір-час є складною ієрархічною системою, що визначає також ієрархію територій та складається з соціальних систем різних організаційних рівнів, що призводить до аплікативності територіального устрою. Звісно, зміцнення регіонів – не показник слабкості країни; це, навпаки, умова її гармонійного і сталого зміцнення. Причому, в процесі модернізації може відбутися не тільки зміна форм традиційних явищ, але й наростання регіональних відмінностей. Таким чином, актуалізується розробка саме регіонального аспекту глобальної стратегії розвитку кожної країни і з'ясування шляхів оптимізації зустрічі нових історичних вимог стратегічного характеру, властивих третьому тисячоліттю.

Аналіз багатьох подій підтверджує: додатковий тягар проблем часто виникає з прагнення зламу природного циклу, насильницького культуртрегерства. Пригадаємо: „природа – не храм, а майстерня...”, „коли ворог не здається...”, „не чекати милості від природи...”. Цивілізація виросла на ідеях жорсткої утопічної соціальної інженерії, закладених Платоном і Ж.-Ж. Руссо, К. Марксом і Ф. Вольтером; передбачалося, що всі корисні інститути ніби є результатом цілеспрямованого і усвідомленого конструювання. Для суспільства індустріального це інколи було виправдано

і нормативно. Інша справа – час глобальної трансформації, проростання блоків постсучасності, фіксації господарських систем до-, пост- і власне індустріальних в одному часовому просторі. На передній план виходять процеси, що ззовні жорстко не визначаються принципово. Ними не можна управляти взагалі. Або регулювання ними обмежене. Безглуздо намагатися протистояти логіці історії. Життя все одно буде плинути у властивому йому напрямі. Треба не заважати йому, а усувати перепони на його шляху, готувати вигідні річища подій. Іншими словами, стимулювання бажаних трансформацій при роботі на рівні макрорегіонів цивілізаційних світів стає загальним, а часто і єдино можливим та найбільш ефективним.

Відтак безумовно перспективніше нині перейматися не спробами директивного управління (вимога діяти лише так, як визначено), а стимулюванням бажаної поведінки та бажаних процесів. Так, за Ф. А. фон Хайеком, Л. фон Мізесом і К. Поппером, справа в розпорошеності знання та досвіду між людьми, котрі принципово неможна централізувати (на відміну від влади) [10, с. 93, 104]. І ніхто не зможе володіти всією повнотою знання, оскільки неможливо поглянути на світ з позиції всіх інших індивідів, увібрати всі відтінки розуміння ними оточення. Історичний досвід населення регіону, унікальна культура та власна соціальна пам'ять народу диктують конкретну поведінку. Відтак знання втілюється не стільки у фактах, скільки у звичках і традиціях, навичках та інтуїції, передаючись при взаємодії людей. Тому хибною є уявлення щодо ніби всезагальної могутності управління і планування [11].

Такі роздуми дозволили Ф. А. фон Хайеку скласти „літанию помилок”, до якої він включає: 1) ідею, що нерозумно дотримуватися того, що не піддається науковому обґрунтуванню або не підтверджується спостереженням (Ж. Моно, М. Борн); 2) ідею, що нерозумно дотримуватися того, що незбагненне; 3) пов'язану з попередніми ідею, що нерозумно дотримуватися певної лінії поведінки, якщо її мета цілком не визначена заздалегідь (А. Ейнштейн, Б. Рассел, Дж. Кейнс); 4) тісно пов'язану з попередніми ідею, що нерозумно робити щось, якщо всі висновки з цього не відомі заздалегідь і якщо, до того ж, наслідки, що спостерігаються та усвідомлюються, не є безумовно вигідними (утілітаристи) [12, с. 109]. Отже нині стає все помітніше, що з багатьох причин контролювати всі, або „майже всі”, відносини неможливо, з кожної нової контрольною інстанцією створюється безліч нових соціальних відносин, які, у свою чергу, потребують контролю. Отже, вся сукупність інструментарію соціальної технології не спроможна змінити соціум як ціле [9, с. 78], хоча може полегшити спроби виявити, чи здатна певна економічна чи політична дія дати бажаний результат [9, с. 69].

Багаторівневе ієрархічне управління, адекватне сучасній трансформації суспільства, базується на принципі перетворених форм як методі вільної взаємодії якісно різномірних структур шляхом запровадження міжсистемного еталону обміну. Соціальне управління при цьому інтегрує

інновації і традиції, світську, духовну культуру, інструментальні і світоглядні цінності, поступальний і циклічний розвиток, персоналізм і колективізм, демократію і автократію, активну і пасивну поведінку, вітчизняний і світовий досвід, відкладений і поточний попит. Апарат оновленого підходу багато в чому підготовлений. У теорії відкритих систем і станів рухомої рівноваги Л. фон Берталанфі система – комплекс елементів, що взаємодіють, а первинний елемент інформації – не окремий факт, а їх сукупні структури.

Соціогосподарська система за рахунок гнучкості в малому, рухливості поверхневих шарів зберігає фундаментальні, абсолютні цінності етносу. Зв'язки хоч і трансформуються під впливом навколишнього середовища, але в межах, що задаються необхідністю збереження і розвитку організації. Поведінка систем при аналогічних вхідних сигналах може бути зовсім різною. Кібернетика другого порядку акцентує увагу на автономії складних ієрархічних систем і готує до цілісного сприйняття їх, не допускаючи аналітичної дезінтеграції (наприклад, для спрощеного управління). Відтак для збереження адекватності управління новим умовам слід здійснювати перехід від практики команд та інструкцій до самокоординації на базі тенденцій, що лише частково регламентують діяльність. При взаємодії в структурі соціуму тисяч індивідів відбувається спонтанна самоорганізація і самозбереження порядків і традицій, усвідомити які у всій повноті неможливо, і надзавдання яких – відтворення системи. Соціогосподарська цілісність макрорегіонів цивілізаційних світів тому й виживає, що ми не намагаємося і не можемо контролювати її повністю і централізовано. Забезпечення вкоріненості змін в суспільстві досягається наданням прогресивних форм традиціям та підтримкою процесів самоуправління [13].

Втім, координація відповідної регіональної політики потрібна, перш за все, в економічному управлінні, у правовому полі, в морально-психологічному контексті. Тільки технологічних нововведень при застарілих соціальних відносинах недостатньо; це може породити додаткову невизначеність, хаос, ірраціоналізм, спонтанність, особливо на межі зіткнення постмодерної, модерної і традиційної культур. Зокрема, ефективною технологією управління м'яко інтегрованими структурами у постсучасному світі є формування та розвиток кластерів, в тому числі й територіальних [14 – 16].

У напрямках формування постсучасності становлення організованості рівнозначне нарощуванню сукупної інформації, її застосуванню з метою розвитку і використання сутнісних сил людей. При максимальній ентропії (невпорядкованості) всі варіанти вибору рівноймовірні. Самоорганізація процесів проявляється в перевазі одних дій і поведінкових особливостей над іншими. У цьому сенсі структура – це стійка форма соціальних зв'язків.

Кожна людина в процесі праці виступає частиною спільноти, стійкі зв'язки, що відтворюються, зумовлюють індивідуальний вибір і поведінку, диктують сенси і мотиви. Соціальна і економічна дійсність, її тенденції не

можуть бути адекватно сприйняті без фіксації структур та їх взаємодії. Категорія соціальної мережі якраз і орієнтує на вивчення не тільки (і не стільки) окремих комунікацій, скільки їх мереж на підприємстві. Різні форми відносин задають мережі, що відрізняються, навіть при ідентичному наборі трудових функцій і завдань. Мережі відображають і зв'язки, що існують, і ті, що не використовуються, і повноцінні й інвалідні комунікації.

Мікро-, мезо- та макрорегіональні процеси, зрозуміло, не є жорстко відокремленими одне від іншого. Вони переплітаються і взаєморезонують, особливо – на межах відносин між громадами окремих регіонів, які утворюють структуровану мережу.

Відтак глобалізація неминує породжує і посилює регіоналізацію, яка закріплює специфічну систему соціальних символів і міфів, певних „культурних координат” кожної людини як людини соціальної. Відповідно, нові контури міжнародних відносин пов'язані, в першу чергу, з тим, що світ вже буде неспроможний чітко розділити на загальнонаціональні демократії і автократії. Історично обумовлені моделі їх синтезу „знімають”, включаючи тезу і антитезу, створюючи не тільки самостійну стадію розгортання явища, але й основу для зміни рівня віддзеркалення дійсності. Водночас якість вирішення суперечностей часто залежить від потенціалу протистояння моделей національної держави і федеративної республіки, що було докладно проаналізовано Дж. Куртом [17], та активізації регіональної політики держави. В той же час, трансформується світ, в якому взаємодіють різноякісні складові, які в питаннях інтересів і цінностей віддаляються одне від одного завдяки механізмам конкуренції для забезпечення національної безпеки, стабільності, оптимального використання ресурсної бази і здійснення свого варіанту розвитку.

Отже ефективним при запозиченні є вивчення та аналіз логіки появи, ідеї певної інституції чи механізму, а не спроби автоматичного перенесення вдалої в конкретному середовищі схеми (в тому числі й територіального устрою). І питання не в тому, як „ліквідувати відставання” в чомусь, а в тому, як „зберегти і розвинути переваги, що існують”, сконцентрувати ресурси і здійснити маневр ними, підтримати „точки зростання”. До того ж, маршрути і форми забезпечення успіху проекту розвитку регіону та країни можуть бути вельми різноманітними і досить самотніми; нині бути успішним глобальним конкурентом означає знайти для себе адекватну своїм конкретним особливостям технологічну нішу. А це можливо і для невеликих структур, і для „аутсайдерів” (зміст цього терміна теж значно змінюється; зовсім різні шляхи можуть вести до необхідного результату).

Україна може створити регіональні точки прориву – локомотиви подальшого розвитку. Може орієнтуватися на положення „твердого трієчника” в господарському просторі Модерну. Може спробувати культивувати риси аутсайдера-аграрія. За кожним з цих варіантів стоїть

впливове політичне й економічне лобі, як правило, регіональне, але таке, що претендує на загальнодержавну роль.

Література:

1. Большая советская энциклопедия. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1986. – С. 1111.
2. **Шилов В. В.** Три подхода к понятию „region” / В. В. Шилов // Регион: проблемы и перспективы. – 1997. – №4. – С. 50 – 51.
3. **Чужиков В. І.** Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія / В. І. Чужиков. – К.: КНЕУ, 2008. – 272 с.
4. **Плахов В. Д.** Социальные нормы: Филос. основания общей теории / В. Д. Плахов. – М.: Мысль, 1985. – 254 с.
5. **Шедяков В. Е.** Региональное управление: выбор стратегии и механизмов / В. Е. Шедяков // Регион: проблемы и перспективы. – 1997. – №1. – С. 19 – 23.
6. **Шедяков В. Е.** Институциональные основания регионального регулирования экономики / В. Е. Шедяков // Проблеми формування й розвитку регіональних механізмів господарювання: Тези наук. конф. – Харків, 1994. – С. 159 – 160.
7. **Шедяков В. Е.** Социальные технологии в развитии региона / В. Е. Шедяков // Регіональне самоврядування: проблеми реалізації владних відносин: Тези наук. конф. – Харків, 1994. – С. 120 – 121.
8. **Глухов А. М., Душин І. Л., Шедяков В. Е.** Развитие Харькова к 2000 году и в начале XXI века. Доклад-92. / А. М. Глухов, И. Л. Душин, В. Е. Шедяков. – Харків: Стилос, 1992. – 45 с. – Рец.: Ділова Україна, 1993. – №10 (62). – С. 5.
9. **Шедяков В. Е.** Социология трансформирующегося общества. Навстречу новому году, веку, социокультурной парадигме / В. Е. Шедяков // Бизнес Информ. – 1996. – №1. – С. 4 – 9; №2. – С. 4 – 9.
10. **Поппер К.** Нищета историцизма / К. Поппер. – М.: Прогресс, 1993. – 187 с.
11. **Мизес Л. фон.** Иллюзии всемирного планирования // www.polit.ru/research/2006/11/07/planning.html
12. **Хайек Ф. А.** Пагубная самонадеянность / Ф. А. Хайек. – М.: Новости, 1992. – 304 с.
13. **Бевзенко Л. Д.** Соціальна самоорганізація. Синергетична парадигма: можливості соціальних інтерпретацій. Автореф. дис. ... докт. соціол. наук / Л. Д. Бевзенко. – К., 2005. – 36 с.
14. **Klink A., Langen P.** Cycles in industrial clusters: The case of the Shipbuilding industry in the Northern Netherlands / A. Klink, P. Langen // Tijdschrift voor Econo-mische en Sociale Geografie. – 2001. – №4(92). – P. 449 – 463.

15. **Porter M.** The Adam Smith Address: Location, Clusters and the „New” Microeconomics of Competition / M. Porter // Business Economics. – 1998. – №33 (1). – Р. 7 – 13.

16. **Гаранина Я. А.** Кластерный подход как метод реализации инновационной политики региона / Я. А. Гаранина // Регионы России: экономика, культура, история: Материалы Международной научно-практической конф. – Под ред. Шилова В. В., Черномаза П. А., Шедякова В. Е. и др. – Березники, 2009. – С. 52 – 55.

17. **Kurth J.** Toward the postmodern world / J. Kurth // DIALOGUE. – 1993. – №2. – Р. 9 – 13.

УДК 323.172 : 353

Регіональна структура країн Європи: спроба типологізації

Тетяна Панченко,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології

Харківського національного університету
ім. В. Н. Каразіна

На основі дослідження особливостей адміністративної і територіальної структури європейських держав здійснюється спроба типологізації 35 країн (членів ЄС, країн-кандидатів, а також Норвегії та Швейцарії), яка враховує міру автономності та статистичні характеристики адміністративних одиниць першого порядку. Запропонована типологія дозволяє оцінити масштаби та результати регіоналізації в країнах Європи.

Ключові слова: *децентралізація, регіоналізація, адміністративно-територіальна одиниця, NUTS, регіональне врядування.*

Proposed classification of 35 European countries (member EU, countries-candidates, Norway, Switzerland) is based on research of specifics of administrative and territorial structure in European states. It considers degree of regional autonomy and statistics criteria of top level territorial units. Proposed classification allows evaluating scale and results of regionalization in European countries.

Keywords: *decentralization, regionalization, administrative and territorial unit, NUTS, regional self-government.*

Постановка проблеми

Провідною тенденцією територіально-державного будівництва у світі, починаючи з другої половини XX століття, стала децентралізація політичного управління. Багато державних територій у різних країнах вже не влаштовує нинішній рівень автономії. Отже вони прагнуть змінити свій статус, добитися розширення прав і повноважень, вдаючись заради

цього до цілеспрямованих дій, які передбачають правове оформлення регіональної структури.

Європейські країни стали світовими лідерами за динамічністю й обсягами процесів децентралізації та регіоналізації, оскільки вони суттєво підживляються європейською інтеграцією. Інтеграція й регіоналізм доповнюють одне одного.

У багатьох національних державах прагнення до регіоналізму не може бути реалізоване без імпульсу ззовні через певний консерватизм та небезпеку переростання регіоналізму в сепаратизм, а інтеграція без регіоналізму, у свою чергу, призводить до зростання бюрократизму центральних інститутів ЄС.

Окрім того, інтеграція ЄС сприяє регіоналізму ще й тому, що багато „природних районів” розташовано на території двох або кількох країн, і державні кордони в окремих випадках стають на перешкоді їхньому розвитку. Інтеграція з посиленою регіональною складовою часто трактується як федералізація. Це досить складний, але, на думку багатьох фахівців, єдиний шлях для Європейського Союзу. Він відкриває можливість „перебороти” національну державу не тільки „згори”, що намагалася зробити Співдружність з моменту її створення, але й „знизу”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми децентралізації та регіоналізації країн Європи стають досить популярним та перспективним напрямком політичних студій. На особливу увагу заслуговують дослідження І. Бусигіної [1], М. Гетьманчука, О. Кукарцева [2], Ж. Зіллера [3], Т. Татаренко [4], Е. Томпсона [5], Р. Туровського [6] та інших фахівців, які відзначають багатоманіття проміжних форм між федеративною та унітарною державою, що виникають внаслідок зміни територіальної структури країн. При цьому особлива увага традиційно приділяється політико-адміністративним структурам інфранационального (регіонального) рівня, які стоять вище базових органів управління і є найпоширенішими проміжними ланками управління, а часто й самоврядування. В останні десятиріччя значна частина унітарних країн Європи запровадили такі структури або надали нинішнім регіонам ширше поле для маневру, тобто самостійного зростання, внутрішнього розвитку та залучення зовнішніх ресурсів. Чимало досліджень присвячується процесам регіоналізації, що розпочалися в багатьох європейських країнах ще у 1970-х роках, в 1990-х поглибилися і набули у багатьох країнах інституціонально завершених форм, а в деяких країнах такі процеси тривають і досі. В цей період, наприклад, Бельгія остаточно перетворилась на федеративну державу з чітко визначеними компетенціями регіонів і громад, були відновлені парламенти та адміністрації з різними рівнями повноважень у Північній Ірландії, Шотландії та Уельсі у Великій Британії, набули спеціальних повноважень утворені в 1970 – 1980-х роках області Італії та Іспанії, суттєво посилився регіональний рівень управління у

Франції, здійснено масштабну регіоналізацію з переглядом чинного адміністративно-територіального поділу в Угорщині, Чехії, Польщі, Словаччині.

Поряд із зростанням у країнах Європи кількості адміністративно-територіальних одиниць (АТО), які можуть чи реалізовувати адміністративні обов'язки у складі певної держави, або ж стати автономним утворенням територіальної спільноти, все частіше з'являються території регіонального розвитку (регіони у сенсі законодавчого права у сфері планування), які не є АТО. В залежності від типу планування та мети такі регіони можуть бути сформовані у вигляді штучних структур для діагностики й планування цілей території [7, с. 34]. Поява так званих статистичних регіонів та зміцнення їх ролі в регіональній структурі європейських країн зумовлені регіональною політикою Європейського Союзу. Потреби регіональної політики ЄС та моніторингу регіональних і місцевих структур як її важливого інструменту зумовила впровадження 1988 року NUTS-класифікації (системи номенклатури територіальних одиниць для цілей статистики – The Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS), яка почала оперувати трьома регіональними (NUTS – 1, 2, 3) та двома місцевими рівнями (LAU-1, 2 – до 2003 року NUTS – 4, 5).

Отже, NUTS – це сьогодні єдина офіційна класифікація європейських регіонів, яка ґрунтується на трьох критеріях: чисельність населення, прагнення до відповідності адміністративному поділу (передусім для NUTS-1 і NUTS-2) та географічним ареалам [8]. Вона диференціює як адміністративно-територіальні одиниці, так і території розвитку, не беручи до уваги адміністративні чи самоврядні складові. Тому для оцінки структури регіонального самоврядування країн Європи значно більший інтерес становлять класифікації, котрі враховують кінцеві результати регіоналізації, тобто систематизують форми регіонального врядування, які нині виникають. Зокрема, така класифікація країн ЄС за критерієм міри автономності регіональної та місцевої влади була запропонована Бульманом і Лоуліном (1996 р.) [5, с. 96 – 104] і, напевно, була однією з перших спроб відходу від бінарного поділу держав на федеративні та унітарні системи.

Тоді, коли до складу ЄС входило 15 країн, Бульман і Лоулін до своєї класифікації включили чотири види держав — федеративні системи (Австрія, Бельгія, Німеччина, Швейцарія), регіоналізовані унітарні держави (Італія, Іспанія, Велика Британія (окремі автори до цього виду держав відносять Францію); унітарні держави, які передають повноваження регіонам (Франція, Нідерланди, Португалія); класичні унітарні держави (решта європейських держав). Найбільшу автономію, за цими авторами, мають регіональні та місцеві органи влади федеративних країн, найменшу – класичних унітарних. Вчені звертали увагу на те, що лише у федеративних та регіоналізованих унітарних державах законодавчо визнані й функціонують повноважні політико-адміністративні структури

інфранаціонального рівня (регіони). У регіоналізованих унітарних державах регіони часто мають різні рівні автономії, хоча у таких державах, як правило, поступово відбувається реорганізація всієї території країни та переважає прагнення до симетричної (рівностатусної) децентралізації. При цьому регіональні представницькі органи, як правило, не мають первинної законодавчої влади (окрім окремих рад у Великій Британії) та працюють у межах законодавства, визначеного центральним урядом. В класичних унітарних державах існують регіональні яруси управління, які в основному призначені для адміністративних цілей.

Треба зазначити, що „регіоналістська” держава як проміжний тип між федерацією та унітарною вже стала фактом. Щоправда, існують деякі неузгодженості щодо того, чи відносити, наприклад, Велику Британію і Францію до держав такого типу.

Т. Татаренко пропонує, по суті, інший варіант класифікації. Вона поділяє регіоналістські держави на держави симетричної та асиметричної децентралізації. Схожість з ними держав конституціонального врядування полягає в тому, що в обох випадках на рівні АТО першого порядку діють органи самоуправління, які мають певні повноваження. Різниця ж в тому, що самоуправління в регіонах і АТО нижчого рівня у моделі конституціонального врядування є єдиною системою місцевого самоврядування; у конструкції регіоналістської держави це різні інститути. У першому випадку регіональний рівень є проміжним, оскільки найбільш розвинена система самоврядування існує в АТО нижчого рівня, а в другому випадку регіональне самоврядування, на відміну від місцевого, належить до системи державної влади і розвивається як особливий інститут в межах, визначених державою. Окрім того, Т. Татаренко виокремлює модель локалізованої демократії та цілком централізовану державу з регіональною владою, яка призначається згори і де не практикується регіональне самоуправління [4, с. 16 — 17]. Втім, на відміну від Бульмана і Лоуліна, Т. Татаренко не наполягає на застосуванні запропонованої нею класифікації до європейських країн.

Постановка завдання

У межах цієї публікації представлено оновлену класифікацію країн Європи (країн-членів ЄС, країн-кандидатів, а також Норвегії і Швейцарії), яка б, з урахуванням попередніх розробок, у повній мірі демонструвала особливості їх регіональної структури. Запропонована класифікація європейських країн за критерієм міри автономності регіональної влади враховує також статус регіону за системою номенклатури територіальних одиниць для цілей статистики, оскільки він безпосередньо корелює з чисельністю населення та визначає можливості регіону як суб'єкта регіональної політики ЄС. А безпосередньо міра автономності тієї чи іншої одиниці першого порядку визначається наявністю власних представницьких органів, їх можливість формувати на свій розсуд

виконавчі органи, фінансовими ресурсами і повноваженнями, засобами контролю з боку центральної влади.

Основний матеріал дослідження

Типологія європейських країн за критерієм їх регіональної структури побудована на даних про такі характеристики адміністративних та територіальних одиниць першого порядку у країнах ЄС та в країнах-кандидатах, як час утворення, середня площа та кількість населення, спосіб формування органів врядування, характер повноважень, відповідність NUTS-класифікації, які зібрані з великої кількості довідникових і статистичних джерел. В узагальненому вигляді ці характеристики висвітлено в **таблиці**. У першому стовпчику **таблиці** (1) звичайним шрифтом позначено назви країн-членів ЄС, а *курсивом* — країни-кандидати, а також Норвегія і Швейцарія, які не є членами ЄС, але беруть участь у союзній економіці та виконують деякі директиви. У другому стовпчику **таблиці** (2) подаються дані про кількість АТО першого порядку, їх назву, а також за допомогою певним шрифтом позначається їх статус і спосіб формування органів врядування. **Напівжирним шрифтом** позначено адміністративні одиниці, наділені автономією або в яких організовано місцеве самоврядування (представницькі органи обираються населенням та формують виконавчі органи); **напівжирним курсивом** позначено адміністративні одиниці, які мають органи влади, що формуються непрямыми виборами або шляхом призначення; підкреслено утворення, які не є адміністративними одиницями (історико-культурні, статистичні, регіони розвитку тощо). Решта стовпчиків таблиці містить дані про: період формування одиниць, які досліджуються (3), що дозволяє відстежити інновації у державно-територіальному будівництві; їх середню площу (4), середню кількість населення (5), що дозволяє скласти уявлення про масштаби АТО; призначення і характер повноважень (6), представлених характеристиками „широкі”, „обмежені повноваження” або вказано конкретні сфери (перелік повноважень регіонів не є предметом цього дослідження); рівень NUTS-класифікації у разі відповідності (7). На основі наведених даних про територіальну організацію й структуру врядування 35 європейських країн, представлених в **таблиці**, можна визначити такі типи держав.

Таблиця

Характеристика адміністративних та територіальних одиниць
першого порядку у країнах ЄС, країнах-кандидатах, Норвегії та
Швейцарії

Країна	Одиниці першого порядку	Дата утво- рення	Серед- ня пло- ща (в тис. кв. км)	Середня кіль-ть нас-ня, млн. чол.	Призначення / характер повноважень	NUTS
1	2	3	4	5	6	7
Австрія	9 федеральних земель	1920/ 1945	9.25	0.86	Обмежені законодавчі повноваження	NUTS 2
Бельгія	3 громади	1970			Повноваження з культури, освіти	-
	3 регіони	1980	10.16	3.32	Широкі повноваження	NUTS 1
Болгарія	6 регіонів планування	2004	18.48	1.26	Політика регіонального розвитку	NUTS 2
	28 областей	1999	3.98	0.27	Регіон. Політики, держ. упр-ня	NUTS 3
Велика Британія	4 адм.-політ. частини, 3 з авт. статусом	1997- авт. статус	37.69	2.9	Шотландія – первинне законодавство, Північна Ірландія та Уельс – вторинні законодавчі повноваження	автономії –NUTS1
	65 графств	1889- 1974 рр.	3.8	0.88	Широкі повноваження	-
Греція	13 периферій	1986	10.5	0.86	Широкі повноваження	NUTS 2
Данія	5 регіонів Гренландія й Фарерські острови	2007	8.6	1.08	Обмежені повноваження	NUTS 2
Естонія	15 повітів	1992	3.1	0.09	Охорона здоров'я	LAU 1
Ірландія	2 регіони	1999	35.13	2.23	Регіональна політика	NUTS 2
	26 графств	1898	0.22	0.11	Обмежені повноваження	LAU 1
Ісландія	23 сисли – 26 магістратів	1944/ 1990	3.96	0.01	Збір податків, поліція, адміністративні функції	LAU 1

Країна	Одиниці першого порядку	Дата утворення	Середня площа (в тис. кв. км)	Середня кількість населення, млн. чол.	Призначення / характер повноважень	NUTS
1	2	3	4	5	6	7
Іспанія	17 авт. спільнот 2 авт. міста 3 сув. тер-рії	1978-1983	29.69	2.16	Широкі повноваження за рахунок конкуруючої компетенції, виняткові – у деяких областей	NUTS 2
Італія	20 регіонів	1948/1970	15.06	2.88	Широкі повноваження, виключні у 5 автономних областей	NUTS 2
Кіпр	6 районів	1960-ті рр.	0.18	0.16	Координація міністерств та відомств на місцях	LAU 1
Латвія	6 регіонів	2009	12.4	0.42	Планування спільного розвитку	NUTS 3
Литва	10 повітів	1994/2000	5.8	0.32	Контрольні функції, обмежені повноваження	NUTS 3
Люксембург	3 райони	1968	0.86	0.15	Контрольні функції	
Македонія	8 стат. регіонів	2004	-	0.24	Потреби статистики і планування	NUTS 3
Мальта	3 стат. регіони	1993	0.1	0.12	Потреби статистики і планування	-
Нідерланди	12 провінцій	1962	3.43	1.24	Контроль місцевої влади, обмежені повноваження	NUTS 2
Німеччина	16 федеральних земель	1949/ 90	22.31	5.69	Широкі повноваження та 24 галузі паралельного законодавства	NUTS 1
Норвегія	19 фюльке	1838-1905	17.05	0.25	Широкі повноваження	NUTS 3
Польща	16 <i>воєводств</i>	1999	19.5	2.4	Регіональна політика, освіта, охорона здоров'я	NUTS 2

Країна	Одиниці першого порядку	Дата утворення	Середня площа (в тис. кв. км)	Середня кількість населення, млн. чол.	Призначення / характер повноважень	NUTS
1	2	3	4	5	6	7
Португалія	2 автономні регіони	1976 /2005	1.5	0.24	Широкі повноваження	NUTS 1, NUTS 2
	18 округів	1835	5.08	0.55	Організація виборів	-
	7 міських агломерацій 12 міських спільнот, міжмуніципальні спільноти	2003	-	> 0.35 > 0.15 < 0.15	Повноваження самоврядування	-
Румунія	8 регіонів розвитку	1998	29.8	2.8	Регіональна політика	NUTS 2
	41 жупанія Бухарест	1968 / 91	5.56	0.47, 1.9	Широкі повноваження	NUTS 3
Словаччина	8 самоврядних країв	1996 / 2002	6.1	0.67	Регіональна політика, широкі повноваження	NUTS 3
Словенія	12 стат. областей	2006	1.68	0.17	Потреби статистики і планування	NUTS 3
Туреччина	7 стат. регіонів		111.51	10.3	Потреби статистики і планування	NUTS 1
	81 іль	1926/99	9.64	0.89	Адміністративні повноваження	NUTS 2
Угорщина	7 стат. регіонів	1999	13.28	1.43	Потреби статистики і планування	NUTS 2
	19 медьє, Будапешт	1950	4.87 0.52	0.44 1.7	Широкі повноваження	NUTS 3
Хорватія	20 жупаній Загреб	1990	2.79 0.64	0.18 0.78	Широкі повноваження	NUTS 3
Фінляндія	7 регіонів	2010	48.34	0.77	Адміністративні повноваження	-
	19 регіонів	2010	17.81	0.28	Регіональне планування, адміністративні послуги	NUTS 3
Франція	26 регіонів	1982/ 86	24.72	2.57	Широкі повноваження	NUTS 2
Чехія	13 країв Прага	2000	6.06	0.71 1.22	Регіональний розвиток, широкі повноваження	NUTS 3

Країна	Одиниці першого порядку	Дата утворення	Середня площа (в тис. кв. км)	Середня к-ть нас-ня, млн. чол.	Призначення / характер повноважень	NUTS
1	2	3	4	5	6	7
Чорногорія	21 громада	істор. поділ	0.66	0.03	Первинні повноваження місцевого самоврядування	LAU 1
Швейцарія	26 кантонів	з XIII ст. до 1979 р.	1.59 (від 0.04 до 2.74).	0.3 (від 0.15 до 1.25)	Суверенітет кантонів не обмежується федеральними законами	-
Швеція	21 лен	1834/1997	21.42	0.44	Контрольні функції, обмежені повноваження	NUTS 3

1. Федеративні системи – держави, які є федераціями за Конституцією. Перелік цих країн в основному збігається з класифікацією Бульмана і Лоуліна – Австрія (9 земель), Бельгія (3 регіони), Німеччина (16 земель), Швейцарія (26 кантонів). Серед них особливе місце посідає Швейцарія, яка є учасником Шенгенської угоди та членом Європейської асоціації безмитної торгівлі (ЕФТА), але не ЄС. Її 26 кантонів побудовані як держави з суверенними юрисдикціями, що надали своїм районам і муніципалітетам автономну юрисдикцію відповідно до своїх культурних та економічних традицій. Щодо трьох інших федерацій, то їх суб'єкти отримали автономію в результаті відокремлення автономних децентралізованих районів від центральної держави. Це масштабні утворення та повноправні суб'єкти регіональної політики ЄС рівня NUTS-1 (Бельгія, Німеччина) та NUTS-2 (Австрія), вони мають законодавчі та виконавчі органи, організовані на засадах губернаторської моделі, хоча рівень автономності суб'єктів федерації різний (найбільший у німецьких земель, найменший – у австрійських).

2. Регіоналізовані держави – держави, які формально не є федераціями, але в них функціонують законодавчо визнані політико-адміністративні структури інфранаціонального рівня, які відповідають таким умовам: 1) за системою номенклатури територіальних одиниць для цілей статистики мають рівень не нижче NUTS-2; 2) мають виборні представницькі органи, які формують органи виконавчої влади; 3) наділені в різній мірі правовою, адміністративною та фінансовою автономією; 4) мають органи влади або посадову особу, які представляють центральну владу в регіоні; 5) регламентуються Статутами, які утверджуються центральними органами влади, часто мають власну офіційну мову (4 країни): Велика Британія (3 адміністративно-політичні частини мають власні парламенти та виконавчі

органи, NUTS-1); Іспанія – 17 автономних спільнот (NUTS-2), 3 з яких мають особливий статус, 2 автономні міста, 3 суверенні території; Італія – 5 автономних областей і 15 регіонів (NUTS-2); Франція – 22 регіони (NUTS-2), з яких регіон Корсика має особливий статус, та 4 заморські території.

3. Децентралізовані унітарні держави – конституційно визнані унітарні країни, які мають регіональні або (та) проміжні самоврядні рівні (15 країн). Країни цієї групи ми умовно поділили на 3 категорії: країни регіонального врядування, проміжного врядування і конституціонального врядування.

3.1 Країни регіонального врядування – унітарні країни, які мають політико-адміністративні структури інфранаціонального рівня, які 1) відповідають рівню NUTS-2; 2) мають виборні асамблеї, які утворюють виконавчі органи; 3) мають органи влади або посадову особу, які представляють центральну владу в регіоні; 4) користуються обмеженою автономією в окремих сферах (5 країн): Нідерланди – 12 провінцій (NUTS-2); Польща – 16 воєводств (NUTS-2); Данія – 5 регіонів (NUTS-2), 2 автономії – Гренландія і Фарерські острови; Португалія – 2 автономні регіони – Азорські острови і Мадейра (NUTS-1, 2), 7 міських агломерацій, 12 міських спільнот, міжмуніципальні спільноти, тривалий час обговорюється запровадження автономних областей континентальної Португалії.

Регіони країни цієї групи у порівнянні з регіонами регіоналізованих країн наділені порівняно меншим рівнем повноважень та зазвичай не мають власних статутів. Країни групи частково відповідають унітарним країнам передання повноважень (за класифікацією Бульмана і Лоуліна). Якщо застосувати критерій симетричності/асиметричності (класифікація Т. Татаренко), то серед них Нідерланди і Польща є симетричними країнами регіонального врядування, а Данія і Португалія – асиметричними, так само, як 4 регіоналізовані країни – Велика Британія, Іспанія, Італія і Франція.

3.2. Країни конституціонального врядування – унітарні держави, в яких законодавчо визнані політико-адміністративні одиниці першого порядку, що відповідають таким умовам: 1) відповідають за системою номенклатури територіальних одиниць рівням NUTS-2,3; 2) регіональне та місцеве самоврядування є єдиною системою й на регіональному рівні не існує представництва центральної влади (4 країни): Греція – 13 периферій (NUTS-2); Словаччина – 8 країв (NUTS 3, верхня межа за чисельністю населення); Чехія – 13 країв, столиця Прага (NUTS-3, верхня межа за чисельністю населення); Хорватія – 20 жупаній, столиця Загреб (NUTS-3).

По суті, у країнах, що належать до цієї групи, втілена на регіональному рівні нетипова для європейського регіону англосаксонська система місцевого самоврядування. Ця самоврядна система реалізована також на проміжних рівнях самоврядування (LAU 1) у Великій Британії, Ірландії та Ісландії.

3. 3. Країни проміжного врядування – унітарні держави, в яких законодавчо визнані політико-адміністративні одиниці першого порядку, котрі відповідають таким умовам: 1) відповідають за системою номенклатури територіальних одиниць для цілей статистики рівню NUTS-3 й LAU-1; 2) мають виборні представницькі органи, які самостійно або за участю виборної першої посадової особи АТО формують виконавчі органи; 3) наділені різною мірою автономії (6 країн): Ірландія – 26 округів (LAU-1); Ісландія – 23 сисли (LAU-1); Норвегія – 19 фюльке (NUTS-3); Румунія – 41 журдець, муніципія Бухарест (NUTS-3); Угорщина – 19 медьє, місто Будапешт (NUTS-3); Швеція – 21 лен (NUTS-3).

Серед цих країн в Ірландії та Ісландії на першому рівні АТО немає представництва центральної влади. Однак ці країни ми не відносимо до країн конституціонального врядування, оскільки їх АТО першого рівня малонаселені й наділені досить скромними повноваженнями.

4. Централізовані держави з регіональною владою – унітарні держави, в яких законодавчо визнані політико-адміністративні одиниці першого порядку (що відповідають за системою номенклатури територіальних одиниць рівню не нижче NUTS-3), де органи влади призначаються згори, не практикується регіональне самоуправління або його роль номінальна (4 країни): Болгарія – 28 областей (NUTS-3); Литва – 10 повітів (NUTS-3); Туреччина – 81 провінція (іль) (NUTS-2); Фінляндія – 7 регіонів (NUTS-2).

5. Класичні унітарні держави – унітарні держави, в яких або немає проміжних структур врядування, або вони відповідають рівням локальних АТО й виконують суто адміністративні функції (7 країн): Естонія – 15 повітів; Кіпр – 6 районів; Латвія – 6 статистичних регіонів NUTS 3, проміжних АТО – не має; Люксембург – 3 райони; Мальта – 3 статистичні регіони NUTS 3, 6 статистичних округів; Словенія – 12 статистичних регіонів NUTS 3, проміжних АТО – не має; Чорногорія – проміжних АТО – не має.

Окрім того, слід виокремити ще один — додатковий тип країн, до якого належать деякі країни, які згадувалися вище передусім як унітарні децентралізовані країни.

6. Унітарні держави потенційної регіоналізації – унітарні держави, в яких функціонують законодавчо визнані територіальні одиниці першого порядку, що не мають статусу АТО (статистичні регіони, регіони планування). Однак вони 1) відповідають за системою номенклатури територіальних одиниць рівню не нижче NUTS 2; 2) мають номінальні представницькі органи або їх роль у державній політиці зростає (4 країни): Болгарія – 6 регіонів планування – регіонів цілеспрямованого впливу для проведення державної регіональної політики (закон про регіональний розвиток від 20 лютого 2004 року); Ірландія – 2 регіони, які управляються регіональними асамблеями (Національний план розвитку, 2000); Норвегія – 5 неофіційних регіонів, 7 статистичних регіонів, обговорюються проекти регіоналізації (утворення 5–9 регіонів); Угорщина – 7 планово-

статистичних регіонів і 6 регіонів розвитку, створення яких оцінюється фахівцями як початок регіоналізації.

Таким чином, аналіз демонструє, що з 35 європейських країн, які є членами ЄС і країнами-кандидатами або беруть участь у союзній економіці, лише 11 можна вважати цілком унітарними. Причому, 7 з них – це невеликі країни, які не потребують регіонального врядування, і лише 4 є централізованими державами з регіональною владою. З 26 європейських країн (35 – 7 згаданих, Ірландія та Ісландія), які мають регіональний рівень врядування від NUTS-1 до NUTS-3, лише в 4 країнах немає регіонального самоврядування. З 22 країн з автономними і самоврядними структурами на регіональному рівні у 3 країнах політико-адміністративні одиниці першого порядку організовані на рівні NUTS-1, у 9 – на рівні NUTS 2, у 8 – на рівні NUTS-3 (з них регіони Чехії і Словаччини за критеріями наближаються до NUTS-2). Цілком ймовірно, що у найближчому майбутньому поповнення переліку країн, де політико-адміністративні одиниці першого порядку організовані на рівні NUTS-2, 4 країнами потенційної регіоналізації й відповідне скорочення переліку країн, де політико-адміністративні одиниці першого порядку організовані на рівні NUTS-3, до 5. Все це підтверджує, що хоча регіони рівня NUTS-2 є не лише суб'єктами регіональної політики Євросоюзу, але й провідними акторами європейської багаторівневої політики. При цьому, усі регіони першого порядку рівня NUTS-2 мають виборні представницькі органи, які формують органи виконавчої влади; наділені в тій чи іншій мірі правовою, адміністративною та фінансовою автономією, як того вимагають Європейська Хартія місцевого самоврядування та Декларація щодо регіоналізму в Європі.

Все це підтверджує те, що оптимізація влади на регіональному рівні набуває для держав такого ж великого значення, як і зміцнення своєї автономії та своїх суверенних прав.

Література:

1. **Бусьгіна І. М.** Политическая регионалистика: [Учеб. пособие] / И. М. Бусьгіна. — М.: Университет; РОССПЭН, 2006. — 280 с.
2. **Гетьманчук М.** Регіоналізація Європи : практика і теорія / М. Гетьманчук, О. Кукарцев // Політичний процес в Україні у 2004 році : регіональні аспекти. (Матеріали конференції, Львів 12 лютого 2005 р.) / Упоряд. Романюк А., Скочиляс Л. — Львів : ЦПД, 2005. — С. 23 — 28.
3. **Зілер Ж.** Політико-адміністративні системи країн ЄС : Порівняльний аналіз / Жак Зілер [пер. з фр. В. Ховтуна]. — К.: Основи, 1996. — 420 с.

4. **Татаренко Т.** Баланс інтересів як умова територіально-політичного розвитку політичного простору / Тетяна Татаренко // Політичний менеджмент. — 2010. — №3. — С. 3 — 18.

5. **Туровский Р. Ф.** Политическая регионалистика: [Учебное пособие] / Р. Ф. Туровский. — М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006 — 780 с.

6. **Томпсон Е.** Регіони, регіоналізація та регіоналізм в сучасній Європі / Е. Томпсон // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — Луганськ : Альма-матер-Знання, 2002. — С. 95 — 110.

7. Регионы в Европейском сообществе с точки зрения субсидиарности / Генеральный директорат научных исследований и разработок. — Брюсель, 1993 [Перевод В. Кузнецов] // Казанский федералист. — 2002. — №4. — С. 32 — 44.

8. NUTS — The Nomenclature of Territorial Units for Statistics / European Commission. Eurostat [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/nuts_nomenclature/introduction

УДК 327.5[(1-622):(581)]

Військова операція НАТО в Афганістані: вихід за межі традиційної зони відповідальності

Сергій Чирков,
аспірант кафедри міжнародних відносин
Одеського національного університету
ім. І. І. Мечникова

Стаття присвячена дослідженню участі країн НАТО в антитерористичній операції в Афганістані, яка здійснюється за межами традиційної для Альянсу територіальної зони відповідальності. Висвітлено основні чинники, що гальмують її успішне проведення, та розглянуто можливі варіанти подальшого розвитку подій. Робиться висновок щодо необхідності проведення міжнародної конференції щодо Афганістану із залученням усіх сторін, зацікавлених у ліквідації конфлікту.

Ключові слова: НАТО, США, боротьба з тероризмом, міжнародна коаліція, територіальна зона, таліби, Афганістан.

The article describes the participation of NATO members in counter-terrorist operation in Afghanistan, which takes place outside the traditional NATO area of territorial responsibility. The basic factors that impede its successful conduct are outlined; possible options for further developments are considered. The author made the conclusion on the need for an international conference on Afghanistan with participation of all concerned in dealing with the conflict parties.

Keywords: NATO, USA, fighting terrorism, the international coalition, territorial zone, Taliban, Afghanistan.

Експерти, які розробляли нову Стратегічну концепцію НАТО, запропонували визнати можливість виникнення загроз далеко від кордонів НАТО, на які Альянс повинен бути готовим швидко відреагувати, розгорнувши свої сили за межами своєї традиційної територіальної зони. У той же час експерти рекомендували обмежити зобов'язання Альянсу,

визнавши, що НАТО є регіональним блоком і не може вирішувати всі світові проблеми. В умовах перегляду рекомендацій щодо підтримки розгортання військ за межами географічних кордонів НАТО, війна в Афганістані стала для Альянсу ключовим питанням у справі його трансформації. Афганський конфлікт нині досяг критичної стадії і потребує якнайшвидшого розв'язання; це буде головною перевіркою того, чи зможе НАТО впоратися з великомасштабними операціями поза зоною своєї відповідальності.

У вчених-міжнародників не склалося спільної думки щодо антитерористичної операції країн НАТО в Афганістані як війни з міжнародним тероризмом. Майже через десять років після початку війни західні дослідники знову звертаються до основного питання: в чому ж полягала мета операції? Якщо йдеться про боротьбу з тероризмом, то чому, на їх думку, США і НАТО немає в Ємені, Сомалі, Пакистані, які все частіше дають притулок терористам? Або ж, вважають вони, війна в Афганістані насправді спрямована на боротьбу з повстанцями, які протистоять уряду Хаміда Карзая? Вибравши собі за мішень Талібан, натовські сили під орудою США перетворили його на повстанську „армію”, яку розпочало підтримувати населення Афганістану [5].

Афганська стратегія Президента США Б. Обами, яку підтримали країни НАТО, останнім часом стала піддаватися гострій критиці. Одні дослідники вважають, що вона від початку не мала шансів на успіх і її не треба було застосовувати, інші – що вона вже повністю себе вичерпала та потребує заміни на іншу. Деякі політологи навіть дотримуються думки, що значення Афганістану для США у боротьбі зі світовим тероризмом переоцінюється, і Афганістан не відіграє вирішальної ролі для майбутнього США, їх національної безпеки та не становить нічого особливого для самих терористів [6].

У зв'язку із зростанням втрат західного контингенту, збільшенням сил і активністю талібів, падінням популярності та прийняття населенням влади президента Афганістану Хаміда Карзая, західні уряди, які направили війська до Афганістану, все більше стурбовані тим, як знайти вихід з цієї проблемної ситуації [2]. У міжнародному аспекті актуальним стає питання виведення військ Альянсу з Афганістану. Такі умови неминуче стимулювали підвищений інтерес до афганської проблеми у політичній літературі, особливо з прийняттям Нової стратегічної концепції НАТО, де йдеться про використання досвіду операцій НАТО в Афганістані для ефективного управління кризами.

Метою нашого дослідження є вивчення проблеми проведення антитерористичної операції НАТО в Афганістані, яка проходить за межами її територіальної зони. Виходячи з цього, автор ставив перед собою завдання висвітлити основні чинники, що гальмують процес антитерористичної операції, провести аналіз стратегії збільшення в Афганістані військового контингенту США і НАТО та розглянути можливі

варіанти подальшого розвитку подій в країні з урахуванням виведення натовських військ. Це дасть можливість осмислити окремі методологічні підходи при здійсненні досліджень проблем модернізації організації Північноатлантичного договору у світлі його Нової стратегічної концепції, яка передбачає боротьбу з новими викликами, зокрема, з тероризмом, за межами територіальної зони НАТО.

Війна в Афганістані, за даними американських дослідників, безумовно завдала шкоди єдності НАТО. У багатьох членів НАТО немає впевненості у доцільності цієї місії, оскільки вона від початку була задумана помилково, погано спланована і невдало реалізується. У європейських членів НАТО інше, ніж у США, уявлення про загрози, які виходять з Афганістану, Іраку, Близького Сходу чи Пакистану. Ця місія, без сумніву, зменшила солідарність НАТО, здатність організації діяти злагоджено, а також довела, що окремі країни НАТО можуть не тільки не повністю підтримати місію НАТО, але й вийти з неї, що небезпечно для майбутнього Альянсу. Крім того, місія в Афганістані реалізується за рахунок військового та фінансового внеску в оборону територій країн НАТО, у зв'язку з чим більша частина оборонних бюджетів, навіть в умовах їх скорочення в процентному відношенні до ВВП, спрямовується не на інвестиції в оборону території, а на підтримку операцій в Афганістані [4].

Окремі західні науковці вважають, що для досягнення успіху в Афганістані і збереження репутації НАТО необхідно ліквідувати розбіжності між цілями Альянсу і методами, які ним застосовуються. До них належать: відведення, що дозволяють військам ухилятися від участі в бойових діях; недостатня підготовка і фінансування афганських служб безпеки; невизначеність регіонального підходу, згідно з яким НАТО має приділяти увагу лише Афганістану, тоді як лідери Талібану та Аль-Каїди перебувають у Пакистані; нерозуміння суті основної стратегічної загрози, що дозволяє Європі відмовитися розпочати інтеграцію роботи НАТО і ЄС з боротьби з тероризмом (НАТО в Афганістані, а ЄС на своїй території); прийняття рішень на основі консенсусу усіма 28 членами НАТО після їх тривалого обговорення; спроба проводити реформи без урахування політичних реалій сучасності. Нова Стратегічна концепція Альянсу має враховувати політичну реальність, яка досить швидко змінюється в Афганістані, а члени НАТО повинні розуміти, що якщо стосовно Афганістану відбудеться розкол, то варіант майбутнього, який передбачається Стратегічною концепцією Альянсу, ніколи не настане [8].

Обійнявши посаду Генерального секретаря НАТО, А. Ф. Расмуссен своїм головним пріоритетом назвав врегулювання конфлікту в Афганістані, який не повинен знову стати центром міжнародного тероризму. Він заявив про необхідність зміни НАТО своєї стратегії в Афганістані, підкресливши, що альтернативи розширенню військових дій проти Талібану немає. На його думку, тільки після їх закінчення можна буде концентруватися на допомозі щодо відновлення і створення нової цивільної інфраструктури в країні.

А. Ф. Расмуссен висловився за переговори з окремими поміркованими групами в лавах радикального ісламського руху Талібан, що б дало сподівання на примирення афганського суспільства.

Іншим важливим завданням А. Ф. Расмуссен назвав досягнення домовленості між НАТО і Євросоюзом, яка дозволила б взаємодіяти в Афганістані міжнародним силам ISAF з поліцейськими контингентами з європейських країн. Мета операції, на думку Генсека, буде досягнута тоді, коли афганські силові структури стануть спроможними самостійно забезпечувати безпеку в країні [3].

Президент США Б. Обама ухвалив рішення про додаткове направлення до Афганістану 30 тисяч американських військовослужбовців, розраховуючи при цьому і на підтримку союзників з НАТО. Передбачалося, що значна частина цих військ буде вирішувати завдання з інструктажу афганських органів безпеки, а кожна натовська частина повинна буде взяти шефство над партнерською частиною афганської армії. Американська доктрина також передбачала, що на цей перехідний період в першу чергу необхідно посилити частини, які ведуть боротьбу з повстанцями в південних і східних районах, а також в афгано-пакистанському прикордонні. Б. Обама вирішив фактично підкріпити ту нову стратегію США щодо Афганістану і Пакистану, яка будується на концепції „АфПак”, що включає сприйняття Афганістану та Пакистану як одину зону дій. Для досягнення успіху військові дії проти повстанців повинні супроводжуватися великою фінансовою допомогою урядові Пакистану в обмін на активні дії проти талібів на своїй території, а також включенням до пулу консультантів і учасників врегулювання таких традиційно важливих гравців для Афганістану, як Росія, Китай, Індія та Іран. Мета Б. Обами полягала в тому, щоб досягти достатнього рівня стабільності афганського уряду і підвищити професійний рівень його сил безпеки, аби в подальшому вони самі могли вести війну, а США і НАТО змогли залишити Афганістан.

Аналізуючи запропоновану США стратегію значного збільшення військового контингенту, зарубіжні дослідники відзначають, що нині Афганістан більше не є основною операційною базою Аль-Каїди, як це було 2001 рік. Угрупування перенесло свої бази в Пакистан, Ємен, Сомалі та інші країни. Тому позбавлення Аль-Каїди баз в Афганістані не вирішує проблеми її поширення і може розглядатися як другорядна стратегічна мета. Основною ж стратегічною метою має бути створення стратегії виходу, заснованою на врегулюванні конфлікту шляхом переговорів з талібами і створенні коаліційного уряду [11].

З 28 країн НАТО тільки США, Велика Британія, Данія, Канада, Нідерланди, Польща, Румунія і Франція надали досить великі контингенти, не обтяжені різними заувагами, котрі не дозволяють військам брати участь в усіх видах операцій проти повстанців. Крім того, Нідерланди і Канада висловили намір вже найближчим часом почати виведення своїх військ.

Слід зазначити, що військові операції в Афганістані стають все активнішими. Та значного успіху вони не забезпечують. Це пояснюється тим, що Талібан посилюється, корупція в уряді президента Хаміда Карзая не зменшується, неготовністю афганців після відходу іноземних військ взяти на себе функції із забезпечення власної безпеки, позицією багатьох сільських старійшин, які не бажають підтримувати ані Хаміда Карзая, ані коаліцію, жорсткими правилами застосування збройної сили, які заважають західним військам максимально задіяти свої сили і засоби проти ворога в ситуаціях, коли може бути завдано шкоди цивільному населенню [16]. Крім того, перед НАТО постала проблема взаємодії з афганською ісламською спільнотою, котра не схвалює присутність в країні військ НАТО. Для вирішення проблеми слід більше використовувати іслам для участі афганського народу у „війні з тероризмом”, який представлений рухом Талібан. Цьому можуть посприяти мусульманські країни, якщо вони погодяться надавати військову та матеріальну допомогу, необхідну для фінансування і підготовку афганської армії, та брати участь у програмах розвитку освіти і охорони здоров'я [13].

На міжнародній конференції з проблеми стабілізації Афганістану, яка відбулася в січні 2010 року в Лондоні, обговорювалися проблеми розвитку Афганістану, процес поступової передачі афганським властям контролю за безпекою країни і перспективи національного примирення. На конференції було схвалено відповідний план НАТО і країн-партнерів [7]. В ході міжнародної конференції про майбутній устрій Афганістану в Кабулі в липні 2010 року було намічено термін, а саме 2014 рік, до кінця якого забезпечення безпеки на території країни перейде під контроль афганських силових структур [1].

На саміті глав держав-членів НАТО в листопаді 2010 року в Лісабоні лідери країн Альянсу підтвердили, що строком виведення військового контингенту буде 2014 рік. Підкреслювалося, що Альянс продовжуватиме відстежувати забезпечення безпеки Афганістану й після 2014 року та зв'язатися з ситуацією на місцях на кожному етапі перехідного періоду, який розпочинається з липня 2011 року. У той же час, головне питання, чи буде продовжуватиме НАТО бойові дії при неможливості афганських військ до 2014 року самостійно протистояти Талібану, чи Альянсу слід задіяти якийсь інший план, не було вирішене [15].

Афганці живуть у стані мінливої лояльності до Кабулу, і це єднання завжди було епізодичним. Справжньою проблемою є і сам тип афганського управління, а тому вкрай важливо визнати, що Афганістан не може управлятися централізовано, він може тільки „спрямовуватися” з центру. У цьому й полягає суть багатьох невдач західного альянсу, які засвідчили нерозуміння сутності Афганістану. У цій країні необхідно домовлятися з місцевими силами в кожному регіоні – з талібами, з польовими командирами різних кланів, з групами етнічних меншин, а також встановлювати відносини з сусідніми країнами. В Афганістані необхідно

подбати про міцні державні та військові інститути, провівши федеральну реформу, яка остаточно позбавить центр влади і віддасть її окремим конкретним силам на периферії. Захід повинен визнати, що обрана ним стратегія провалилася, оскільки наголос робився переважно на зміцненні Кабула, тоді як нова стратегія має передбачати створення, оснащення та фінансування справжніх центрів влади в провінціях, здатних виконувати цілеспрямовану роботу з прихильниками Талібану [9; 12].

Миротворчі операції поза зоною відповідальності НАТО потребують все більших витрат, а фінансові труднощі, які нині переживає Альянс, можуть безпосередньо позначитися на проведенні цих операцій. Європейські уряди понад усе ставлять соціальне благополуччя своїх країн, включаючи фінансування власних збройних сил, і вже з великими труднощами готові терпіти бойові втрати. Лише деякі європейські країни вірять, що перемога в Афганістані, тобто ліквідація Аль-Каїди і Талібану, необхідна для їх безпеки, проте не хочуть, щоб НАТО постраждала через нездатність домогтися свого в Афганістані.

У країнах-членах НАТО точаться непрості дискусії щодо того, якою має бути подальша стратегія західної коаліції в Афганістані. Незважаючи на всі офіційні заяви, війна в цій країні вже давно перестала бути війною з міжнародним тероризмом. США і НАТО навряд чи досягнуть тут успіху і забезпечать Афганістану справжню стабільність. У той же час окремі перемоги урядових військ у військових операціях, налагодження контактів з помірними талібами та створення якогось уряду національної згоди могли б зробити ситуацію більш керованою.

Варіанти подальшого розвитку подій в Афганістані суперечливі, у зв'язку з чим досить складно обрати будь-який з них. Європейці віддають перевагу варіантові з швидким виведенням всіх військ, особливо не піклуючись про подальші наслідки цього. США теж починають відчувати зростання тиску сил, які вимагають швидкого завершення операції. Канада, Нідерланди, Польща, Австралія та деякі інші країни або виводять свої війська, або починають сумніватися в необхідності своєї участі в афганській війні. Коли ж члени коаліції просто підуть з Афганістану, не залишивши країні і регіону жодних перспектив, то це буде повний провал в плані глобальної політики та зведе нанівець саме політичне обґрунтування присутності США і НАТО з 2001 року. До влади в Афганістані можуть повернутися таліби, і тоді цілком ймовірний вихід конфлікту за межі країни та загроза поширення ісламського екстремізму серед мусульманських країн Середньої Азії.

Проте ситуація в Афганістані ще може змінитися; ще не розіграна карта впливових місцевих лідерів, які зможуть стати опорою для зусиль США і НАТО. В цих умовах актуальним є питання проведення міжнародної конференції, в якій би взяли участь представники країн-сусідів Афганістану, членів Ради Безпеки ООН, Євросоюзу і НАТО, а також у тій чи іншій формі Талібан і деякі афганські польові командири.

Сергій Чирков

Керівництво політичним врегулюванням афганського конфлікту могла б здійснювати ООН та її Місія зі сприяння Афганістану. Завданням такої конференції було б затвердження міжнародного статусу Афганістану у якості нейтральної держави, влада якої повинна пообіцяти утримуватися від будь-якої підтримки міжнародного тероризму. Тільки таке рішення, яке передбачає повне виведення іноземного контингенту за винятком обмежених сил для надання військово-технічної допомоги, буде здатне задовольнити Пакистан, Індію, Іран, Китай і Росію. Крім того, Пакистан повинен взяти на себе зобов'язання припинити підтримку ісламістських пуштунських формувань в обмін на визнання Афганістаном кордону, який нині існує. Інтенсифікація військових операцій повинна бути замінена на інтенсифікацію цивільних програм, які тепер унеможливорюються нестабільністю, яка ще посилюється через присутність в країні натовських сил [14; 10]. Проблема полягає в тому, щоб визначити, наскільки важливий Афганістан для глобальної американської стратегії, а також для сучасної НАТО, яка, згідно з Новою стратегічною концепцією, має запобігати кризам, врегульовувати їх та стабілізувати постконфліктні ситуації за межами своїх територій.

Література:

1. Афганские полиция и армия получают самостоятельность в 2014 году / [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/power/2010/07/20/702182.html>
2. **Волков В.** НАТО в Афганистане: за восемь лет цели не достигнуты / В. Волков [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.dw-world.de/popups/popup_printcontent/0,,4771477,00.html
3. **Гуца С.** Новый глава НАТО Расмуссен требует реформы сил альянса / С. Гуца [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4534558,00.html>
4. **Озолиньш А.** Будущее НАТО решится в Европе / А. Озолиньш [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.ir.lv/2010/4/15/nato-naakotne-izshkjirsies-eiropa>
5. **Сингх Д.** Марш безрассудства в Афганистане / Д. Сингх [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.project-syndicate.org/commentary/jsingh5/Russian>
6. **Шорич М., Волков В.** США приступают к массовой накачке сухопутных сил в Афганистане / М. Шорич, В. Волков [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.dw-world.de/popups/popup_printcontent/0,,4963186,00.html
7. **Яновская М.** Международная конференция по Афганистану: Вывести войска, амнистировать талибов и дать еще денег / М. Яновская [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.ferghana.ru/article.php?id=6450>

8. **Abshire D.** In Afghanistan, NATO is fighting for its life / D. Abshire [Electronic library]. – Available on the web at: <http://www.csmonitor.com/Commentary/Opinion/2009/1217/In-Afghanistan-NATO-is-fighting-for-its-life>

9. **Cardini F.** Afghan Great Game / F. Cardini [Electronic library]. – Available on the web at: http://www.europaquotidiano.it/dettaglio/119551/great_game_afghano

10. **Fichtner U.** The Risk of Failure in Afghanistan and Iraq / U. Fichtner [Electronic library]. – Available on the web at: <http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,707279-2,00.html>

11. **Friedman G.** The 30-Year War in Afghanistan / G. Friedman [Electronic library]. – Available on the web at: http://www.stratfor.com/weekly/20100628_30_year_war_afghanistan?utm_source=GWeekly&utm_medium=email&utm_campaign=100629&utm_content=readmore&elq=850eed2dab8740ca9acccea2b01a7313

12. **Graw A.** Buy yourself the enemy when you can not win/ A. Graw [Electronic library]. – Available on the web at: <http://www.welt.de/debatte/kommentare/article8763089/Kauf-dir-den-Feind-wenn-Du-nicht-siegen-kannst.html>

13. **Merhi I.** Involvement in the new Afghan war / I. Merhi [Electronic library]. – Available on the web at: <http://www.alkhaleej.ae/portal/6138cfd1-6ac0-4627-8014-a032252a1c0c.aspx>

14. **Quiles P.** Afghanistan: France must withdraw its contingent / P. Quiles [Electronic library]. – Available on the web at: http://www.lemonde.fr/idees/article/2010/07/27/afghanistan-la-france-doit-retirer-son-contingent_1392442_3232.html

15. **Weitz R.** The NATO Summit's Unanswered Questions / R. Weitz [Electronic library]. – Available on the web at: <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/7130/global-insights-the-nato-summits-unanswered-questions>

16. **Welch W.** Doubts about U.S. tactics shadow war in Afghanistan / W. Welch, J. Michaels [Electronic library]. – Available on the web at: http://www.usatoday.com/news/world/afghanistan/2010-07-21-1Aafghanwar21_CV_N.htm

УДК 327:321

Джерела сучасної демократії

Наталія Латигіна,
доктор політичних наук,
професор кафедри філософських
та соціальних наук
Київського національного
торговельно-економічного університету

У статті аналізуються історичні джерела сучасної демократії, зокрема, виникнення ідеї та інститутів представницького правління і принципу політичної рівності.

Ключові слова: демократія, представницьке правління, принцип політичної рівності.

This article is devoted to the analysis of the sources of the modern democracy origin such as the ideas and institutions of representative ruling and the principle of the political equality.

Keywords: democracy, representative ruling, principle of the political equality.

В сучасних українських умовах набуває неабиякого значення практичне освоєння демократичних форм суспільного і державного життя. Для успішності цього процесу політичній еліті, суспільству в цілому і політичну теорію, й історичний шлях інших країн та народів до демократичних цінностей.

На жаль, серед праць українських науковців майже не знайдемо ґрунтовних досліджень з проблеми „откуда есть пошла” демократія. Відтак базовими джерелами для нашої статті стали монографії західних вчених, зокрема Р. Даля, Д. де Трасі, Дж. Сейбіна, С. і Б. Веббів, А. Вудхауза, Ю. Габермаса. У цих працях аналізується феномен демократії, дається характеристика певним стадіям розвитку сучасної демократії, визначаються її джерела.

Наше завдання: довести, що ідеї та інститути представницького правління відіграли значну роль у становленні сучасної демократії;

охарактеризувати принцип політичної рівності як джерело сучасної демократії; обґрунтувати тезу, що демократія є феноменом не формаційного, а цивілізаційного, соціокультурного порядку.

Одним з основних джерел сучасної демократії, на нашу думку, були ідеї та інститути представницького правління.

З часів класичної Греції і аж до XVII століття можливість того, що корпус законодавців може створюватися не з усього складу громадян держави, а лише з певної кількості його представників, лишалася поза увагою теорії і практики демократичного або республіканського правління.

Важливий відхід від ортодоксальної традиції стався під час Громадянської війни в Англії, коли пуритани у пошуках республіканської альтернативи монархічному правлінню порушили багато важливих питань демократичної теорії і практики. Розширюючи свої вимоги стосовно права голосу і відповідальності уряду перед численним електоратом, левеллери практично виснули на порядок денний, наприклад, повноважність, а фактично – необхідність представництва. Проте повне включення представництва в демократичну теорію і практику сталося на століття пізніше. Навіть Дж. Локк, який стверджував у „Другому трактаті”, що згода більшості (особливо стосовно податків) повинна досягатися „або між усіма, або між представниками, яких вони обрали”, вельми скупо писав про представництво та його місце в демократичній теорії [2, с. 45].

Тим часом, заради об'єктивності, маємо зауважити, що ідея представництва не була „винайдена” демократами, вона розвинулося як середньовічний інститут монархічного та аристократичного правління. Його джерела можна простежити як в Англії, так і у Швеції у вигляді зібрань, які скликалися монархами, а іноді й самою знаттю для вирішення важливих державних проблем – збирання податків, оголошення чи припинення війни, успадкування корони. Зазвичай на такі зібрання скликалися особи від певних станів для їх представництва. Представники кожного стану збиралися окремо. Згодом кількість станів скоротилася до двох – лордів і громад. Вони, зрозуміло, утворювали різні палати.

У XVIII столітті деякі мислителі стали помічати те, на що левеллери звернули увагу значно раніше: поєднання демократичних принципів народного правління і недемократичної практики представництва дозволяє демократії набути нової форми і нових вимірів. Через кілька поколінь після Ш.-Л. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо демократи і республіканці визнали представництво рішенням, яке зняло старі обмеження демократичної держави і перетворило демократію з вчення, прийнятого лише для невеликих і нестабільних міст-держав, на концепцію, яку можна широко застосувати в сучасних великих націях-державах. Так, на початку XIX століття французький теоретик Д. де Трасі стверджував, що „представництво, або представницьке правління, можна оцінити як новий винахід, який був невідомим за часів Монтеск'є... Представницька

демократія... це демократія, придатна для тривалих часів і для великих територій" [7, р. 19]. 1820 року Дж. Мілль проголосив „систему представництва... головним відкриттям сучасної епохи”, в результаті якого „вирішення всіх проблем, і теоретичних, і практичних, буде знайдене” [6, р. 695].

Такі висновки мали серйозні наслідки. Найважливішим з них було те, що народне правління більше не лімітувалося малими державами, а було в змозі охопити необмежену кількість громадян. Таким чином, ідея демократії, яка, здавалося б, могла зникнути із занепадом міст-держав, стала ефективно застосовуватися в сучасній системі націй-держав. Відтак нова концепція демократії, зокрема приватного права, індивідуальної свободи і автономії особистості, отримала можливість розвиватися. Більше того, важливі проблеми, які не вирішувалися у межах міста-держави, тепер можна було розв’язати за допомогою уряду, спроможного приймати закони та інші нормативні акти для великої території. Зрослий й можливості громадян користуватися перевагами самоврядування.

Втім, зміни у демократичній теорії, викликані об’єднанням попередніх ідей з представництвом, призвели до виникнення низки внутрішніх труднощів. Зовсім нове і надзвичайно складне сузір’я політичних інститутів було незвичним для суверенного зібрання – центрального елемента старої демократичної концепції. Інститути представницької демократії так далеко відсунули уряд від демосу, що цілком справедливим видаються зауваги деяких критиків щодо того, чи є підстави таку нову систему називати демократією? У подальшому стара ідея моністичної демократії, де автономні політичні утворення розглядалися як непотрібні і неправомірні, була на практиці перетворена на плюралістичну політичну систему, де відносно незалежні політичні організації були не лише законними, але й справді необхідними для демократії великих вимірів.

У великомасштабній політичній системі, або в нації-державі, існує безліч інтересів і груп інтересів. І ця розмаїтість є безперечним благом для політичного розвитку нації-держави. Там, де раніше фракціоналізм (прагнення досягати мети шляхом боротьби факцій, угруповань, які діють винятково в егоїстичних інтересах, і, як правило, за рахунок інших) та політичні конфлікти вважались деструктивними, тепер вони визнаються нормальною, неодмінною і навіть необхідною частиною демократичного порядку. Відповідно, пояснити колишні уявлення про те, що громадяни можуть і повинні переслідувати суспільні блага (тобто інтереси) більше, ніж власні, стає все важче, а часом неможливо, оскільки „суспільне благо” розпадається на індивідуальні та групові інтереси.

Таким чином, можна бачити наявність конфлікту між теорією і практикою представницької демократії та республіканського правління. Але це водночас є і свідченням розвитку демократичної думки, а також говорить про важливу роль ідей та інститутів представницького правління у становленні сучасної демократії.

Ще одним джерелом демократії можна вважати принцип політичної рівності.

Сучасні демократичні уряди не створювалися філософами чи істориками, які достеменно щось знали про грецьку демократію, республіканські традиції, концепцію представництва. Яким можливостями не володіли ці ідеї, загальновідомо, що будь-яка політична теорія не спроможна самореалізуватися.

Очевидно, що виникнення і сталий розвиток демократичного правління в будь-якій спільноті залежить від переконань її членів. Наприклад, якщо більшість чи навіть політична меншість якоїсь спільноти заперечує демократичну ідею і віддає перевагу її альтернативі – правлінню монарха чи аристократії, то мало ймовірно, що вона, ця спільнота, буде управлятися демократичним чином. Навпаки, в суспільстві, члени якого вірять, що усі вони практично в однаковій мірі здатні (qualified) брати участь у прийнятті рішень, то ймовірність використання для управління демократичних процедур буде значно вищою. В певний час і в певному місці складаються три обставини, які діють на користь демократичних переконань. Деякі громадяни утворюють чітко окреслені групи чи асоціації. Група, як упевнені її члени, є відносно незалежною від зовнішнього контролю. Нарешті, члени групи сприймають себе як однаково здатних брати участь в управлінні, принаймні, у найбільш грубій формі і за готовими сценаріями (ready sort of fashion). Вони упевнюються, що не існує краще підготовленого громадянина чи меншості, котрі мали б більше прав управляти всією групою.

Р. Даль називає таке переконання „суворим принципом рівності” (Strong Principle of Equality) [2, с. 48]. Важливо є те, що члени групи вірять в дійовість цього принципу, і у них формуються подальші уявлення, похідні від попереднього. Ці уявлення стосуються проблеми виду правління, яке відповідало би „суворому принципу”. Демократичне правління якраз і є таким, що найбільше відповідає цьому принципу. Звичайно, більшість людей не є логічно послідовними у політичних питаннях. Але, як свідчить багатий досвід, вироблення загальних положень цього принципу не суперечить переконанням звичайних громадян. Протягом усієї історії цивілізації люди прагнули побудувати політичний порядок, котрий би більш чи менш відповідав такому принципу.

Цей історичний досвід виявив дві особливі риси „суворого принципу”. Перш за все, віра в ідеї, які нагадують такий принцип, і розвиток, принаймні, примітивних демократичних процедур властиві людям, мало або зовсім необізнаним з грецькою демократією чи республіканською традицією, або з відкриттям поняття представництва у XVIII столітті. Незчисленна кількість плеємних асоціацій виробила примітивні форми демократії, навіть і гадки не маючи про ці західні ідеї. Місцеві торгівельні клуби або союзи, які виникли в Англії у XVIII столітті, сприйняли практику прямої, простої демократії, пізніше перетворену на представницьку

систему, теж без використання будь-якого теоретичного знання. С. і Б. Веббі, наприклад, описували, як „у місцевих торгівельних клубах в XVIII столітті виникає демократія у найбільш простих формах” і як „туманно і майже несвідомо після столітнього експерименту у найбільш розвинених галузях” вчені і політики доходять висновку, що „жодні виверти прямої демократії, на зразок ротації посад, не можуть замінити представницьку демократію” [8, р. 3].

500 року до н.е. у греків теж не було жодного демократичного прикладу для наслідування. Практично одночасно римляни почали перехід від царської влади до аристократичної республіки – незалежно від грецького впливу. Подальша демократизація республіки відбувалася тому, що плебс та його керманічі наполягали на тому, що вони досить підготовлені для участі в управлінні і вимагали свого включення в цей процес, оскільки „суворий принцип” стосувався плебсу так само, як і патриціїв.

1646 року левеллер Р. Овертон писав у трактаті „Стріла проти усіх тиранів”: „Усі люди народжуються рівними... і так як нас Господь рукою природи увергнув в цей світ, кожного з усією природною свободою і порядністю... так і повинні ми жити, кожний... користуючись своїми природними правами і привілеями, так і усі, кого Бог за природою зробив вільними... Кожний за своєю природою – король, священик, пророк, відповідно до свого природного шляху і наряду, і ніхто інший не може до того прилучитися, окрім як за допомогою поручительства, довіри і вільної згоди від того, кому належить це право” [9, р. 69].

Таким чином, як тільки члени групи чи асоціації визнавали, що „суворий принцип” цілком для них підходить, логічні імперативи і практичні знання приводили їх до прийняття більш чи менш демократичного процесу в своєму середовищі. Тому демократію слід розглядати як систему, що стає демократичною відносно свого демосу, а не обов’язково є демократичною відносно усіх людей, які підлягають колективним рішенням цього демосу.

Тут ми знову ми наражаємося на проблему, яка не була вдало вирішена в жодному з суттєвих джерел демократичної теорії і практики. Навіть при визнанні того, що усі люди у необхідній мірі підготовлені до участі в процесі прийняття рішень і по праву мають бути включені в демос, а демосу належить приймати колективні рішення за допомогою демократичного процесу, залишається незрозумілим, які саме люди мають необхідну підготовку, а тому можуть увійти до складу демосу. Переконливої відповіді на це питання не дала не лише демократія, яка ледве зароджувалася, але й основні пояснення принципу включення до демосу, запропоновані сучасною демократією, також далеко не досконалі.

Отже, на початку XVIII століття в Європі виникали політичні ідеї і процедури, яким судилося стати найважливішими елементами більш пізньої демократичної думки і демократичних інститутів.

Під впливом об’єктивних та суб’єктивних умов в деяких регіонах Європи (Скандинавія, Фландрія, Нідерланди, Швейцарія, Англія) логіка

використання принципу політичної рівності сприяла створенню народних зборів, на яких вільні люди мали змогу (до певної міри) взяти участь в управлінні країною. Ідея, що уряди потребують згоди тих, ким вони керують, спочатку стосувалася винятково сфери збирання податків, але поступово вона почала поширюватися й на інші сфери. Оскільки первинні збори вільних людей не могли охопити такі великі адміністративні утворення, як велике місто, регіон чи ціла країна, то необхідність вироблення узгоджених політичних рішень зумовила створення системи представництва в органі, який відповідав за збирання податків і законотворчість. Основна відмінність від процедури, яка проводилася в Афінах, полягала в тому, що система представництва забезпечувалася не призначенням за жеребкуванням чи випадковим відбором, а виборами. І в масштабах країни, нації, національної держави виконання волі вільних громадян вимагало створення виборчих представницьких законодавчих органів, які діють на місцевому, національному, іноді на провінційному чи регіональному рівні, або й на будь-якому проміжному.

Ці ідеї і процедури, які виникли в Європі, створили базу, на якій міг розпочатися процес демократизації. Серед факторів, які позитивно вплинули на її подальший розвиток, були історичні відомості стосовно діяльності „народних урядів” в античній Греції, Давньому Римі, італійських містах. Історичний досвід доводив, що уряди, які виконували волю народу, – не лише предмет ілюзорних надій. Колись вони існували насправді, причому протягом цілих століть.

У житті Заходу з середини XVIII століття почали відбуватися кардинальні зміни. Вони були викликані, насамперед, істотними зрушеннями в економічній сфері, зокрема – переходом суспільств від сільськогосподарського (традиційного) до індустріального способу життя (своєрідним проявом якого згодом став промисловий переворот в Англії) та рішучим кроком західної цивілізації до нової політико-правової реальності, яка заявила про себе в ході Великої французької революції 1789 – 1894 років. Документи, створені на хвилі революційного піднесення (Декларація прав людини і громадянина 1789 року, конституції 1791 і 1793 років), засвідчили започаткування в політичній практиці Європи принципово нових політико-правових підходів до будівництва державної влади й управління. У Франції було ліквідовано владу монарха, становий устрій, рабство (в колоніях); проголошувалося встановлення республіканської форми правління і федеральної форми державного устрою; законодавчо закріплювався принцип розподілу влади.

Базовими категоріями політико-правового дискурсу в той час стають: національний суверенітет, верховенство народу, представницьке правління. Проголошується надання громадянам низки прав і свобод, в тому числі й виборчого права та одного з „найдорожчих прав людини (§11 Декларації прав людини і громадянина) – права на „вільне висловлювання думок і переконань”, захист якого, вже відповідно до Конституції

1793 року, однозначно співвіднесено зі свободою асоціацій: „Право висловлювати власні думки і переконання через пресу або будь-яким іншим способом, свободу мирно збиратися... не може бути поставлено під заборону” [3, с. 44]. Всі ці права, необхідність проголошення яких поставала „з деспотизму або свіжої пам’яті про нього”, сприяли формуванню на юридичному рівні своєрідного – в термінах Ю. Габермаса – „комплексу відкритості”, громадянського суспільства. Революція у Франції „протягом ночі” створила те, на що в Англії пішла сотня років стабільного розвитку – інституції, яких доти бракувало політично резонерській публіці. З’являються політичні клуби, з яких формуються парламентські фракції, створюється щоденна політична преса тощо [1, с. 115].

Приймаючи власні конституції, Франція надихала країни-сателіти на затвердження аналогічних документів, а інколи насаджувала їх силою, як, наприклад, у випадку з Іспанією, де 1812 року французи здійснили акт октроювання, надання конституції, що згодом послужило прообразом конституцій незалежних країн Латинської Америки.

Велика французька революція була також своєрідним імпульсом активізації процесу формування новітніх європейських націй, що своїми коріннями сягав XVII, а подекуди і XVI століття. Націотворення стало однією з провідних ознак демократичного поступу Заходу.

Але потрібно зауважити, що французи не були, так би мовити, відкривачами шляху демократизації політичного життя, творення інститутів того феномена, який з кінця XVIII століття почав називатися демократією. Історія демократичних політичних систем поліцентрична: більшість демократичних нововведень за два останні століття стартували в країнах, які на той час не були великими державами [5, р. 686]. Наприклад, ідея особистої незалежності ще до Великої французької революції була не лише проголошена, а й здійснена на практиці в таких невеликих західноєвропейських державах, як Баден, Данія, Савоя (остання якраз і послужила моделлю для революційної Франції 1789 року).

Дух демократії проникав до Європи і з американського континенту.

Свій внесок у політично-модернізаційні процеси Заходу, становлення демократичних режимів і демократичних систем зробили й такі країни, як Англія, Швейцарія, Голландія та інші, тобто цивілізаційний авангард, де, з одного боку, зберігалася прихильність до традиційних політичних інститутів, а з іншого – зароджувалися і розвивалися нові демократичні структури. Так, в Англії поряд з інститутом монарха успішно розвивався парламент як представницький орган влади. Його діяльність, розпочата ще наприкінці XIII століття, набула чітких демократичних форм і стала взірцем парламентської демократії в ході розбудови парламентів світу (найперше – у XIX столітті – норвезького сортингу, шведського риксдагу, датського фолькетингу).

Демократизація життя на Заході розвивалася на ґрунті культурного досвіду, набутого в попередні епохи. Перш за все – в епоху Реформації,

коли, за визначенням Дж. Ролза, усе було розбито релігійну єдність середньовіччя, коли розкололася така авторитарна, експансіоністська релігія, як середньовічне християнство, і постав релігійний плюралізм, який, у свою чергу, посприяв розвитку інших типів плюралізму, котрі з кінця XVIII століття стають постійною рисою західної культури [4, с. 17]. Реформація породила політичний лібералізм.

Зробила свій вклад у грядуще демократичне оновлення і, зрештою, в появу *homo democraticus* й епоха Просвітництва, яка була часом народження теорій народного суверенітету, розподілу влади, правової держави. Ці теорії стали домінантними при творенні модерних політичних систем. Ідея особистої незалежності, примату індивідуального над державним, володіння над управлінням запанувала не лише в теорії, а й у політичній практиці Заходу. Обстоювалася й ідея суб'єктності громадян у політичному, соціальному, економічному та інших вимірах. Захищалися права індивіда, дії і вчинки якого зумовлювалися незалежною від держави матеріальною основою. Держава ж розглядалася як один із звичайних політичних інститутів (а не як стрижень чи осереддя політичної системи). На державу все частіше почали дивитися лише як на утворення, що постало в результаті суспільного договору. Межі її діяльності мали бути суворо регламентовані спільнотою. Держава розглядалася як інструмент для узагальнення інтересів громадян, а державна влада – лише як засіб самоорганізації суспільства. Завдяки громадянській відкритості, як влучно висловився Ю. Габермас, вироблялася політична свідомість, яка, на противагу абсолютній владі, чітко і зрозуміло викладала суть та вимоги до загальних та абстрактних законів, і, насамкінець, саму себе, тобто відкриту (громадську) думку, навчалася відстоювати себе як „єдине легітимне джерело цих законів” [1, с. 116].

Таким чином, пошук обґрунтувань і умов виникнення демократії, безперечно, може надати нам додаткові знання. Але ми твердо переконані, що демократія – це набір інститутів, які потрібно створювати постійно. Отже, демократія в суспільстві й державі з'являється лише тоді, коли є певні джерела, а також існують необхідні економічні, політичні, ідеологічні та державно-правові передумови її виникнення.

До економічних передумов демократії належать економічна свобода особи та рівність усіх форм власності, однакова їх охорона і захист з боку держави. Економічна свобода особи означає, що демократія встановлюється, коли особа стає економічно незалежною від держави. Це можна пояснити на такому прикладі. Відразу після буржуазних революцій, коли встановлювався буржуазний тип держави, у більшості країн запроваджувалося цензове виборче право, яке здійснювалося на основі майнового цензу. Це пов'язувалося не стільки з гнобленням трудящих, скільки з тим, що лише економічно незалежна людина, яка мала певне майно у приватній власності, була спроможна висловлювати свою точку зору при голосуванні, адже їй не так легко було підкупити. Рівність усіх

форм власності, їхня однакова охорона і захист з боку держави означає, що демократія настає, коли держава реально (а не на папері) охороняє і захищає усі форми власності.

Політичні передумови демократії передбачають реальне визнання народу суб'єктом державної влади. Це означає, що народ не формально, а фактично починає впливати на діяльність її органів. Крім того, демократія настає тоді, коли виникає реальна можливість громадян брати участь у формуванні органів державної влади і контролювати їх діяльність.

Ідеологічні передумови демократії – це плюралізм думок та свобода для засобів масової інформації.

Державно-правові передумови демократії передбачають конституційне закріплення прав і свобод людини і громадянина, принципу поділу влади, рівності усіх перед законом і судом та інших положень.

Потрібно також зазначити, що демократію неможливо пов'язувати лише з якоюсь однією суспільно-економічною формацією. Демократичних порядків дотримувалися за рабовласницького устрою в містах-державах, у низці міст середньовіччя, вони існують і в багатьох сучасних державах. Демократія – це феномен не формаційного, а цивілізаційного, соціокультурного порядку. В межах одної і тієї ж формації можуть бути країни з більш чи менш зрілою демократією, а можуть існувати й такі, де абсолютно немає справжніх демократичних засад.

Література:

1. **Габермас Ю.** Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Пер. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2000. – С. 115 – 116.
2. **Даль Р.** Демократия и её критики / Р. Даль. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 45.
3. **Кармазіна М.** Невідворотність демократії. Кращі місця вже заброньовані? / М. Кармазіна // Віче. – 2003. – №7. – С. 44.
4. **Ролз Дж.** Політичний лібералізм / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Основи, 2000. – С. 17.
5. **Markoff J.** Where and when was democracy invented? / J. Markoff // Journal of comparative studies of society and history. – Cambridge, 1999. – Vol. 41. – №4. – P. 686.
6. **Sabine George.** A History of Political Theory / George Sabine – New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1964. – P. 695.
7. **Tracy Destutt de.** A Commentary and Review of Montesquieu's Spirit of Laws / Destutt de Tracy. – Philadelphia, 1811. – P. 19.
8. **Webb Sidney.** Industrial Democracy / Sidney Webb and Beatrice Webb – London: Longman, Green, 1920. – Pp. 3, 36.
9. **Woodhouse A. S. P.** Puritanism and Liberty / A. S. P. Woodhouse – Chicago: University of Chicago Press, 1938. – P. 69.

Феномен місцевої демократії

Валерій Бебик,

доктор політичних наук,
проректор Університету «Україна»

Лендъел М.О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи / Мирослава Олександрівна Лендъел. – Ужгород: Мистецька лінія, 2011. – 688 с.

Крах тоталітаризму в Центральній Європі (або «посттоталітаризму», за висловом В.Гавела) сколихнув не тільки суспільства, які стали на шлях демократії, але й наукові кола, які почали теоретизування над питанням хвиль демократизації, вписуванням центральноєвропейського досвіду в транзитологічні концепції, розроблені на матеріалі Південної Європи та Латинської Америки. Понад двадцять років дослідники у своїх монографіях розглядають різноманітні аспекти транзиту, діагностують вдалі (Чехія, Польща) та невдалі (Словаччина) проекти, роблять політичні прогнози для інших посткомуністичних країн регіону.

Успішний досвід імплементації всіх демократичних процедур та вкорінення основних демократичних принципів у суспільну свідомість громадян Вишеградської четвірки (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) та «потьомкінські» шати демократії в Російській Федерації мають слугувати «дорожньою картою» для України на її власному шляху. Проте шлях Вишеграду не був вимуруваний «жовтим камінням», а скоріше нагадував латинське прислів'я «тернистим шляхом – до зірок». Якщо демократизація центральних владних інститутів розпочалася вже у 1989 році, то завдання реформування місцевої адміністрації було значно складнішим, враховуючи величезну різноманітність муніципалітетів у країнах Центральної і Східної Європи (далі – ЦСЄ), небажання старих «апаратників» враховувати політичні зміни, неформальні політичні практики, відповідно до яких доступ до влади був обмеженим.

Враховуючи ці обставини, монографія М. О Лендъел, присвячена локальним політичним інститутам та процесам у ЦСЄ у період постсоціалістичних трансформацій, має велику актуальність та практичне значення. Варто відмітити, що у вітчизняній політології це наразі єдине ґрунтовне дослідження, що має на меті характеристику основних теоретичних підходів до вивчення місцевих політико-владних

відносин, визначення спільних та специфічних характеристик соціально-політичного контексту, в якому здійснювалася децентралізація влади, аналіз правових рамок функціонування місцевого самоврядування, з'ясування типових для суспільств ЦСЄ форм взаємодії між місцевими елітами та партіями та прослідковування тенденції прямої участі громадян у прийнятті політичних рішень на рівні територіальних спільнот.

Висвітлюючи феномени місцевої демократії, інституційне середовище її функціонування у країнах ЦСЄ, механізми відтворення місцевих політичних еліт та участь громадян у формуванні локальної політики в країнах регіону, дослідниця спирається на теоретичні напрацювання вітчизняних, чеських, словацьких, угорських, польських, російських, американських, англійських вчених та науковців стосовно природи функціонування локальної демократії. Зауважимо, що список використаних джерел та їхня багатомовність справді вражають та вказують на ґрунтовність дослідження М.О. Лендъел. До того ж авторка ставить до розробок попередників критично, формулює власні підходи та оцінки функціонування локальної політики у постсоціалістичних країнах, співвідносить традиційні теоретико-методологічні підходи із практикою трансформації та реаліями локальних політичних процесів. Вважаючи, що локальні політичні інститути та процеси мають нестандартні характеристики, у порівнянні із загальнонаціональними феноменами, вчена велику увагу зосереджує на напрацюванні власної методології аналізу політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах Центральної та Східної Європи. Це є важливим внеском у методологію вітчизняної політичної науки.

У монографії докладно проаналізовані чинники, які визначили процес формування нормативної основи функціонування місцевої демократії. Визначено особливості перебігу соціально-політичних перетворень, що охопили країни ЦСЄ в кінці 1980-х – на початку 1990-х років, вплив культурних, соціальних, електоральних та правових чинників на ці процеси. Це дозволило виокремити групи країн, у яких по-різному відбувалося становлення місцевої демократії: наприклад, Польщу, Угорщину, Чехословаччину, де завдяки поєднанню цих факторів швидко сформувалося сприятливе середовище для розвитку місцевої демократії, та, на противагу їм, пострадянські та балканські країни, де процес суспільних перетворень визначався та проводився посткомуністичними елітами і мав характер «дозованої» демократії, а подекуди характеризувався поверненням до авторитарної комуністичної практики. На цій основі авторка робить висновок про значні відмінності у розвитку демократії загалом та місцевої демократії зокрема серед країн даного регіону.

Варто зауважити, що процес становлення місцевої демократії дає змогу прослідкувати загальні демократичні процеси в регіоні, виступаючи своєрідним барометром цього політичного режиму. Країни «класичної»

Центральної Європи, які досягли найбільших успіхів у демократичному транзиті, зокрема щодо зміни локальних інститутів та політичних практик, зуміли швидко інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур. Водночас, авторка звертає увагу на уповільнення розвитку цих процесів упродовж 1990-х років у Словаччині, де на початку трансформаційного шляху не було концептуалізовано бачення проведення реформи місцевого самоврядування. У Російській Федерації, взагалі, неприйняття європейського досвіду та відсутність міцних власних традицій місцевої демократії призвели до того, що самоврядування так і не було повноцінно розвинуто, тим більше враховуючи досвід етатизації цього сегменту публічної влади.

Варті уваги висновки авторки про значний вплив на становлення місцевої демократії неформальної практики патримоніальних та патронажно-клієнтельних зв'язків, притаманних комуністичному режимові. Країни, в яких ці феномени не були занадто розвинутими, значно швидше змогли досягти успіху щодо усталення практики реальної демократії. Натомість, Південні Балкани, Росія та інші пострадянські республіки, значною мірою, імітували демократичні перетворення і розвиток місцевого самоврядування.

Заслугує на увагу аналіз способів формування органів місцевого самоврядування. М. О. Лендшел вказує на вплив існуючих правил електоральної гри на функціонування органів місцевого самоврядування. Відзначаються відмінності між тими країнами, в яких виборчі правила були чітко визначені та не піддавалися кардинальним змінам (Польща, Чехія, Угорщина) та країнами, в яких рамки електоральної гри не були стабільними (Україна, Вірменія, Грузія, Албанія). Більш прискіплива увага приділяється еволюції електоральних систем Польщі, Чехії, Словаччини та Росії, зокрема питанню формування інструментів безпосередньої демократії на місцевому рівні.

Не оминає авторка і дослідження ролі політичних еліт у процесі демократичного транзиту та становленні практики місцевої демократії. М. О. Лендшел аналізує, яким чином на формування місцевої демократії впливало поєднання нової та старої комуністичної еліт, вказує на темпи становлення конкурентних правил заміщення еліт та ставлення населення до колишньої комуністичної верхівки. Зауважимо, що в країнах, де була проведена лustrація, процес інституціоналізації демократії був прискорений, оскільки нова демократична еліта була зацікавлена в подібних змінах, з метою недопущення збереження владних ресурсів в руках комуністичної номенклатури на всіх рівнях. І, навпаки, в країнах, які розвивалися в умовах «керованої» демократії, інституційні зміни відбувалися значно повільніше і стара еліта, яка проводила ці зміни, мала можливість пристосуватися до нових реалій, щоб і надалі зберегти за собою панівне становище.

Треба сказати, що трансформація місцевої політики та перехід від моделі «зверху – вниз», за якої локальний політичний процес розглядається як реалізація бачення керівної еліти, до моделі, коли у центрі знаходиться спроможність влади задовольняти потреби громадян, тільки зараз опинилися в центрі належної уваги. Почасти це пояснюється тим, що «користувачі» стали значною мірою «творцями» сучасного політики. З іншого боку, ще донедавна новаторський англосаксонський підхід щодо уважного ставлення до місцевих громад та їхньої активної ролі у формуванні демократичної поведінки через культурну емансипацію набув справді загального поширення. Тому авторка монографії відзначає, що в Польщі, Чехії відбулося повноцінне формування громадянського суспільства, і це вплинуло на активність населення, яка була пов'язана із бажанням самостійно вирішувати свої справи. Словаччина, в якій формування громадянського суспільства відбулося повільніше, та Росія, в якій досі не існує чіткого уявлення про сутність цього феномену, водночас, притаманною є спроба побудувати його «зверху» державою, протиставляються попереднім прикладам. Враховуючи безпосередній зв'язок між активістською політичною культурою та розвитком громадянського суспільства, можна простежити швидкість становлення місцевої демократії у визначених країнах.

Загалом слід відзначити, що авторка здійснила величезну дослідницьку роботу, вперше в українській політичній науці концептуально проаналізувавши феномен місцевої демократії та її зв'язок із політичною культурою, демократичними перетвореннями загалом. Цікаво було б дочекатися від М. О. Лендель подальших робіт, присвячених аналізу розвитку місцевої демократії в пострадянських країнах, які мали відносно однакові стартові позиції, але по-різному реалізували свій потенціал, та окремого ґрунтовного дослідження місцевої демократії в Україні, з метою вироблення конкретних практичних рекомендацій щодо реформування існуючої системи самоврядування, використовуючи посттоталітарний досвід країн ЦСЄ.

Книжкова полиця

Авиаторы Национального авиационного университета в боях за Родину : к 65-летию Победы в Великой Отечественной войне : альманах. - К. : Изд-во Нац. авиац. ун-та „НАУ-друк”, 2011. - 278, [5] с.

Бабінова, О. Державна регіональна політика і регіональний розвиток: сучасні реалії України та європейський досвід. - К. : Фенікс, 2011. - 269 с.

Белов, М. И. Маршал Жуков. Свершения и уроки защиты Отечества. - Изд. 2-е, уточн. и доп. - М. ; Керчь : Озаркив А. М., 2010. - 430 с.

Белорус, О. Г. Глобальные стратегии Евросоюза. - К. : КНЕУ, 2010. - 581 с.

Брайсон, В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии. - К. : Центр учеб. л-ры, 2011. - 247 с. - (Время в зеркале науки).

Вехи священной истории: Русь – Украина. - 3-е изд., доп. - К. : Арий, 2011. - 446, [1] с.

Все о России. - Х. : Фолио, 2011. - 556 с.

Горбач, О. Політологія : навч. посіб. - Л. : ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2011. - 263 с.

Економіка України після кризи: орієнтири стратегічних реформ : аналіт. доп. - К. : НІСД, 2010. - 103 с.

Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. - К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. - 431 с.

Жарков, В. П. Единство интересов и отношения распределения. - Нежин : Изд. НГУ им. Н. Гоголя, 2011. - 111 с.

Забужко, О. Вибране листування на тлі доби: 1992 - 2002 : з доданими творами, коментарями, причинками до біографії та іншими док. - К. : Висока Полиця : Факт, 2011. - 499, [1] с.

Качкан, В. Пастори слова : укр. письм., вчені, громад. діячі - із священницьких родин. - К. : Літопис -ХХ, 2011. - 360 с.

Космеда, Т. А. Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу. - Дрогобич : Коло, 2010. - 269, [1] с.

Лук'яненко, Л. Г. З часів неволі. - К. : Фенікс, 2010. Кн. 4 : Країна Моксель. - 2010. - 519 с.

Межэтнические и межконфессиональные отношения в Крыму: история, современность, прогноз : сб. науч. статей. - Симф. : [б. и.], 2010. - 278 с.

Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 - 2009) : матеріали круглого столу, присвяч. 20-й річниці створення Нар. Руху України за перебудову, Київ, верес. 2009 р. - К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. - 155 с.

Палагута, К. О. Мовна модель сучасного інформаційного простору : навч. посіб. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2010. – 269 с.

Поклад, Н. У всесвіті Івана Гончара. – К. : Духовна вісь, 2011. – 112 с.

Примаченко, Я. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 181 с.

Романенко, В. А. Соціально-економічні наслідки ринкових реформ в Україні (1990 – 2000 рр.). – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – 183 с.

Романюк, А. С. Історія західних політичних вчень. Політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. : навч. посіб. – К. : Знання, 2011. – 255 с.

Рюриковичи и Романовы: князья, цари, императоры. – Донецк : Глория Трейд, 2011. – 383 с.

События, изменившие мир. – Х. : Фолио, 2011. – 316 с.

Сучасні виклики для України у сфері політики, економіки та права в умовах глобалізації : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18 – 19 трав. 2010 р. – Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2010. Ч. 1. – 2010. – 385 с.

Сучасні виклики для України у сфері політики, економіки та права в умовах глобалізації : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18 – 19 трав. 2010 р. – Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2010. Ч. 2. – 2010. – 383 с.

Терлюк, І. Історія держави і права середньовічної України : навч. посіб. – Львів : Каменяр, 2010. – 232 с.

Філінюк, А. У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди. – Кам'янець-Поділ. : Аксіома, 2011. – 67 с.

Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження нації : 4 Всеукр. міжконфес. християн. наук.-практ. конф., 13 – 14 січ. 2011 р. : зб. статей. – Кам'янець-Поділ. : Зволейко Д. Г., 2011. – 243 с.

Хапілова, В. П. Конфліктологія : [навч. посіб.]. – Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2010. – 279 с.

Холод, А. М. Основы имиджологии : учеб. пособие. – К. : КиМУ, 2011. – 181 с.

„Холодна війна” 1946 – 1991 рр.: причини, перебіг, наслідки : ст. та матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до 100-тя з дня народж. В. Г. Пічугіна, 28 лют. 2011 р. – Луганськ : Віртуальна реальність, 2011. – 195 с.

Чухліб, Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К. : Вид. дім „Києво-Могила. акад.”, 2011. – 327 с.

Шліхта, Н. Історія радянського суспільства. – К. : НаУКМА, 2010. – 217, [1] с.

Вийшов у світ №3 (47) журналу „Соціальна психологія”

У травні цього року видатному українському вченому-психологу Володимиру Роменцю (1926 — 1998 рр.) могло б виповнитися 85 літ. Один з багатьох учнів українського глибокого мислителя й дослідника — член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України В. Татенко розповідає на сторінках журналу про фундаментальні праці В. Роменця, його вклад у розвиток вітчизняної психологічної науки.

Актуальні питання методології психологічних студій розглядаються у статтях кандидата психологічних наук І. Некрасової „Спосіб життя як конструкт метасистемних досліджень особистості в соціальній психології” і доктора юридичних наук О. Цільмак „Складові дефініції „установка”.

У розділі „Політична психологія” друкується розвідка кандидата психологічних наук Т. Траверсе „Психологія прийняття рішення у проблемній політичній ситуації”.

Важливі аспекти соціалізації особистості висвітлюються у статтях доктора соціологічних наук Ю. Романенка „Технології перцептивного моделювання, сугестії та поведінкової дресури в соціалізації” і доктора філософських наук В. Москаленко та старшого викладача Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка С. Фери „Сім’я як інститут економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку”.

Розділ „Соціологія” представлений статтями доктора соціологічних наук В. Шедякова „Соціальна відповідальність бізнесу і сталий розвиток країни”, кандидата соціологічних наук Д. Швеця „Детермінанти генезису та функції освіти як соціального інституту”, кандидата медичних наук Т. Андреевої „Труднощі відмови від куріння: вплив гендерних стереотипів” та ін.

Увагу зацікавленого читача не зможуть не привернути такі оригінальні наукові розвідки, як „Психологічна сутність процесу формування намірів особистості” кандидата психологічних наук Р. Білоус та „Культура і контекст: пряме чи приховане вираження думки” доктора психологічних наук І. Данилюка.

Нагадаємо, що, згідно з постановою ВАК України, журнал „Соціальна психологія” є фаховим виданням не лише з психологічних і соціологічних, а й з філософських наук. У відповідному розділі часопису вміщено статтю кандидата філософських наук Т. Данилової „Подорож у тисячу лі починається з одного кроку”, у якій подається аналіз даоських уявлень про світ, його структуру і місце людини в ньому.

Друкується також стаття доктора медичних наук О. Макаренка, кандидата педагогічних наук М. Голубевої та ін. „Релігійно-філософські та психологічні аспекти творчості Григорія Сковороди”.

Наступний випуск часопису вийде у липні 2011 року.

Триває передплата на друге півріччя 2011 року наукових видань – журналів „Політичний менеджмент” і „Соціальна психологія”

Журнал „Політичний менеджмент”: передплатний індекс – 49945.
Передплатна ціна на півроку – 167,37 грн.

Співзасновники журналу – Український центр політичного менеджменту та Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. ВАК України визнала журнал фаховим виданням з політичних та історичних наук.

Періодичність виходу – 6 разів на рік.

Журнал „Соціальна психологія”: передплатний індекс – 49946.
Передплатна ціна на півроку – 167,37 грн.

Співзасновники журналу – Український центр політичного менеджменту і Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. ВАК України визнала журнал фаховим виданням з психологічних, соціологічних та філософських наук.

Періодичність виходу – 6 разів на рік.

Передплату можна оформити у будь-якому відділенні Укрпошти.

Будь-який номер журналу можна придбати за безготівковим розрахунком або за готівку у редакції за адресою: вул. Ярослава Галана, 2, м. Київ або післяплатою (через найближче відділення Укрпошти).

Жителі Києва і Київської області можуть оформити передплату в редакції за адресою: вул. Ярослава Галана, 2, м. Київ (передплатник отримує журнал особисто).

Редакції журналів
„Політичний менеджмент”
і „Соціальна психологія”